

ІВАН МАЇВКА
ПЕРЕПЛЕТНИК
в ПЕРЕМИШЛИ

J. W. DRAPER — HISTORY OF THE CONFLICT BETWEEN RELIGION AND SCIENCE.

Історія Боротьби Віри з Наукою.

Написав

ДЖ. ДРЕПЕР.

Переклав із 21-ого анґлійського виданя

М. ПАВЛИК.

2-ге українське видане

Коштом *Ярослава Федорчука.*

Ціна 1 кор. а з пересилкою 1 кор. 20 с.

ЛЬВІВ, 1904.

З друкарні Уділової, вул. Коперника ч. 20.

EX LIBRIS
Бз. 51
МВ
ПАВЛЕНКО-
ЛУЦІВА

Зміст:

Від перекладця . . . стор. IV—VIII
Переднє слово . IX—XVI
I. Початок Науки . . . . 1—24
II. Початок Християнства. — Єго переміна від захопленя імператорськоі власти. — Єго відносини до Науки . 25—48
III. Боротьба за доктріну про одного Бога. — Перша або південна Реформація . . . . . . 49—73
IV. Віднова Науки на Півдні . . 74—86
V. Боротьба за природу душі. Доктріна про Еманацію тай Абсорпцію . 87—110
VI. Боротьба за природу Світа . 111—134
VII. Суперечка за вік Землі . . 135—148
VIII. Боротьба за ознаку Правди . 149—168
IX. Суперечка за кермоване Вселенною 169—188
X. Латиньске Християнство та новіща цівілізація . . . . . 189—210
XI. Відносини Науки до новіщоі цівілізації . . . . . 211—240
XII. Нависла кріза . . . 241—270
Показчик . . . . . 271—276

Замічені друкарські похибки:

ст. 41, р. 10 згори зам. Інонкентію м. б. Іннокентію.
„ 48, р. 8 знизу зам. Валентіяна м. б. Валентініяна.
„ 51, р. 7 знизу зам. Монсуестіі м. б. Мопсуестіі.
„ 75, р. 8 згори зам. попити м. б. топити.
„ 112, р. 8 згори зам. рілю м. б. річю.
„ 176, р. 13 знизу зам. неминучности м. б. неминучости.
„ 237, р. 12 знизу зам. дошеву м. б. дешеву.

ВІД ПЕРЕКЛАДЦЯ.

Отсе, 2-ге українське виданє безсмертного Дреперового твору визначаєся від 1-ого, з 1898 р., головно тим, що виправлено ліпше мову, надруковано далеко більше примірників і назначено, як бачите, дуже низьку ціну за примірник, аби книжку могла купити собі й біднїща людина, яка інтересує ся відносинами віри до науки. Окрім того, дано отсе переднє слівце, намісь мого післяслівя в 1. виданю, та поправлено вставку про Д. Бруна (ст. 132—134). Нарешті, в змісті книжки, поданім автором після передмови, пропущено змісти спеціяльні, — ті самі, що поміщені в тексті, перед окремими розділами, -- і надруковано решту, себ то головні заголовки, по-вище, в загальному змісті.

Видаючи по українськи книжку про боротьбу віри з наукою, — боротьбу, котра, як усяка боротьба, була, на нашу гадку, користна тим, що ворушила людей до житя й мисленя, і могла би бути на далі ще користніща, якби вела ся, з обох боків, способами чесними, гідними, прінціпіяльними, — ми, натурально, цікаві бачити вплив єі на теперішню віру наших народних мас, — яка, треба зазначити, в сути однакова на всему просторі Руси-України, з кольоніями, але, правду кажучи, далека від властивого християнства. Отже ялóся сказати, що й тоі віри сеся книжка, сама про себе, розуміє ся, не звалить, навіть коли дійде до відома всіх одиниць нашого народу; але вона певно підотне в ній до-разу темноту, забобонність, бездушні форми, грубий матеріялізм і, головно, найгірше лихо релігійне, що перебрало ся з поля віри й на всі инші людські відносини, декуди й на поле науки —

нетерпимість. Якби після сего краща частина тоі віри була помирена з наукою та перенята ідеями отсеі книжки, то моглаби підняти ся ид тому рівневи релігійности, на якому стоіть єі автор. Уважний читач покмітить, певно, що той рівень — безмірно вищий від найвищого вершка Християнства (особливо величний у Дрепера, розуміє ся, бог). Тим вищий, очивидячки, Дреперів розум, який сягає в безодні світів: безконечно-великого тай безконечно-малого, і то не лише фізичного, але й духового тай морального, зводячи тоті світи в одну цілість, кермовану одним испоконвічним законом, освічену одним сяєвом, одушевлену одним духом. Дійсно, світогляд Дреперів на прочуд одноцільний, повний, широкий, величний, живий і живущий тим, що правдивий, реальний, заснований на строгій науці. По нашому, Дрепер — один із найбільших фільософів світа, тим симпатичніщий, що при тім і горячий проповідник невсипущоі праці задля поступу людськоі породи, на історію якоі він дивить ся особливо живо.

Ось чому вплив ідей єго книжки — найвиразніщоі і найясніщоі синтези дотеперішнього вселюдського поступу — був великий власне в Америці та в Анґліі, як се видко хотьби з числа видань оріґіналу (в Европі він іде помаліще: Франція напр. усуває лихо, вказане ним на ст. 238—9 і 252, аж тепер, касуючи виховане клєрикальне і заводячи загально світське та йдучи до розділу церкви й держави). Але той вплив може тай повинен бути ще далеко більший на дальший гармонійний розвій народів, межи ними й нашого.

У нас отся книжка повинна би заінтересувати найперше людей релігійних, і з них головно наших сектантів у Росіі, які вже йдуть до свого бога самі, без посередників, але при тому роблять чималі промахи. Ся книжка далаби велику підмогу йіх розумови, звязавши єго, одним боком, із науковою критикою св. письма тай історією релігій, а, другим, із земними інтересами мас нашого народу в Росіі, від яких ті наші релігійні мислителі відвертають ся, на шкоду тим масам.

Сему відвертаню винна власне віра тих мас, яка счеплена в Росіі з офіціяльною російською церквою, — ненавистною і людям дійсноі віри, і людям науки. Дрепер, не знаючи Росіі, не зазначив, що офіціяльна церква

Росіі, православіє, одна з найбільших і наймiцніще з'орґанізованих Грецьких Церков — воріг науки й поступу людського, навіть чисто релiґійного, такий самісінький, як і римський католіцізм, або й гірший, бо ще темніщий (а цензуруе всі книжки про віру!), тай дужший, о стілько, що зільлятий зо світським российським деспотизмом, якого вже нема ні в одній цівілізованій державі світа, і який давить одиниці тай цілі народности, особливо нашу, так само, як воно було в західній Европі за середновіччини, під панованєм католицького Рима. Ми певні, що коли ідеі сеі книжки доберуть ся до загалу наших селян у Росіі, то причинять ся дуже і до зваленя світського российського деспотизму.

Повинні би заінтересуватися сею книжкою і ті наші люде, які, відчімхнені долею від Украіни, впинили ся в батьківщині Дрепера, на вільній Американській землі, де вони, що правда, допали ся до великого добра, але й наскочили на нову небеспеку — на поверховний американізм або т. зв. американський гумбуґ (між иншим і релiґійний), який зайідає маси менше культурних людей із европейських націй. Праця Дреперова — глибінь дійсно вільного (а не самовільного!) американського духа, — вказалаби тамошним нашим людям вихід із тоі грізноі небеспеки. Вказує-ж вона вихід із теперішноі релiґійноі кризи всій людській породі, — вихід певний і навіть доволі лехкий, якби в той бік подали ся найперше єі духовні проводирі, — на що, розуміє ся, нема найменшоі надіі. Тим часом, власне зо становища релiґіі, настане — намісь безлічи теперішних вір, церков і сект, — одноі віри, ідеальноі, чисто духовоі, з одною-однісінькою релiґійною старшиною — богом, уявленим відповідно, і зільлянє тоі одноі віри з наукою, або, — докладніще кажучи: станє вічно-поступаючоі науки (розуміє ся, оживленоі далеко більше, ніж тепер,) запаленою вірою всіх народних мас на світі, з богом-піддержувачем того руху — то булаби найбільша подія на землі, подія, від якоі пішов би такий поступ, якого ми тепер і здумати не годні. Такий стан віри й така єі роля варті чейже бажаня горячого власне релiґійних людей. Вони повинні зважити, що, супроти безлічи ріжних і ворожих собі вір, церков і сект (із яких кожда чванить ся, що вона єдиноспасительна, тай гадає,

що до неі навернеся увесь світ!) — наука, з самого свого первопочатку тай доси, одна-однісінька, згідна на всему світі, і між иншим власне сею своєю єдністю дійшла доси, при дуже невидній скількости рішучих прихильників, без меча навіть задля власноі оборони, а зовсім мирними способами, до результатів, як отсе й показує Дрепер, величезних, і що, коли теперішні віри, церкви й секти не з'єднають ся з собою та не зрівнають ся з наукою, яка все більше й більше росте й поступає, при своій повній єдности, — то жде йіх неминуче доля всіх передущих вір, церков і сект, які впали від досвіду й науки, і вже не встануть; а ті всі віри, церкви й секти, які повсталиби після зпадку теперішних, були би все тускліщі та тускліщі, так що нарешті дійшлоби неминуче до погасненя всякоі віри, в усіх закутинах землі, на віки. Ось що повинні тямити люде дійсно релігійні...

А в тім, по практиці з 1-го виданя, — яке й вийшло на домаганє декого з наших селян-радикалів, — ми можемо міркувати, що ідеі сеі книжки захоплять найбільше тоту частину наших селян, які найздібніщі по природі, але при тому більше „сегосвітні". Розуміє ся, що й йім перехід на становище Дрепера не буде лехкий. Мусять же вони перебути, за впливом єго книжки, важку духову крізу, в якій трісне йіх теперішній світогляд, мов банька з мила. Але за те вона-ж, отся книжка дасть йім добро нове, тривке. Вона ростворить широко йіх очи на світ, покаже йім єго в дійсному, реальному стані, визначить йім йіх дійсне становище в нім, заставить йіх заглянути глибоко і в себе самих, ізбудить у них силу незалежного людського духа, ясне розумінє реальних людських інтересів — матеріяльних, духових і моральних — тай енерґію-завзятє в праці й боротьбі за ті інтереси.

Що такі робітники й борці за народні інтереси із самого нашого робучого люду, розсіяні скрізь серед мас того люду, рушать нарешті ті маси в напрямі до поступу — про се не може бути найменшого сумніву.

Розуміє ся само собою, що потрібна сеся книжка й нашій інтеліґенціі, не виключаючи й письменників, особливо газетярів, — яко взорець дійсноі вчености, себ то не лише докладного знаня фактів, але й ідейности — синтези, розуміня внутрішноі звязи фактів, йіх духа

тай ваги задля живого людського поступу; взорець дійсноі інтеліґенціі, культурности, того, як серіозно розуміти своє покликанє супроти рідного народу, за які живі культурні справи брати ся тай як йіх обробляти, а, найперше, як поводити ся зо справами й людьми.

Ті наші інтеліґенти, які живуть серед нашого робучого люду, повинні знати добре справи, зачеплені в отсій книжці, ще й тому, що читачі єі з менше просвічених людей певно звертати-муть ся до них за поясненєм непонятних йім наукових назв і річей. Знадіявшися на сю братню підмогу з йіх боку, ми покинули нашу первісну думку — додати тóлковий словарець, тим більше, що він мусів би значно вбільшити обєм і кошт виданя книжки тай вийти за межі єі головноі завдачі.

М. П.

Львів, 29.VIII. 1904.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО.

Хто мав нагоду пізнати духовий стан інтеліґентних кляс ув Европі та в Америці, той мусів завважати, що там іде велика і чим раз борзіща розлука с публичною реліґійною вірою. Щиріщі с тих утікачів не ховають ся с сим зовсім, але далеко більше й далеко небеспечніще відступство — приватне, потайне.

Се відступство таке розширене тай таке могуче, що до него не можна ставити ся ні згорда ні грізно. Єго не знищиш ані сміхом, ані лайкою, ані силою. Наближає ся швидко час, коли воно дасть поважні політичні наслідки.

Церковний дух уже не одушевляє політики світа. Воєнний запал до віри погас. Єго одинокі памятки — се мармурові подоби лицарів-хрестоносців, які стоять на йіх гробах, захованих по мовчазних церковних закамарках.

Що нависає кріза, се видко з постави великих держав до папства. Папство репрезентує ідеі та змаганя двох третин Европейськоі людности. Воно домагає ся політичного верховенства, покликуючи ся на свій божеський початок і міссію, домагає ся приверненя середновічних порядків, вигукуючи, що воно й чути не хоче ні про яке помиренє з новіщою цівілізацією.

Противенство межи Реліґією та Наукою, яке ми бачимо тепер, се дальший тяг тоі боротьби, яка почала ся ще тоді, коли Християнство стало захопляти у своі руки політичну власть. Обява Божа мусить неминуче нетерпіти всяке противенство; вона мусить відкидати всяке поліпшенє в собі самій і дивити ся згорда на те поліпшенє, яке росте від поступового інтелєктуального

розвою чоловіка. Але-ж наші погляди на всяку річ переміняють ся без устанку, від невпинного поступу людського званя.

Чи можемо-ж ми вбільшати вагу сеі незгоди, в яку мусить, хотя-не-хотя, вмішати ся кожда мисляча людина? В такій важній справі, як справа релїґіі, всі люде, яких дочасні інтереси не потонули в істнуючих інстітуціях, бажають щиро найти правду. Вони хочуть знати і справи незгоди, і поведінку суперечників.

Історія Науки се не самі звістки про окремі відкритя; се оповіданє про боротьбу двох супротивних сил, про розширну силу людського розуму, з одного боку, та про здавлюванє переказаною вірою й людськими інтересами, з другого боку.

Доси ніхто не розглядав справи із сего погляду. А власне з сего погляду вона показує ся нам живою справою — ба, найважніщою з усіх живих справ.

Скілька років тому був політичний і, значить, добрий звичай, навіть не натякати на сю незгоду, ховати єі як найдалі в кут. Супокій суспільности так дуже залежить від твердости єі релїґійних переконань, що не можна виправдати нікого, хто би колотив йіх лехкодушно. Але Віра по своій природі неперемінна, стоюча; Наука-ж, по своій природі, проґрессівна; і нарешті вони мусять розійти ся так, що сего не сховаєш. Оттоді ті, що взнали оба способи мисли, обовязані виявити своі погляди — скромно, але твердо; порівнати супротивні претенсіі супокійно, безпристрастно, фільософічно. Історія показує, що коли сего не робити, то заводять ся грізні, тривкі суспільні нещастя. Коли стара мітольоґічна релїґія Европи падала, під вагою власних незгод, то ні Римські імператори, ні тодішні фільософи не зробили нічогісінько такого, що могло би запанувати над публичною опінією. Вони махнули рукою на релїґійні справи, — ось чому ті справи допали ся в руки темним, лютим церковникам, дармойідам, евнухам і рабам.

Інтелєктуальна ніч, яка вкривала Европу, через таке велике занедбанє обовязку, минає; ми живемо на зорях кращих річей. Суспільність жде жадно світла, аби побачити, в якім напрямі вона пливе. Вона бачить ясно, що дорога, по якій доси йшла цівілізація, полишена, та що почато нову плавбу по незвісному морю.

Я був глибоко перенятий такими думками, а про те не був би зважив ся написати отсю книжку тай набивати ся громаді ідеями, які вона показує, як би росказані в ній факти не були передумані мною докладно й серіозно. Мене спонукало сильно взяти ся за сей обовязок те, що видану мною скілька років тому „Історію Інтелєктуального Розвою Европи“, яка видержала богато видань ув Америці тай була перепечатана в численних Европейських мовах: анґлійській, французькій, німецькій, російській, польській, сербській і т. и., принято скрізь прихильно.

Збираючи й порядкуючи матеріяли до томів, виданих мною під заголовком „Історія Американськоі Горожанськоі Війни“, твору, що коштував мене дуже богато праці, я привчив ся прирівнувати супротивні свідоцтва тай розбирати супротивні домаганя. Признанє, з яким повитала сей твір Американська публіка, критичний суддя розбираних подій, натхнуло мене новим довірєм до себе. До того-ж я посвятив чимало уваги експеріментальному дослідови появ природи і видав про сі справи скілька добре звісних праць. А чейже-ж ніхто не може віддати ся сим змаганям і повернути велику частину свого житя на публичне подаванє науки, без деякоі безпристрастности тай правди, яку будить Фільософія. Вона натхає нас бажанєм посвятити дни своі добру нашоі породи, так аби тоді, як померкати-ме світло вечера нашого житя, ми, обзираючи ся назад себе, не мусіли признати, якими то марними та безхосенними справами ми займали ся.

Не жалував я праці ні в чому, складаючи отсю книжку, а про те чую добре, яка вона не рівна справі, задля гарного викладу котроі треба знати порядно науку, історію, теольоґію, політику; кождісінька сторінка повиннаби трепотіти живо інтеліґенцією тай блискати фактами. Але потім я нагадав собі, що се-ж лише немовби переднє слово, передтеча цілоі літератури, яку викличуть події тай потреби нашого часу. Ми впинили ся на самому краю великоі інтелєктуальноі переміни. Купа теперішнього лехкодушного читаня буде виперта літературою, повною мисли, серіозною, оживленою загроженими інтересами, тай запаленою від церковноі пристрасти.

Я намагав лише показати ясно та безпристрастно погляди й учинки двох ворожих собі партій. В одному розуміню, я старав ся тожсамити себе з обома, аби порозуміти докладно йіх мотіви; але в иншому, вищому розуміню, я намагав стояти з боку тай росказувати йіх поступки безпристрастно.

Ось чому я надію ся, що хто схоче критикувати сесю книжку, той тямити-ме, що ціль єі є не боронити погляди та претенсіі сеі чи тоі партіі, але показати ясно й докладно погляди й претенсіі йіх обох. Порядкуючи кождий розділ, я звичайно клав на перше місце правовірний погляд, а на друге погляд супротивний.

У такому викладі не конче треба було звертати увагу на більше помірковані або посередні погляди, бо хоть вони самі про себе й можуть значити ве́лико, та в таких боротьбах безпристрастному читачеви важні не помірковані, але крайні погляди. Від йіх рухів залежить кінець.

Ось чому я мало-що мав сказати про два великі Християнські обряди, про Протестантську тай Грецьку Церкву. Грецька Церква, від відновленя науки, не виступала ніколи ворожо проти поступу знаня. На вивороть, вона все зустрічала єго радо. Вона дивила ся на правду с пошаною, хоть би відки тота йшла. Признаючи очивидні незгоди межи своіми толкованями об'явленоі правди та відкритями науки, вона все надіяла ся, що появлять ся вдоволяючі поясненя й помиреня, і тут вона не помилила ся. Гарно булоби задля новіщоі цівілізаціі, якби Римська Церква робила була так само.

Говорячи про Християнство, я в загалі маю на увазі Римську Церкву, а то по-части тому, що єі прихильники чинять більшість Християнства, по-части тому, що єі домаганя найпретенсійніщі, а нарешті й тому, що вона старала ся звичайно силувати до тих домагань горожанською властю. Ні одна протестантська Церква не займала коли-небудь такого приказуючого становища — ні одна не мала коли небудь такого широкого впливу. Протестантські Церкви відвертали ся по найбільшій части від силуваня і, з виимкою скількох пригод, йіх незгода найбільше хиба будила теольоґічну ненависть.

Наука-ж не думала ніколи кликати на поміч горожанську власть. Вона не пробувала ніколи завести ненависть або знищити суспільно яку-небудь людську істоту. Задля того, аби піддержати або розширити свої ідеї, вона не завдавала ніколи нікому душевного горя ні тілесної муки, а тим менше смерти. Вона чиста від лютощів і проступків. Але в Ватикані — ми нагадаємо лиш Інквізіцію — руки, що, бач, піднимають ся вгору, молячи ся до Всемилосерного, червоні. Вони мачали ся в крови!

Є два способи історичного викладу, артистичний і науковий. По першому, люде роблять події; задля того вибирає ся якусь визначну особу, малює ся її в фантастичній формі і робить ся її героєм роману. Науковий спосіб стоїть на тому, що людські справи се безперервний ланцюх, де кождий факт дитина якогось передущого факту і родич якогось дальшого факту, тай каже, що не події залежні від людей, але люде від подій. Перший спосіб дає твори, які є лише на один ступінь вищі від новель, хотьби як дуже вони інтересували або радували нас; другий спосіб поважний, може й немилий, бо він утовкмачує нам завзято переконанє про невідмінне пованє закона тай про невидноту людських змагань. У такій величній справі, якій посвячена сеся книжка, і романтичність і популярність зовсім невмістні. Хто хоче говорити про сю справу, мусить усе дивити ся на той ланцюх долі, який показує всесвітна історія; мусить відвертати ся згірдно від зрадливих привидів пап, державників і королів.

Якби ще треба було чого, що могло би показати недостовірність артистичних історичних творів, то ось вам наш особистий досвід. Як часто наші найближші приятелі не бачать дійсних мотивів наших щоденних учинків; як часто вони толкують хибно наші наміри! Коли-ж воно так у тому, що йде перед нашими очима, то якже-ж нам не бути переконаними, що годі порозуміти справедливо вчинки тих людей, які жили дуже давно, і яких ми й не бачили ніколи!

Я вибирав і порядкував справи, які отсе маю показати, по-части за вказівкою „Вірую“ остатнього Ватиканського Собора, по-части-ж за вказівкою порядку подій в історії. Не без інтересу завважає читач, що справи

виходять тепер перед нами так само, як виходили перед давними грецькими фільософами. Ми все ще займаємо ся тими самими питанями, за які перечили ся тамті. Що таке Бог? Що таке душа? Що таке світ? Як управляє ся світ? Чи маємо ми яку міру або ознаку правди? І мислячий читач певно запитає ся найповажніще: „Чи наші-ж розвязки сих завдач ліпші бодай трохи від йіхніх?“

Отже загальний зміст отсеі книжки такий:

На сам перед я звертаю увагу на початок новіщоі науки, яка ріжнить ся від давноі науки тим, що стоіть на обсерваціі, експеріменті й математичному досліді, замісь на самій спекуляціі, тай показую, що се вийшло із Македонських походів, які звели до купи Азію з Европою. Короткий нарис оттих походів тай Александрійського Музея показує єі характер.

Потім я нагадую коротенько звісний добре початок Християнства, тай показую єго поступ до захопленя імператорськоі власти, єго переміну через перемішанє с поганством, тодішньою Реліґією Римськоі Імперіі. Ясне розумінє про непомиримість єго з наукою спонукало єго закрити силоміць Александрійські Школи. Воно було всилувано до сего політичними потребами свого стану.

Розмістивши таким чином партіі, готові кинути ся на себе, я росказую далі історію йіх першоі явноі боротьби; се перша або Південна Реформація. Перечили ся тоді за природу Бога. Тут є й зріст Могаметанства. Із сего вийшло те, що велика частина Азіі тай Африки, з історичними містами Єрусалимом, Александрією тай Картаґіною, відпали від Християнства, і доктріна про одного Бога була встановлена в більшій частині колишньоі Римськоі Імперіі.

Після сеі політичноі подіі настало відновленє науки, позасновувано колєґіі, школи тай бібліотеки скрізь там, де запанували Араби. Сесі завоювачі, женучи швидко на перед у своім інтелєктуальнім розвою, відкинули антропоморфічні ідеі про природу Бога, які лишили ся в йіхній простонародній вірі, тай приймили инші, більше фільософічні, рідні тим, які були вже давно в Індіі. С сего вийшла друга боротьба, боротьба за природу душі. Під назвою Аверроізму виступили на перед теоріі про Еманацію тай Абсорпцію. В кінці середніх віків

Інквізіция встигла прогнати з Европи ті доктріни і тепер Ватиканський Собор прокляв йіх формально, врочисто.

Тим часом, через плеканє астрономіі, ґеографіі тай инших наук, люде придбали собі вірні погляди на становище й відносини землі тай на будову світа; і як Реліґія, покладаючи ся на св. письмо, стояла на тому, що земля се центральна і найважніща частина всего світа, то зняла ся третя боротьба. Тут Галилей ішов по переду Науки. Скінчила ся боротьба тим, що Церква була побита в спірній справі. Після того повстала менша суперечка, за вік світа, при чому Церква стояла на тому, що світови всего щось шість тисяч років. І тут вона була побита.

На Европу падало мало-по-малу світло історіі тай науки. В шіснацятому столітю принадність Римського Християнства змаліла дуже через отті інтелєктуальні поражки тай через єго політичний і моральний стан. Чимало набожних людей бачило ясно, що Реліґія не була винна тому фальшивому становищу, в якому вона впинила ся, але що се лихо йшло просто з єі давньоі злуки с поганством. На се був одинокий лік — вернути ся до первісноі чистоти. Таким чином повстала четверта боротьба, звісна під назвою Реформаціі — другоі або Північноі Реформаціі. Специяльна єі форма була суперечка за міру або ознаку правди, чи єі можна найти в Церкві чи в Бібліі. Означенє сего містило в собі вставнову прав розуму або інтелєктуальну волю. Лютер, визначний чоловік сеі епохи, здійснив свій намір дуже вдатно; і скінчила ся боротьба тим, що Північна Европа пропала задля Римського Християнства.

Ми живемо серед суперечки за спосіб управи світом, за те, чи се робить ся за безперестанним вмішуванєм божим, чи за впливом первісного і невідмінного закона. Інтелєктуальний рух Християнства досяг тоі точки, на якій стояв Арабізм у десятому та в одинацятому столітю; і доктріни, про які говорено тоді, появляють ся на чергу знов; се доктріни про Еволюцію, Сотворінє, Розвій.

Під сими загальними заголовками помістили ся, на мою думку, всі головні точки сеі великоі суперечки. Розміщуючи під отсі короткі розділи факти, які ми маємо розглянути, і росказуючи про кожду ґрупу окремо,

ми певно порозуміємо ясно йіх обопільну звязь і йіх історичний лад.

Росказав я сесі боротьби, по змозі, так як вони йшли, хронольоґічно, але задля доповненя додав іще ось які розділи:

Дослід того, що дало Латинське Християнство новіщій цівілізації.

Відповідний дослід того, що дала Наука.

Становище Римського Християнства в грозячій боротьбі, так як воно зазначено Ватиканським Собором.

Увага купи людей, які шукають правди, була так виключно занята подробицями сектантських незгод, що довга боротьба, котроі історіі посвячені отсі листки, звичайно звісна лише мало. Стараючи ся все тямити намір написати сей твір безпристрастно, говорити про ворогуючі партіі з пошаною, але при тому ніколи не ховати правди, я здаю єго на прихильний осуд мислячого читача.

ДЖОН ВІЛЬЯМ ДРЕПЕР.

Університет, Ню-Йорк, у грудни, 1873.

I.

ПОЧАТОК НАУКИ.

Стан релігіі Греків у четвертому столітю перед Христом. — Наступаючи на Перську державу, Греки починають дивитись інакше на природу і пізнають нові релігійні сістеми. — Воєнна, інжінєрська й наукова діяльність, яку підносять македонські походи, доводить до заснованя в Александріі Музея, — інстітуціі задля розвою знаня експеріментами, обсервацією та математичними дослідами — Отсе й є початок науки.

Ніяке видовище не може навести на мислячого чоловіка такоі задуми й такого суму, як упадок староі релігіі, яка розраджувала в свій час чимало людських поколінь.

В чотириста років перед різдвом Христовим, Греція почала переростати швидко свою давню віру. Єі фільософи, досліджуючи світ, були вражені глибоко противенством межи величним діянєм природи та нужденними олімпійськими богами. Єі історики, запримічуючи природний хід політичних справ, очевидну похожість людських учинків тай те, що нема такоі подіі, якоі годі було би пояснити передущою подією, — стали підозрівати, що чудеса та вмішуванє богів, про які було тільки наросказувано в старих літописях — чистий туман. Як же пропав вік надприродного, то вони стали питати себе, чому то заніміли пророчні та чому тепер уже не діють ся чудеса на світі?

По переказам покон-вічним, яким колись набожні люде вірили свято, — на островах Середземного моря та в сусідніх країнах було повно надприродних чудес:

відьом, відьмаків, велитнів, людойідів, гарпій, ґорґон, центаврів, циклопів. Голуба небесна стеля була підлогою неба; там царював Зевс серед гурту инших богів, йіх жінок і наложниць, роблячи то само, що й люде тай не здержуючися від людських пристрастей і гріха.

Береги Греціі, дуже поврізувані, та море з найпишніщими на світі островами додали Грекам духа до морського житя, ґеоґрафічних відкрить і кольонізаціі. Йіх кораблі плавали скрізь по Чорнім і Середземнім морі. Показало ся, що нема зовсім чудес, які колись були шановані, величані в „Одіссеі" тай обожані прилюдно. В міру кращого пізнаня природи, Греки переконали ся, що йіх небо — іллюзія, що там нема ніякого Олімпу, що в горі лише простір та звізди. Як же щезли божі палати, то щезли й самі боги як йонського Гомерівського так і дорійського Гезіодівського тіпу.

Та се не зробило ся без противенства. Прості люде й попи особливо кинулися були зразу на сумніви яко на атеізм. Переступників карали конфіскатою маєтку або прогнанєм із краю або навіть засудом на смерть. Вони казали, що те, в що здавна вірили набожні люде і що стояло віки, мусить бути правда! Потім, коли докази противників стали невідпірні, то вони допустили тілько, що ті чудеса були аллєґоріі, в які мудрість старих людей заховала чимало святощів і тайн. Але з боязни, аби не вийшло, що все те чиста байка, вони старали ся помирити ті святощі й тайни з розвоєм власноі просвіти. Та марний був йіх труд! Усяка публична опінія мусить неминуче перейти певні стадіі. Зразу в тім, що перше шанували, починають сумнївати ся, потім толкують єго по новому, далі погляди двоять ся, нарешті покидають усе яко чисту байку.

За філософами та істориками, від староі віри почали відступати поети. Евріпіда ненавиділи яко єретика. Есхіля мало не вкаменували за богохульство. Але люті змаганя тих, що піддержують помилки — марні. Деморалізація ширила ся невпинно в усій літературі, аж поки не захопила і простих людей. Грецький філософічний критицизм поміг грецькому філософічному дослідови нищити народню віру. Він підпер усякими арґументами широко розширене невірство. Він порівнував доктріни ріжних шкіл, показував на йіх суперечних ученях, що

нема певноі ознаки правди, що ідеі про добро і зло в кождій країні инші, і що, значить, вони не можуть находити ся первісно в природі, а мусять бути вповні витвором вихованя; що правда та кривда то лише привиди, сотворені громадою задля власноі користи. В Атенах деякі поступовіщі верстви не лише що відкидали все невидиме, надприродне, але й казали, що світ то лише сон, привид і що в загалі нема нічого.

Топоґрафічні зариси Греціі відбили ся на єі політичному стані. Вони розділили націю на окремі громади с супротивними інтересами та зробили єі неспосібною до централізаціі. Безперестанні усобиці межи ворожими державами спиняли єі розвій. Греція була бідна, єі проводирів можна було купити. Вони були все готові проміняти свій патріотизм на чужі гроші, продати єго за перські гостинці. У Греків було дуже розвите почутє краси, воно виявилось у скульптурі та в архітектурі, так як ніде й ніколи перед тим, ані після того, але практичного розуміня добра й правди у них не було.

Тоді як европейська Греція, повна ідей про волю й незалежність, відкидала панованє Персіі, азіятська Греція признавала єго рішуче. В ті часи простір Перськоі держави рівнав ся половині теперішньоі Европи. Персія досягала до моря Середземного, Еґейського, Чорного, Каспійського, Індійського, Перського і Червоного. Єі країнами текло шість найбільших рік на світі: Евфрат, Тиґр, Інд, Яксарт, Оксус і Ніль, — кожда довга поверх 1000 анґлійських миль. Єі поверхня простирала ся від тисячі триста стіп пониж поверхні моря до двацять тисяч стіп повище неі. Ось чому в Персіі було повно всякого добра. Єі мінеральне богацтво було невичерпане. Вона посіла славу держави Медійськоі, Вавилонськоі, Ассірійськоі, Халдейськоі, яких літописі сягали в зад на більше ніж дві тисячі років.

Персія вважала все Грецію европейську політично нікчемною, бо єі не було і половини тілько, що яка небудь перська сатрапія. А про те перські походи задля поневоленя Греціі показали Персам, що Греки добрі вояки. До перського війська узято грецьких наємників, які цінилися яко найкраща єго сила. Иноді Персія не вагала ся віддавати грецьким ґенералам провід над своім військом, а грецьким капітанам провід над своєю воєнною

фльотою. В політичних усобицях, які трясли Персією, грецьких наємників уживали часто ворогуючі перські проводирі. Сі воєнні операціі були дуже важні. Вони показали бистрому окови сих воєнних наємників політичну слабість Перськоі держави, тай можливість дібрати ся до єі осередка. Після смерти Кира в битві коло Кунакси показав безсмертний відступ десятитисячного грецького війська під проводом Ксенефонта, що грецька армія може не лише дібрати ся до осередка Персіі, але й вибити ся відти назад.

Пошана до воєнноі вдачі азіятських ґенералів, яка було вразила Греків глибоко таким інжінєрським ділом як міст через Геллєспонт і прокопанє перешийка Афонськоі гори Ксерксом, ищезла коло Саляміни, Плятеі та Мікалє. Грабованє богатих перських провінцій стало непоборною покусою. Такий був похід спартанського короля Аґезіляя, але блискучу єго вдачу знищило перське правительство своєю давньою випробованою політикою, підкупом сусідів Спарти, аби вдарили на неі. „Мене побідило трицять тисяч перських стрільців“, сказав з досади король Аґезіляй, сідаючи назад на кораблі, — він натякав на перські гроші дарейки, на яких був вибитий стрілець із луком.

Нарешті Филип, македонський король задумав повторити сі проби з далеко грізніщою орґанізацією тай ширшими плянами. Він хотів стати головним ґенералом над усіми Греками не задля самого нападу на перські сатрапіі, але й задля поваленя перськоі дінастіі в самім осередку єі сили. Та поки він приладив ся, єго вбито і після него настав Александер, тоді ще молодець. Загальні збори Греків у Коринті вибрали єго в один голос намісць батька. Але в Іллірії зняли ся несупокоі і задля всмиреня йіх Александер мусів іти з армією на північ аж до самого Дунаю. Тим часом як єго не було, Тебанці ще з деякими иншими задумали на него зраду. Вернувши ся, він узяв Теби приступом, посік шість тисяч Тебанців, продав йіх трицять тисяч у неволю, само-ж місто знищив до тла. Ся остра воєнна росправа вийшла в користь єго азіятському походови: єму не треба вже було боятися повстаня за плечима.

На весні 334 року перед Христом Александер переправив ся через Геллєспонт до Азіі. Єго армія складала

ся с трицять чотирьох тисяч піхоти та чотирьох тисяч кінноти. Він мав з собою всего на всего сімдесять талантів. Ішов він просто на перську армію, далеко більшу від єго, що стояла здовж ріки Граніка. Він перейшов через ріку силоміцю, побив неприятеля тай став паном усеі Малоі Азіі з єі богацтвом. Останок сего року він обернув на воєнну орґанізацію здобутих провінцій. Тим часом перський король Дарій, поставив шістьсоттисячну армію, аби не дати Македонцям зайти в Сірію. В битві під гірськими переходами коло Ісса Перси були знов побиті. Бійня була така страшенна, що Александер та Птоломей, один з єго ґенералів, перейшли пропасть, наповнену трупами. Рахували, що Перси втратили не менше як девять тисяч піших і десять тисяч їздців. Побідникови допало ся в руки королівське шатро та ще й із жінкою та дітьми Дарія. Сірія була также здобута Греками. В Дамасці захоплено було чимало Дарієвих наложниць, офіцерів та богату військову касу.

Перед тим заки йти в Месопотамські поля, задля остатньоі боротьби, Александер старав ся закрити собі плечі та забезпечити дорогу до моря. Задля сего він пішов на південь берегом Середземного моря та поздобував по дорозі усі міста. В своій промові на воєнній раді після битви коло Ісса, заявив Александер своім ґенералам, що не треба гнати ся за Дарієм, поки не здобудуть Тира та не відірвуть від Персів Єгипта і Кипра, бо як би Персія захопила знов у своі руки морські затоки, то перекинула би війну у Грецію, тому то єму потрібно конче стати паном моря. Маючи в руках Кипр і Єгипет, він не журивби ся Грецією. Облога Тира взяла єму більше як півроку. З пімсти за сю задержку він кажуть, прибив на хрест дві тисячі полонених. Єрусалим піддав ся від разу і через те з ним обійшли ся делікатно. Але в поході на Єгипет македонська армія була задержана коло Гази; перський намісник Бетіс боронив завзято се місто, аж поки єго не взято приступом після двомісячноі облоги. Десять тисяч мущин упало від меча, решту з жінками й дітьми продано в неволю. Самого Бетіса волочили живого навкруги міста, привязавши єго до колісниці побідника. Тепер уже не було ніякоі перешкоди. Єгиптяне, з'огидивши собі перське пановання, приняли Александра з роспростертими руками. Він з'ор-

ґанізував країну задля власної користи, роздаючи македонським офіцирам усі військові посади, цивільну-ж управу полишаючи в руках родимих Єгиптян.

Поки лагодили ся до рішучого походу, Александер відвідав святиню Юпітера Аммона на оазі в Лібійській пустині, віддаленій двісті анґлійських миль. Тамошня пророчня заявила Александрови, що він син того бога, який під видом вужа дібрав ся до єго матери Олімпіяди. Безгрішне почате та злізанє богів на землю вважало ся тоді за щось таке звичайне, що як лише хто дуже визначив ся в людських справах, то вже й думали, що він надприродного роду. Навіть у Римі, кілька століть опісля, ніхто не міг заявити безбоязно, що се місто не мало свого засновника, Ромуля, дякуючи сходинам бога Марса з невинною дівчиною Реєю Сільвією, коли вона йшла в керницю по воду. Єгипетські ученники Плятона були би дуже обурили ся на тих, хто би не признавав леґенди, що Періктіона, мати сего великого філософа, почала єго яко невинна дівчина від Аполлона та що сам бог сказав єї нареченому Арістонови, відки у неї взяла ся дитина. Колиж Александер у своїх листах, наказах і декретах звав себе „Королем Александром, сином Юпітера Аммона“, то Єгиптяне та Сірійці приймали се с такою пошаною, про яку тепер годі й подумати. А про те вільнодумні Греки знали такому родоводови дійсну ціну. Олімпіяда, котра чейже сама знала справу найкраще, казала жартуючи, що „бажала би, аби Александер перестав сварити єї з Юпітеровою жінкою“. Арріян, історик македонського походу, каже так: „Я не можу осудити єго за змаганє вселити у своїх підданих віру в свій божий рід тай не можу вважати сего за якийсь великий злочин, бо треба-ж думати, що він хотів тим лише піднести свою повагу у своїх вояків“.

Зробивши таким чином усе задля забеспеки собі плечей, вернув ся Александер назад у Сірію тай пішов зі своєю армією в пятьдесять тисяч добрих вояків у похід на Схід. Переправивши ся через Евфрат, він подав ся далі попід Мазійські гори, аби не йти у велику спеку південніщими месопотамськими полями; так запевнено й буйніщу пашу коням. На лівім березі Тиґра, коло Арбелі, він зійшов ся з величезною армією в міліон сто тисяч мужа, яку вів Дарій із Вавилону. Смерть перського

монарха, незабаром після єго побитя, причинила ся до того, що в руках македонського завоювача опинила ся величезна країна від Дунаю аж по Інд. Опісля він розширив своє завойованє аж по Ґанґес. Здобич, захоплена ним, була майже неймовірна: в одній Сузі він найшов — як каже Арріян — самих грошей пятьдесять тисяч талантів.

Новіщі воєнники не можуть начудувати ся отсим незвичайним походам. Перехід через Геллєспонт, насильний перехід і битва коло Граніка, зима обернена на політичну орґанізацію здобутоі Малоі Азіі, марш правого крила та середини арміі здовж Сірійського Середземноморського берега, важка перемога Тира, взятє Гази приступом, розлука Персіі з Грецією, відокремленє єі кораблів від Середземного моря спиненє всіх єі заходів підняти інтриґами чи підкупом Атенців або Спартанців, колись так часто вживаних удачно, завойованє Єгипта, друга зима обернена на політичну орґанізацію сеі шановноі країни, злука на другу весну всеі арміі задля походу від Чорного і Червоного моря у салітроваті месопотамські поля, перехід через оброслий сумними вербами Евфрат попри знищений міст коло Тапсаку, перехід через Тиґр, нічні розвідини перед великою та памятною битвою коло Арбелі, скісний рух на полі битви і перерва неприятельськоі середини — маневр, якому судило ся бути повтореному чимало століть опісля коло Австерліца, — енерґічна нагінка за перським монархом: се такі геройські вчинки, яких не сповнив ні-однісінький пізніщий гетьман.

Се все спонукало Греків могуче до духовоі діяльности. Межи ними були люде, які перейшли з македонською армією від Дунаю аж до Нілю, від Нілю аж до Ґанґесу. Вони дізнали ся що таке холодні гіперборейські вітри в країні за Чорним Морем, дізналися, що таке самуми та піскові бурі в єгипетських пустинях. Вони бачили піраміди, які стояли вже по двацять століть, бачили записані гієроґліфами обеліски Люксору, ряди мовчазних і потайних сфінксів, величезні подоби монархів, які панували на Сході землі. В сінях Есар-гаддону вони стояли перед престолами давних грізних ассирійських королів, яких стерігли крилаті бики. У Вавилоні ще лишили ся були єго мури, які перше займали поверх шість-

десять анґлійських миль і ще й тоді, хоть понищені трьома столітями та трьома здобувачами, були поверх вісімдесять стіп заввишки; тут були ще руіни святині Ваала, яка досягала до хмар і на вершку якоі стояла обсерваторія, де халдейські астрономи — ворожбити займали ся звіздами; тут-же були й останки двох палат із йіх висячими садами, де в повітрі росли великі дерева, лишилися й останки гідравлічних машин, які достачали садам воду з ріки. У штучне озеро, з єго великим апаратом водопроводів та спустів, спливали з вірменських гір стоплені сніги і були спинювані в бігу через місто греблями Евфрата. Та мабуть найбільше чудо з усего був тунель попід корито ріки.

Коли Халдея, Ассірія та Вавилонія мали чудову й шановну старину, яка сягала взад аж до темряви часу, то Персія мала своі новіщі чудеса. В стовпових сінях Персеполя було повно чудес штуки — повирізуваних річей, скульптури, поливаних річей, алябастрових бібліотек, обелісків, сфінксів та величезних биків. Екбатана, прохолодна літня домівка перських королів, була боронена сімома круглими мурами з тесаного блискучого каміня; найкрайніщий із них від надвору був найнижчий, а кождий дальший все вищий та вищий і кождий помальований иншою краскою, в астрольоґічній згоді з сімома планетами. Палата була покрита срібними плитами, єі стовпи були позолочені. О пів-ночи в єі салях ішли на взаводи з сонічним сьвітлом рясні нафтові свічники. Рай — роскіш східніх монархів — був викоханий серед міста. Перська держава від Геллєспонту аж по Інд була дійсно садом нашоі землі.

Я посвятив кілька сторінок історіі сих чудових походів через те, що воєнний талан, плеканий ними, довів до заснованя в Александріі математичних і практичних шкіл, дійсноі колиски наук. У македонських походах започалося все наше точне знанє. Гумбольдт завважав справедливо, що пізнанє нових і великих предметів природи розширює людський розум. Александрові вояки й товариші єго табору зустрічали на кождім поступі ненадіяну та живописну картину. З усіх народів Греки визначали ся найтоншою увагою, найшвидшим і найглибшим вражінєм. От тут лежали піскові поля без краю, там стояли гори з верхами новище хмар. У пустині по-

казували ся воздушні привиди, на кручах гір тіни хмар, які пролітали швидко поверх лісів. Вони були в країні дактильових пальм, амбровоі краски та кипарісів, тамарісків, зелених мірт, олеандрів. Коло Арбелі вони били ся против індийських слонів, у гущавинах над Каспійським морем сполошували з берлогу захованого там тиґра-короля. Вони бачили звірів, які против европейських були не лише що чудні, але й величезні — носорожця, гіппопотама, вельблюда, крокодиля Нілю й Ґанґеса. Вони пізнали людей ріжноі масти і в ріжній одежі: чорнявого Сірійця, оливкового Перса та чорного Африканця. Про самого Александра розказують, що він уже на смертній постелі казав свому адміралови Неархови сидіти коло себе та слухав палко оповіданя про пригоди сего моряка -- про єго плавбу по Інді в Перську затоку. Завоювач бачив відплив і приплив моря і чудував ся. Він казав робити кораблі задля досліду Каспійського моря, бо догадував ся, що воно, як і Чорне море, се мабуть затоки великого океана, як про се переконав ся Неарх на перськім та Червонім морі. Він задумав був обплисти своєю фльотою Африку і вплисти у Середземне море помежи Геркулєсові стовпи — що, як кажуть, сповнили були давно фараони.

Та не лише найбільші грецькі полководці, але й найбільші грецькі філософи найшли в здобутій державі чимало такого, що могло йіх зачудувати. Каллістен дістав у Вавилоні цілий ряд халдейських астрономічних дослідів, які сягали взад 1903 роки; він післав йіх Арістотелеви. Досліди були написані на палених цеглах, то може новіщі вчені найдуть йіх дуплікати в цегольних бібліотеках ассірійських королів. Плотомей, єгипетський астроном, мав вавилонський спис затьмінь сонця й місяця, який доходив до 747 року перед нашою рахубою. Треба було довгих, безперестанних і точних обсервацій, поки можна було означити декотрі з тих астрономічних результатів, які дійшли до нашого часу. Так Вавилонці означили були триванє тропічного року точно, лише без 25 мінут; у йіхній оцінці сідеричного року було лише дві мінуті більше. Вони відкрили були настанє рівних днів і ночей. Вони знали причини затьміня сонця й місяця, і могли вгадувати йіх на перед, при помочи свого цикля, що звав ся Сарос. Йіх оцінці сего циклю,

що обіймав поверх 6585 день, хибувало лише 19½ мінути, против теперішнього.

Такі факти доказують безперечно, що астрономією займали ся в Месопотаміі щиро й розумно і що вона розвилася була доволі гарно, не вважаючи на недосконалі струменти. Ті давні дослідники зробили були спис звізд, розділили зодіяк на дванацять знаків, поділили день на дванацять годин і ніч на дванацять. Вони, як каже Арістотель, займалися довгий час обсерваціями закриваня звізд місяцем. У них був вірний погляд на будову сонічноі сістеми і знали вони порядок розміщеня планет. Вони придумали годинники сонічні, водяні, астролябіі та ґномони.

Не без інтересу дивимося ми й доси на проби йіхнього друку. Вони вирізували своі записи клиновим письмом на верткім валку і проводячи єго по мняких глиняних плитах, робили незнищимі відбитки. З йіхніх цегольних бібліотек ми ще й тепер беремо дані до літератури й історіі. Вони тямили дещо і в оптиці. Випукле скло найдене в Німроді доказує, що вони знали побільшаючі струменти. В аритметиці вони відкрили значінє числових знаків по йіх позиціі, хоть йім незвісний був великий індійський винахід цифер.

Се все були дива для грецьких завоювачів, які доти не займали ся ні експеріментами, ні обсерваціями. Вони вдоволяли ся самим міркованєм та марними абстракціями.

Але грецький духовий розвій, що йшов, значить, по части від ширшого погляду на природу, був дуже підпертий і пізнанєм релігіі завойованоі країни. Грецьке божкохвальство було Персам усе гидке; нападаючи на Греків, вони все нищили йіх святині та неславили домівки йіхніх звіроватих богів. Безкарність за таку погань вражала глибоко і причинила ся не мало до підкопаня геллєнськоі релігіі. Та ось поклінник негідних олімпійських богів, яких розпустність мусіла вражати усіх праведників, опинив ся перед великою, поважною та кріпкою реліґійною сістемою, заснованою на філософічній підвалині. Персія, як і инші довговічні держави, перебула кілька перемін реліґій. Вона признавала зразу Зороастрів монотеізм, опісля приняла дуалізм, а далі перемінила єго на маґіанізм. У часи македонського по-

ходу вона вірувала в усесвітній Розум, Творця, Хоронителя і Керманича всіх річей, найсвятіщу суть правди, давця всякого добра. Єго годі було представити в якім небудь образі, або вирізаній формі. І як в усіх світових річах ми бачимо наслідок двох супротивних сил, то й під тою істотою стояли два рівні й вічні прінціпи, в образі Світла й Темряви. Сі прінціпи боролися с собою без перестанку. Земля була полем йіх боротьби, чоловік йіх нагородою.

По давним дуалістичним леґендам, Злий Дух післав, як кажуть, змія знищити рай, який сотворив Добрий Дух. Сі леґенди переняли Жиди, як були у вавилонській неволі.

Істноване злого прінціпу — неминуча умова істнованя доброго прінціпу, так як тінь неминуча умова істнованя світла. Таким чином можна було пояснити істноване зла на землі, якоі творець і керманич є найліпший. Оба сі олицетровані прінціпи світла й темряви, Ормузд і Аріман, мають під собою ангелів, своіх порадників і своє військо. Добрий чоловік повинен жити по правді, бути чесним і працювати. Колись, як минеся отсе житє, він може ждати житя на тому світі, надіяти ся на воскресенє тіла, на безсмертє душі та на свідоме будуще істнованє.

Перед кінцем Перськоі держави, прінціпи маґіанізму брали мало-помалу верх над прінціпами Зороастра. Маґіанізм поклоняв ся головно силам природи. З них вогонь уважав ся за найгідніщого репрезентанта найвищоі Істоти. На вівтарях, поставлених не по святинях, але під небом, горіли без перестанку вогні і сходяче сонце вважало ся за найгідніщий предмет людського обожаня. В азіятській суспільности не бачать нічого окрім монарха; в просторі неба щезає все перед сонцем.

Александер умер у Вавилоні на трицятому третьому році житя (323 перед Христом), відорваний перед часом від усяких великих плянів. Підозрівали, що єго втроєно. Він зробив ся був такий дикий, такий лютий, що єго ґенерали і навіть єго найближчі приятелі жили в вічному страху. Кліта, одного з остатних, він пробив у нападі бісноватости, Каллістена, посередника межи ним і Арістотелем, він казав повісити або, як упевняли ті, що знали справу, віддав на муки і потім роспяв на

хресті. То може лише задля самооборони змовили ся зрадники убити єго Та певно се обмова, коли до справи вмішували Арістотелево імя. Арістотель був би швидче стерпів від Александра і найгірше, ніж мав би приставати до такого великого злочину.

Колотнечі та вбійства, які були настали потім, не уймили ся навіть після того, як македонські ґенерали розділили межи себе державу. Межи тими перемінами треба звернути увагу на одну подію: Птоломей, син короля Филипа від Арсіноі, прегарноі наложниці, який хлопцем був прогнаний у купі з Александром, коли оба не подобали ся були батькови, в богатьох Александрових битвах і в усіх єго походах єго вірний товариш, став намістником і потім королем Єгипта.

При облозі Рода, Птоломей зробив був таку важну прислугу єго жильцям, що вони в подяку за те вшанували єго яко бога і назвали Сотером — Спасителем. Сим прізвищем — Птоломей Сотер — він визначає ся від пізніщих королів із македонськоі дінастіі в Єгипті.

Він оселив свій уряд не в якій небудь давній столиці краю, але в Александріі. За мандрівки до святині Юпітера Аммона, македонський завоювач заложив був се місто, віщуючи, що воно може стати торговим маґазином між Азією та Европою. При тому важне особливо одно. Треба завважати особливо те, що не лише сам Александер вивів чимало Жидів із Палестини задля заселеня міста, не лише що Птоломей Сотер після облоги Єрусалима привів їх іще поверх сто тисяч, але й Птоломей Філядельф, єго наступник, визволив із неволі сто девятьдесять вісім тисяч сего народу, заплативши за них їх єгипетським властителям повну вартість грішми. Усім тим Жидам дано ті самі привілеі, що й Македонцям. Через сю розумну політику, дуже богато їх земляків і богато Сірійців прийшли добровільно в Єгипет. Їх прозвано геллєністичними Жидами. Так само богато Греків, принаджених праведним панованєм Птоломея Сотера, шукали пристановища в сій краіні і напади Пердіккаса та Антіґона показали, що грецькі вояки перебігали охоче від инших ґенералів до єго армій.

Людність Александріі складала ся, таким чином, із трьох ріжних національностей: 1) Родимих Єгиптян, 2) Греків, 3) Жидів — факт, який відбив ся на реліґійних віруванях новіщоі Европи.

Грецькі будівники та інжінєри зробили Александрію найкращим містом старого світа. Вони наповнили єі пишними палатами, святинями та театрами. В осередку міста, де перехрещували ся, під прямим кутом, єго дві великі вулиці, серед садів, фонтан та обелісків, стояв мавзолей, де лежало тіло Александрово забальсамоване, по єгипетському звичаю. Єго перевезено із Вавилона серед великих похоронних свят, які тривали повних два роки. Домовина була зразу з чистого золота, але що через те нарушувано гріб, то намісь неі дали алябастрову. Та не се і навіть не великий маяк Харос, побудований із білого мармуру і такий високий, що вогонь, який горів раз у раз на єго вершку, видно було з моря чимало миль — Фарос уважав ся одним із сімох чудес сьіта — не сесі пишні витвори архітектури звертають нашу увагу; дійсною найславніщою памяткою македонських королів у Єгипті є Музей. Єго вплив лишить ся ще й тоді, як не стане навіть пірамід.

Александрійський Музей заснований був Птоломеєм Сотером і довершений єго сином Птоломеєм Філядельфом. Він стояв у Брухіоні, арістократичній частині міста, побіч королівськоі палати. Збудований був із мармору тай обведений сінями на стовпах, де жильці могли собі в купі ходити та розмовляти. В єго салях, украшених різьбами і наповнених що-найкращими статуями та малюнками, находила ся філядельфійська бібліотека. В сій бібліотеці було нарешті чотириста тисяч томів. Пізніще, мабуть через недогоди задля тілько книжок, засновано доповняючу бібліотеку в сусідній частині Ракотісі і поміщено єі в Серапіоні або святині Серапіса. Число томів у сій бібліотеці, яку звали дочкою Музейноі, доходило нарешті до трьох сот тисяч. Таким чином, ув обох сих королівських збірках було разом сім сот тисяч томів.

Александрія була не лише столицею Єгипта, але й духовим центром світа. Тут, як було сказано справедливо, зійшюв ся Ґеній Сходу з Ґенієм Заходу і сей давній Париж став осередком модноі розривки та загального скептицизму. Навіть Жиди, спокушені чарівним товариством, забули свій патріотизм. Вони покинули мову своіх батьків і стали говорити по грецьки.

Засновуючи Музей, Птоломей Сотер і єго син Філядельф мали на оці три ціли: 1) вдержанє того знаня, яке було тоді на світі, 2) єго зріст, 3) єго розширенє.

1. Задля вдержаня знаня. Наказано було головному бібліотекареви купувати, коштом короля, усі книги, які лише він міг дістати. В Музею вдержувано гурт переписувачів, що були обовязані робити вірні копіі с тих творів, котрих властителі не бажали продавати. Всі книжки, які приносили чужинці в Єгипет, забирано зараз у Музей і зробивши з них вірні копіі, давано остатні властителеви, оріґінали-ж поміщувано в бібліотеці. Часто плачено за книжки чималі гроші. Так розказують про Птоломея Еверґета, що він, діставши з Атенів твори Евріпіда, Софокля та Есхіля, післав йіх властителям відписи і вкупі з ними нагороду коло пятьдесять тисяч долярів. Птоломей Еверґет, вертаючи с сірійського походу, привіз назад у тріюмфі всі єгипетські памятки з Екбатани та Сузи, які забрав був із Єгипта Камбіз та инші завоювачі. Він поклав йіх на давне місце, або взяв задля прикраси до своіх Музеів. Коли твори були не лише відписувані, але й перекладувані, то плачено за те суми майже неймовірні, як се було при перекладі Библіі сімдесятьома перекладчиками (Септуаґінти), що велів зробити Птоломей Філядельф.

2. Задля зросту знаня. Одна з головних завдач Музея була служити пристановищем людем, що посвячували ся студіям; вони мали тут кватиру і вдержанє, коштом короля. Иноді він сам сидів з ними за столом. Анекдоти с тих урочистих нагод дійшли аж до нашого часу. По первісній орґанізаціі Музея, жильці єго були поділені на чотири факультети: літератури, математики, астрономіі та медицини. Сі головні факультети ділили ся до притоки на менші ґалузи; так натуральна історія вважала ся галузою медицини. Дуже високий урядник був президентом сего закладу та мав у загалі дбати про єго інтереси. Дмитро Фалярейський, може найученіщий муж на той час, довголітній намісник Атенів, був именований першим таким урядником. Під ним стояв бібліотекар, уряд, який займали иноді люде, що йіх прізвища дійшли й до нас, як от Ератостен та Аполлоній Родійський.

У звязи з Музеєм був ботанічний сад і зоольоґічний сад. Сі сади, як показують йіх назви, були заложені задля влекшеня студій над рослинами та звірями. Тут була й астрономічна обсерваторія з армілярними

коли не було иншоі розради чоловікови, давали опору в важких досвідах та певну вказівку в лихі години житя, не лише славним Грекам, але й богатьом великим римським філософам, державним мужам, ґенералам тай імператорам.

Ціль Зенона була дати вказівку до щоденного практичного житя, зробити людей добрими. Він стояв на тім, що вихованє дійсна основа добра́, бо коли ми знаємо, що таке добро, то й будемо раді робити єго. Ми повинні здавати ся на чутє, збирати матеріял до зханя, а розум буде порядкувати єго, так як треба. Тут видно ясно свояцтво Зенона з Арістотелем. Усяка жадоба, похіть, домаганє виходять із недосконалого пізнаня. Наша природа наложена на нас Долею, але ми повинні вчити ся панувати над своіми пристрастями і жити свобідно, розумно та чесно, згідно в усему з розумом. Наше істнованє повинно бути розумне — ми повинні приймати супокійно всяку радість і всяке горе. Ми не повинні ніколи забувати, що ми люде свобідні, а не раби суспільности. „У мене, каже стоік, є скарб, якого не може мені взяти увесь світ — ніхто не може збавити мене смерти“. Ми повинні тямити, що Природа іде в своіх діянях до цілого тай не шанує ніколи індівідів, але вживає йіх яко способи сповнити своі цїли. Ми, значить, повинні піддавати ся Долі, набуваючи знанє, помірkованє, хоробрість і справедливість, яко річи конче потрібні до добра. Ми повинні тямити, що все довкола нас переміняє ся, що смерть настає після новотвореня, новотворенє після смерти, та що не треба журити ся смертю на світі, де усе вмируще. Як водоспад показує ся рік-у-рік у незміненій формі, хоть вода єго міняє ся раз-у-раз, так і вид природи не що инше як потік матеріі в формі несталій. Світ, яко цілість, не переміняє ся. Ніщо не є вічне, лише простір, атоми та сила. Форми природи, які ми бачимо, є минучі, вони мусять пропасти усі.

Ми повинні тямити, що найбільша частина людей вихована недосконало і через те ми не повинні вражати непотрібно релігійних ідей нашого часу. Доволі знати нам самим, що хоть і є Найвища Сила, та нема Найвищоі Істоти. Є невидимий прінціп, але нема особистого Бога, і було би не так богохульно, як нерозумно при-

писувати єму людську постать, людські почутя та пристрасти. Усяка обява є, значить, чиста фікція. Те, що люде звуть пригодою се лише наслідок незвісноі причини. Навіть у пригодах є закон. Нема нічого похожого на божий промисел, бо природа поступає по невідмінним законам, і тут увесь світ то лише величезна автоматична машина. Жива сила, яка проймає світ, і є те, що темні люде звуть Богом. Відміни, крізь які проходять усі річи, складають ся невідмінним способом, і через те можна сказати, що поступ світа, під Долею, похожий на сімя, яке може розвити ся лише способом визначеним на перед.

Душа людська се искра житєвоі поломіни, загального житєвого прінціпу. Вона переходить, мов тепло, від одного до другого, і нарешті прожирає ся чи злучує ся знов із загальним прінціпом, із якого вийшла. Ось чому ми повинні ждати не знищеня, але злуки; як утомлений чоловік жде нечулости сну, так і фільософ, утомлений світом, повинен ждати супокою смерти. А про те ми повинні думати про сі справи, сумніваючи ся, бо розум не може витворити певного знаня одними своіми внутрішними силами. Нефільософічно шукати перших причин; ми повинні мати діло лише с проявами. Поперед усего, ми не повинні ніколи забувати, що чоловік не може встановити абсолютноі правди, що остаточний результат людського досліду матеріі, — такий, що ми неспосібні до повного знаня; що, навіть якби ми мали у руках правду, то ми не можемо бути певні за неі.

Що ж тоді лишає ся нам? А вжеж, що добувати знанє, зберігати чесноту та приятельство, додержувати вірности й правди, та приймати смирно всякі наші пригоди і жити в згоді з розумом.

Та, хоть александрійський Музей був призначений спеціяльно на плеканє арістотелівськоі філософіі, то не треба думати, що инші сістеми були виключені. Плятонізм не лише що розвив ся тут у повні, але нарешті й переміг Періпатетіцізм (періпатетичну фільософію), і через нову Академію відбив ся тривко на християнстві. Фільософічний метод Плятона був навідворітний арістотелівському. Він починав із загальних основ, у саме істнованє яких треба було вірити, і сходив відти на частини, або подробиці. Арістотель, на виворотъ, піднимав

ся від частин до загальних основ, доходячи до них індукціями.

Плятон покладав ся, значить, на фантазію, Арістотель на розум. Перший, роскладаючи первісну ідею, сходив на подробиці, остатний зводив подробиці в загальну уяву. Через те, по плятонівському методу, можна було творити швидко таке, що видавало ся блискучим, хоть справді воно було пусте; по арістотелівському-ж, робило ся помаліще, але за те далеко певніще. Він вимагав безконечноі праці коло збираня фактів, важкого заходу коло експеріментованя та обсерваціі, вживаня доказів. Плятонівська філософія се пишна воздушна палата; арістотелівська міцний будинок, поставлений важко і з богатьома хибами, але на твердій скалі.

Обертанє до фантазіі далеко принадніще ніж уживанє розуму. В часи духового упадку Александріі, ліниві методи стали миліщі від важкоі обсерваціі та поважноі духовоі праці. Новоплятонівські школи були набуті філософами-містиками, як Аммоній, Сакас і Плотін. Вони заняли місце поважних ґеометрів давнього Музея.

Александрійська школа се перший приклад тоі сістеми, яка дала, в руках новіщих натуралістів, такі чудові результати. Вона не признавала фантазіі, єі теоріі були виразом фактів, добутих експеріментами та обсерваціями, при помочи математичних розвідок. Вона напирала на прінціп, що вірний метод досліду природи се експеріментальна справа. Досліди Архімеда про специфічний тягар; розвідки Птольомея про оптику похожі на наші теперішні досліди в експеріментальній фізиці, вони чисте противенство пустим міркованям давніщих письменників. Ляпляс каже, що одинока обсервація в історіі астрономіі, зроблена Греками перед заснованєм александрійськоі школи, се обсервація Метоном та Евктемоном літньоі стоянки сонця в 432 році перед Христом. В сій школі ми маємо у перше скомбіновану сістему обсервацій, зроблених за підмогою інструментів до міряня кутів і вирахованих тріґонометричними методами. Астрономія приняла тут таку форму, яку пізніщі столітя могли лише видосконалити.

Ані обєм ані ціль отсеі книжки не позволяють мені росказати докладно про причинки александрійського Музея до засобів людського знаня. Доволі буде, коли

читач матиме загальне вражінє йіх характеру. Задля подробиць, я позволю собі вказати читачеви на шестий розділ моєі „Історіі духового розвою Европи“.

Вже було сказано, що стоіцька філософія сумнівала ся, чи розум може встановити абсолютну правду. Отже коли Зенон возив ся з такими сумнівами, то Евклід ладив свій великий твір, який мав визвати на запереку увесь людський рід. Після двацятьох і двох століть із верхом він іще стоіть яко зразок точности та ясности. Сей великий ґеометер не лише що писав про инші математичні справи, як н. пр. про конічні перекроі та порізми, але мав писати й розвідки про гармонію тай оптику, досліджуючи остатну с погляду гіпотези про промінє, яке паде від ока на предмет.

До александрійських математиків і фізиків треба зачислити й Архімеда, хоть він жив опісля в Сіциліі. Між єго математичними творами були дві книзі про кулю та ціліндер, де він доказував, що обєм кулі рівнає ся двом третинам ціліндра, який єі обхоплює. Він цінив се своє відкритє так високо, що казав вирізати єго ґеометричну фіґуру на своім нагробнім камені. Він писав іще про квадратуру круга та про параболю, про коноіди та сфероіди, тай про названу єго імям спіралю, до поясненя якоі він був спонуканий приятелем своім Кононом Александрійським. Рівного єму математика Европа не мала майже дві тисячі років. У фізиці він оснував гідростатику, найшов метод до означеня спеціфічних тягарів, дослідив рівновагу плаваючих тіл, відкрив вірну теорію підойми та винайшов шрубу, яка й доси носить єго имя, до підниманя води з Нілю. Єму ж маємо подякувати і за безконечну шрубу, тай за якесь особливе палюче зеркало, яким він підчас облоги підпалив, як кажуть, римську фльоту.

Ератостен, що кермував колись Александрійською бібліотекою, був автором богатьох важних творів. Із них можна згадати єго означенє віддали межи тропіками та пробу означеня величини землі. Він розглядав розділ і розлогість суші, положенє гірських хребтів, вплив хмар, ґеольоґічні пориناня країн, піднесенє колишніх морських ден, роствір Дарданелів і Ґібральтарського проливу та відносини Евксінського Понта. Він зложив повну сістему землі у трьох книгах — фізичну, математичну тай істо-

ричну — і додав до неі карту всіх звісних тоді частин землі. Відривки, які лишили ся з єго „Літописі Тебанських Королів“ оцінено справедливо аж остатними роками. Йіх дискредітувала чимало століть повага нашоі дурноі теольоґічноі хронольоґіі.

Не потрібно наводити арґументів, на які покладались Александрійці задля доказу кулястоі форми землі. Вони мали вірні ідеі про науку про кулю, єі бігуни, вісь, екватор, арктичні та антр-актичні круги, точки рівних днів і ночей, стоянки сонця, розділ кліматів і т. и. Я можу лише натякнути на розвідки Апольлонія про конічні перекрої та про Maxima й Minima, який, кажуть, перший ужив слів еліпса й гіперболя. Так само я лише згадаю про астрономічні обсервації Арістільля та Тімохаріса. Гіппарх має подякувати обсерваціям остатного над Spica Virginis за своє велике відкритє настаня рівних днів і ночей. Гіппарх же перший означив і нерівний хід місяця та зрівнанє центра. Він приняв теорію про епіцiклі та ексцентричні круги, ґеометричну уяву задля розвязки видимих рухів тіл небесних на прінціпі кругового руху. Він же взяв ся зладити катальоґ звізд по методу проведеня ліній — то є, вказуючи ті звізди, які находять ся в тій самій видимій простій лініі. Число звізд, записаних таким чином у катальоґ, доходило до 1,080. Пробуючи так описати вигляд неба, він старав ся зробити то само і з поверхнею землі, означуючи положенє міст і инших місць лініями, потягненими вздовж і впоперек. Він перший зладив таблиці сонця й місяця.

Серед такоі пишноі звіздяноі громади ґеометрів, астрономів та фізиків сияє особливо Птольомей, автор великого твору „Syntaxis“, розвідки про математичну конструкцію неба. Сей твір стояв майже пятнацять століть і був випертий дійсно аж безсмертними „Principia“-ми Нютона. Він починає з ученя, що земля є кругла і прикріплена у просторі, описує конструкцію таблиці тетив та інструменти до обсервацій стоянок сонця, доказує нахиленість екліптики, находить земні ширини ґномоном, описує клімати, показує, як можна перемінити звичайний час у сідеричний, доказує, чому то тропічний рік ліпший від сідеричного, викладає теорію сонця на тому прінціпі, що дорога єго простий ексцентричний круг, пояснює зрівнанє часу, досліджує рухи місяця,

росказує про єго першу нерівність, єго затьміня та рухи єго вузлів. Після того йде розмова про властиве велике відкритє Птольомея, — і се впевнило єму безсмертність — відкритє евекціі або другоі нерівности місяця, поясненоі ним енціклічною теорією. Він пробує означити віддаль сонця й місяця від землі, але лише по части вдатно. Він розважує настанє рівних днів і ночей — Гіппархово відкритє, повний період якого чинить двацять пять тисяч років. Він дає катальоґ 1022 звізд, обговорює природу молочноі дороги і росказує по майстерськи про рухи планет. Отся точка дає Птольомеєви друге право на наукову славу. Своі означеня планетних доріг він викінчив порівнуючи своі власні обсерваціі з обсерваціями давніщих астрономів, між иншим із обсерваціями Тімохаріса над планетою Венерою.

В александрійському Музеі винайшов Ктезібій пожарну сикавку. Єго ученик, Герон поправив єі, додавши до неі два цілінδри. Тут же ішла й перша парова машина. Єі те ж винайшов Герон; то була реакційна машина, зроблена на прінціпі еоліпіля. Тишина в сінях Серапея була переривана водяними годинниками Ктезібія й Аполлонія, які міряли час каплями. Коли римський календар став такий замотаний, що треба було неминуче поправити єго, то Юлій Цезар покликав Созіґена, астронома з Александріі. За єго порадою скасовано місячний рік, горожанський рік міряно лише по сонцю, і заведено юліянський календар.

Македонських володарів Єгипта лаяли за поведінку супроти реліґійного чувства йіх часу. Вони вживали єго задля користи держави, бачучи в ньому спосіб орудувати нижчими верствами. Інтеліґенціі вони давали філософію.

Та вони держали ся сеі політики безперечно з досвіду в тих великих походах, які зробили Греків першою нацією землі. Вони бачили, що мітольоґічні уяви в йіх рідній краіні зійшли на байки; що чудеса, якими давні поети вкрасили Середземне море, показали ся чистими іллюзіями. З Олімпу щезли боги тай сам Олімп показав ся привидом фантазіі. Пропали Гадесові жахи; єму не можна було найти місця. Із лісів, ґрот і рік Малоі Азіі позабирали ся місцеві боги й богині; навіть йіх щирі поклінники стали сумнівати ся, чи були вони

там. Коли сірійські дівчата, заводили ще, в своіх любовних піснях, над долею Адоніса, то робили вони се лише на памятку, а не на правду. Персія переміняла свою народну віру не раз і не два. На місце Зороастровоі обяви вона поклала була Дуалізм; опісля під новими політичними впливами приняла Маґізм. Вона поклоняла ся вогневи і вдержувала задля него горючі вівтарі по горах. Вона поклоняла ся сонцеви. Коли прийшов Александер, то вона падала швидко в пантеізм.

У такій країні, де свої боги не були в стані защитити єі в політичній нужді, переміна віри неминуча. Шановні божества Єгипта, на хвалу яких ставлено обеліски та святині, піддали ся не раз і не два мечеви чужих завоювачів. У країні пірамід, кольоссів і сфінксів, подоби богів перестали репрезентувати живі істоти. В них перестали вірити. Треба було инших, новіщих, і ось Серапіс став против Озіріса. По склепах і вулицях Александріі було тисячі Жидів які забули Бога, що жив за завісою святині.

Перекази, обява, час — усе втратило свій вплив. Перекази европейськоі мітольоґіі, обяви та освячені часом доґми Єгипта — усе те пощезало, або минало ся швидко. І Птольомеі порозуміли, які минучі форми віри.

Але Птольомеі порозуміли й те, що є дещо тривкіще ніж форми віри, які пропавши раз, пропали на віки, мов орґанічні форми ґеольоґічних епох, і не можуть відновити ся, вернути ся. Вони порозуміли, що в світі минучих ошук і привидів є світ вічноі правди.

Сего світа ви не найдете в марних переказах тих людей, які жили на зорях цівілізаціі, ані у мріях містіків, які вважали себе за натхнених. А найдете єго дослідами ґеометріі та практичними допитами природи. Вони дають людям добро тривке, велике, неоцінене.

Ніколи не прийде день, коли котра небудь Евклідова теза буде заперечена; ніхто ніколи не стане сумнівати ся в круглоті землі, признаній Ератостеном; світ не допустить, аби були забуті великі фізікальні винаходи та відкритя, зроблені в Александріі та Сіракузах. Имена Гіппарха, Апольльонія, Птольомея та Архімеда будуть поминати ся на землі с пошаною людьми всякоі віри, поки є люде, що говорять.

Александрійський Музей був, таким чином, колискою новіщоі науки. Правда, ще довго наперед єго заснованя роблено астрономічні обсервациі в Китаю та Мезопотаміі; математикою займали ся подекуди вдатно в Індіі. Але ні в одній із тих країн не приняв дослід звязкоі та тривкоі форми; ні в одній не вжито фізікальноі експериментаціі. Характеристичний рис александрійськоі, як і новіщоі науки, той, що вона не обмежила ся самою обсервацією, але опирала ся на практичнім допиті природи.

II.

ПОЧАТОК ХРИСТИЯНСТВА. — ЄГО ПЕРЕМІНА ВІД ЗАХОПЛЕНЯ ІМПЕРАТОРСЬКОІ ВЛАСТИ. — ЄГО ВІДНОСИНИ ДО НАУКИ.

Стан релігії в Римській Республіці. -- Принятє імперіалізму веде до монотеізму. — Розширенє християнства в Римській Державі. — Обставини, серед яких воно захопило імператорську власть, пруть єго неминуче до злуки с поганством. — Тертуліянів опис християнських доктрін і житя. — Принижене християнства через Константинову політику. — Спілка християнства зо світською властю. — Єго незгода з наукою. — Знищенє Александрійськоі бібліотеки і заборона філософії. — Виклад Августиновоі філософії і в загалі патрістичноі доктріни. — Святе письмо стає взірцем задля науки.

В політичнім розуміню християнство се заповіт Римськоі Імперії світови.

В період переходу Рима з республіканськоі форми уряду до імператорськоі, корили ся сій центральній власти всі незалежні національности навкруги Середземного моря. Покоренє йіх, одна по одній, не було зовсім нещастєм. Безперестанні війни, які вони вели одна з одною, скінчили ся; намісць нещастя через йіх боротьбу, настав загальний мир.

Побідна республіка принесла в Рим богів підбитих народів не лише на знак підбитя, але й задля догоди своій гордости. Згірдно-терпимо позволяла вона поклоняти ся йім усім. Верховна повага, якумало кожде божество

в своій первісній оселі, пропала до-разу серед гурту богів і богинь того місця, де воно опинило ся. Як ми бачили, віра в давні релігіі вже була захитана глибоко ґеоґрафічними відкритями та філософічним критицизмом. Отся-ж політика Рима доконала єі.

В усіх підбитих провінціях щезли королі; на йіх місце настав один імператор. Ищезли й боги. Коли зважити, що політичні та релігійні ідеі були все счеплені с собою, то зовсім не буде чудно, що політеізм став переходити в монотеізм. Ось чому шановано по божеськи імператора, зразу вмерлого, а нарешті й живого.

Величезне моральне вражінє робило те, що так лехко можна було творити нових богів. Від того, що роблено нового бога, ставав смішний початок старих богів. Інкарнація на Сході та апотеоза на Заході наповнили швидко Олімп божествами. На Сході боги сходили з неба і ставали людьми; на Заході люде підносили ся із землі та займали місце серед богів. Рим оскептичив ся не через занесенє грецького скептицизму. Самі релігійні вибрики підкопували підвалини віри.

Не всі кляси людности переняли однако за швидко монотеістичні погляди. Перші подали ся йім купці, правники та вояки, які через своє занятє знали більше халепи житя та були інтеліґентніщі; на самім останку подали ся йім сільські робітники й мужики.

Коли імперія в воєннім і політичнім розуміню дійшла до вершка розвою, то релігійно й соціяльно вона впала була на найнижчий ступінь неморальности. Вона стала зовсім епікурейська; вона стояла на тім, що житє повинно бути празником, що чесність се лише закришка до роскоші, а помірковане спосіб продовжити йіх. Йідальні, блищачі від золота і виложені бисерами, пишноодягнені раби, чарівне жіноче товариство, де всі жінки були роспустниці, пишні лазьні, театри, ґладіятори, — ось ще манило Римлянина. Завоювачі світа переконали ся, що одинока річ варта пошани, се сила. Нею можна було впевнити собі все, що надбали запопадливо праця й торгівля. Конфіската богацтва й землі, оподаткованє провінцій; були заплатою за вдатну війну; імператор був символом сили. Панував суспільний блиск, але се був фосфоричний росклад Середземного світа.

В одній східній провінції Сірії зійшло ся скілька людей дуже скромного житя в товариство задля чоловіколюбних і релігійних цілей. Иіх доктріни годили ся с почутєм загального братерства, яке підносило ся від злуки підбитих королівств. Отсі доктріни проповідував Ісус.

На підставі давних переказів вірив жидівський нарід, що серед него появить ся спаситель, який верне єму его давну славу. Ученики Ісуса вважали єго тим давно бажаним Мессією. Але попи, певні, що єго доктріни шкодили йіхнім інтересам, донесли на него римському намістникому, і той рад-не-рад віддав єго на смерть, аби вволити волю йіхнім крикам.

Єго доктріни про чоловіколюбство та братерство межи людьми пережили сю пригоду. Ученики, замісць розсіяти ся, з'орґанізували ся. Вони зійшли ся в товариства на підставі комунізму, зносячи до спільного скарбу все своє майно і зиск. Таким чином мали підмогу вдовиці й каліки, що належали до ґромади. Із сего зерна розвило ся нове і, як показало ся, всемогуче товариство — церква; нове, бо нічого такого не було давно; всемогуче, бо місцеві церкви, відокромлені зразу, стали незабаром єднати ся задля спільного інтересу. Отсій орґанізації має християнство подякувати за всі свої політичні тріюмфи.

Як ми сказали, військове пановань Рима принесло загальний мир і збудило серед підбитих націй почутє братерства. Се було користно задля швидкого розширеня нового — християнського — прінціпу по всій імперії. Він розширив ся з Сірії по всій Малій Азії, і потім по черзі досяг до Кипру, Греції, Італії, нарешті далеко на захід, до Ґалії та Брітанії.

Єго розширенє прискорювало ся проповідниками, які голосили єго в усіх напрямах. Ні в одній давній клясичній філософічній школі не вживали таких способів.

Політичні умови поклали новій релігії межі. В кінці то були межі Римськоі Імперії; Рим, непевне місце Петровоі смерти, а не Єрусалим, безперечне місце смерти нашого Спасителя, став столицею релігії. Ліпше було мати в руках імператорське семигорбне місто, як Гетсиманію та Голготу з усіми йіх святими памятками.

Якийсь час проявляло ся християнство яко сістема, проповідуюча три річи — поклоненє Богови, чисте особисте житє і любов ближнього. В перші дни своеі слабости зискувало воно собі прихильників лише переконуванєм, але, зрісши числом і впливом, воно почало виявляти політичні змаганя, нахил завести уряд серед уряду, державу в державі. Сі змаганя воно не покинуло ніколи. Правду кажучи, вони виходили льоґічно з єго розвою. Римські імператори, бачучи, що християнство зовсім несумістне з імператорською сістемою, старали ся здавити єго силою. Се годило ся з духом йіхніх воєнних правил, які окрім сили не мали иншого способу встановити єдинство.

Зимі 302-3 після Х. Р., вояки-християне деяких леґіонів не схотіли пристати до давних празників задля перепросин богів. Повстанє розширило ся так швидко, пригода була така незвичайна, що імператор Діоклетіян мусів скликати нараду задля рішинцю, що робити. Трудність справи стане може ясна, коли ми нагадаємо, що й жінка тай донька самого Діоклетіяна були християнки. Діоклетіян був чоловік дуже розумний і з широкими політичними поглядами; він порозумів, що з політичного становища треба конче виступити проти новоі партіі, але казав виразно, що се треба зробити без проливу крови. Та як можна здержати скажений горожанський розрух? Нікомедійска церква була знищена до тла; за те спалено імператорську палату, висміяно прилюдно і здерто імператорський едикт. Офіцерів арміі християн скинено; по всіх усюдах настали мученництва та вбійства. Хід подій був такий невідпірний, що й сам імператор не міг спинити переслідуваня.

Ставало ясно, що християне чинили в державі могучу партію, яка була захоплена обуренєм за винесені жорстокости і постановила не терпіти йіх довше. Після того як Діоклетіян скинув ся з імператорства (305 р.), став головою християнськоі партіі Константин, один із шукачів порфіри, порозумівши, що така політика може бути єму користна. Се прихилило до него мужчин і жінок усеі держави, готових піти задля него в огонь і на меч; се дало єму щирих прихильників у кождім леґіоні арміі. В рішучій битві, коло Мільвійського мосту, побіда вкоронувала єго замисли. Смерть

Максіміна і потім Ліцінія, відсунула всі перешкоди. Він вийшов на трон цезарів — яко перший християнський імператор.

Посади, користи, власть — ось що було на думці в усякого, хто приставав до побідившоі партіі. Купи світських людей, яким ані в голові були релігійні ідеі, стали тепер найгорячіще боронити ті ідеі. Вони були в душі погане і йіх шкідливий вплив показав ся в тім, що незабаром опоганилось і християнство. Імператор, сам не ліпший від них, не здержував зовсім йіхні змагання. Він приняв церковні церемоніі аж під конець свого грішного житя, в 337 р.

Задля оцінки тодішніх перемін у християнстві — перемін, які довели єго нарешті до боротьби з наукою — ми порівняємо єго с тим, яке воно було в свій кращий час. На щастє, такий опис є в „Апольоґіі або обороні християн від завин поганів“, яку написав Тертуліян у Римі, за переслідувань Севера. Тертуліян передав своє писанє не імператорови, але маґістратським урядникам, які судили обвинувачених. Є се врочиста і дуже серіозна жалоба, яка показує всю суть справи, є се виклад віри й житя християн, виведений в імператорській столиці перед лице всего світа, є се не лайливий або пристрастний церковний поклик, але поважний історичний документ. Єго вважали все одним із найталановитіщих творів у перші віки християнства. Написана ся апольоґія коло 200 р.

Тертуліян починає своі арґументи дуже скусно. Він каже урядникам, що християне чужинці на землі і в чужій країні ждуть ворогів. Вони просять лише, аби йіх не осудили, не вислухавши йіх, та аби римські власти позволили йім боронити ся; закони імперіі прославлять ся, коли присуд над ними буде виданий після розсліду справи, а не коли йіх присудять, не вислухавши йіх; несправедливо ненавидіти річ незвісну нам, навіть якби було за що ненавидіти єі; римські закони мають діло з учинками, а не з самими назвами; тим часом, не зважаючи на се, покарано людей за те, що вони звали себе християнами, і то без якоі-небудь завини в проступку.

Після сего він росказує про початок, суть і вчинки християнства, вказуючи на те, що воно засновано на

жидівських писанях, найдостойніщих із усіх книжок. Він каже урядникам: „Мойсеєві книжки, в яких Бог заховав, немов у скарбі, всю релігію Жидів, а, значить, і всю християнську релігію, далеко старші від ваших книжок, навіть від усіх ваших публичних памяток, від початку вашоі держави, від заснованя не одного великого міста — старші від усего, що ви маєте в віках історіі та памяти часів; старші від винаходу письма, яке є товмачем науки та сторожем усего гарного. Ба, на мою думку, я можу сказати більше: вони старші від ваших богів, ваших святинь, ваших пророчень і жертов. Автор сих книг жив тисячу років наперед облоги Троі і поверх пятнацять сот років наперед Гомера“. Час є спільник правди, і мудрі люде вірять лише тому, що певне і що справджено часом. Головний авторітет сих писань основує ся на йіх шановній давнині. Найбільше вчений із Птольомеів, котрого прозвали Філядельфом, славний володар, казав, за порадою Дмитра Фалярейського, зробити копію с тих святих книг, Вона є тепер у єго бібліотеці. Божественність сих писань доказує ся тим, що в них можна найти проречено наперед усе, що стало ся в наші часи; в них є і все те, що стане ся межи людьми.

Хиба сповненє пророцтва не є свідоцтво єго правди? І як ми бачимо, що минулі подіі виправдали сі пророцтва, то хибаж ми винні тому, що віримо йім і в тих подіях, які мають бути? І як ми віримо річам, які були проречені і стали ся, так віримо й річам, які нам були сказані, та ще не стали ся, бо всі вони були проречені тими самими писанями, і ті, які справджують ся що днини, і ті які ще мають сповнити ся.

Сі святі писаня навчають нас, що є один Бог, який сотворив світ із нічого, який хоть дає себе знати день-у-день, а про те є невидимий; єго безконечність звісна лиш єму самому; єго безмірність ховає єго, але в тойже час і відкриває єго. Він назначив людям нагороди й кари, як до йіх житя; він воскресить усіх мертвих, які жили від сотворіня світа, накаже йім узяти на себе знов своі тіла і присудить йіх після того або на вічне щастє, або на вічний вогонь. Пекольний вогонь се та потайна поломінь, яка захована в нутрі землі. В давні часи він посилав на землю проповідників або пророків. Пророками тих давних часів були Жиди; своі пророцтва вони

обертали до Жидів, які зібрали йіх у писанях. На них, як було сказано, засновано християнство, хоть церемоніями християнин ріжнить ся від Жида. Нас винують за те, що ми поклоняємо ся чоловікови, а не Богови Жидів. Се несправедливо. Честь, яку ми віддаємо Христови, не вменшує чести, яку ми віддаємо Богови.

Через заслуги тих давніх патріархів, Жиди були одиноким любим Богови народом; він сам розмовляв з ними завлюбки. Він підняв йіх до чудовоі величности. Але вони, попсувавши ся, стали безбожні тай перестали поклоняти ся єму; вони перемінили єго закони на світські обряди. Він остерігав йіх, що возьме собі слуг вірніщих від них і покарав йіх за йіхній проступок, прогнанєм із рідноі країни. Тепер вони розсіяні по всему світу; вони бурлакують в усіх усюдах; вони не можуть користувати ся повітрєм, яким дихали як родили ся; у них нема короля — ні чоловіка, ні Бога. Як Бог грозив йім, так і зробив. Він вибрав собі з усіх націй і з усіх усюдів землі, народ вірніщий від них. Він заявив, через своіх пророків, що сі слуги матимуть більшу ласку та що має прийти Мессія, аби дати йім новий закон. Сей Мессія був Ісус, який і є Богом. Бог може вийти з Бога, як світло свічки зо світла иншоі свічки. Бог і єго Син се той самий Бог — світло се то само світло, з якого воно вийшло.

По святому писаню, Син Божий має прийти двічі: перший раз у пониженю, другий раз судного дня, в силі. Жиди могли були знати все те від пророків, але гріхи йіхні так засліпили йіх, що вони не пізнали єго, як він був перший раз, і все ще ждуть єго марно. Вони думали, що всі єго чудеса були ділом маґіі. Книжники і найвищі священники позавидували єму тай обвинили єго перед Пілатом. Він був роспятий на хресті, умер, був похований і через три дни воскрес. Сорок день перебув він межи своіми учениками. Потім він був обгорнений хмарою і зніс ся на небо — правда, певніща над усі людські свідоцтва про знесінє Ромуля чи якого иншого римського князя.

Тертуліян описує далі початок і суть чортів, які під Сатаною, своім князем, коять хороби, хиби в воздусі, пошести, горінє цьвітів землі, кусять людей приносити жертви, аби мати кров жертов, якою вони годують

ся. Вони лехкі як птахи і через те знають усе, що робиться на землі; вони живуть у повітрі і через те можуть шпіонувати, що робить ся на небі; ось чому вони можуть зводити людей брехливими пророцтвами та віщованями. То вони звістили в Римі, що буде побіджений король Персей, коли по правді знали, що битва вже була виграна. Вони лічать хороби фалшиво, бо, захопивши людське тіло, викликують там нездоровлє і потім наказавши вжити який-небудь лік перестають єго мучити, а люде думають, що справді вилічили ся.

Християне, хоть і не признають імператора богом, а про те молять ся за єго щастє, бо загальний упадок, який грозить світови, згорінє світа здержує ся лише доти, доки істнує славна величність тріюмфуючоі Римськоі Імперіі. Християне не бажають бути при погибели всеі природи. Вони признають лиш одну республіку, яка повинна би обіймати увесь світ; вони чинять одну громаду, поклоняють ся одному Богови тай ідуть усі до вічного щастя. Вони молять ся не лише за імператора та за власти, але й за мир. Вони читають писаня, аби піддержати свою віру, підняти надію та скріпити своє довірє до Бога. Вони сходять ся, аби вспоминати одні одних; вони вигонять грішників із своіх товариств; вони мають епископів, які старшують над ними і вибирають ся тими, ким мають кермувати. В кінци кождого місяця кождий приносить, що хоче, але нікого не силуєся, аби давав; гроші, зібрані таким чином, се застав набожности; вони не коштують ся на йіду та напитки, але на годованє бідних, на йіх похорони, на вдержанє дітей, які не мають родичів і маєтку, на підмогу старим людям, які віддали найкращий свій вік на службу вірним, на підмогу тим, що втратили увесь свій маєток через розбитє корабля і тим, що засуджені на каторгу, або прогнані на острови, або замкнені в тюрму за те, що визнавали релиґію правдивого Бога. Лиш одна річ не є у християн спільна, і та одна річ — йіх жінки. Вони не бенкетують, так як би мали вмирати завтра, ані не будують ся, так як би ніколи не мали вмирати. Ціль йіх житя — невинність, справедливість, терпінє, поміркованість і чистота.

До сего чесного викладу християнськоі віри й житя, на той час, не завагав ся Тертуліян додати зловіщу пересторогу властям, до яких обертав ся — зловіщу, бо се було проречене великоі події, яка мала настати незабаром: „Ми ще недавні, а вже нас повно скрізь, де признають вашу власть — у містах, кріпостях, на островах, у провінціях, на народних зборах, у римських залогах, в імператорській палаті, в сенаті, в публичних місцях і особливо в арміях. Ми не лишили вам нічого, окрім ваших святинь. Подумайтеж, які війни ми можемо зняти! Як швидко ми могли би узброіти ся, як би нас не здержувала наша релїгія, яка вчить нас, що краще бути вбитим, ніж убити!"

В кінці своєі оборони, Тертуліян повторяє думку, яка ввійшовши опісля в житє, мала вплив на духовий розвій усеі Европи. Він каже, що святе письмо се скарб, із якого пішла вся дійсна мудрість світа; що кождий фільософ і кождий поет обовязаний єму. Він намогає ся доказати, що воно стяг і міра всякоі правди, і що все, що не годить ся з ним, неминуче бріхня.

Ми бачимо з талановитого Тертуліянового твору, що таке було християнство тоді, коли воно терпіло переслідуваня та бороло ся за істнованє. Тепер погляньмо, що вийшло з него, коли воно захопило в свої руки імператорську власть. Чимала ріжниця межи християнством за Севера і християнством після Константина. Не одна доктріна, яка визначала ся в остатній період, була перше незвісна.

До злуки християнства с поганством довели дві причині: 1) Політичні потреби новоі дінастіі, 2) Політика, якоі хопила ся нова релїгія задля забеспеки свого розширеня.

1. Хоть християнська партія показала ся доволі сильною, аби дати голову імперіі, а про те вона не мала ніколи на тілько сили, аби знищити свого супротивника — поганство. Конець боротьби межи ними був такий, що прінціпи йіх обох зільляли ся. Тут християнство ріжнило ся від могаметанізму, який нищив свого супротивника до тла, тай ширив свої доктріни без попусту.

Константин показував раз-у-раз своіми вчинками, що чув доконечність бути безпристрастним володарем

усего свого народу, а не лише представителем партіі, яка взяла верх. Ось чому він, з одного боку, будував християнські церкви, а з другого відновляв поганські святині; з одного боку, слухав духовних, а з другого радив ся віщунів; з одного боку, скликав нікейський собор, а з другого поклоняв ся статуі Фортуни; з одного боку охрестив ся, а з другого вибив монету, де він названий „Богом“. Єго статуя, на верху великого порфирового стовпа в Константинополі, се була давня подоба Аполлона, якоі лице заміняно на лице імператора, голова єго була обведена цвяхами, якими-ді був прибитий до хреста Христос, і які зложені були так, що чинили німб.

Чуючи, що треба попустити побідженій поганській партіі, згідно з єі ідеями, дивив ся Константин прихильно на божкопоклінні рухи в своєму дворі. Справді, провідниками сих рухів були єго свояки.

2. Імператорови — скінченому світовикови, чоловікови без усякого релігійного переконаня, — видавало ся безперечно найкращим задля него самого, найкращим задля держави і найкращим задля воюючих партій, помагати з усіх сил йіх спілці або злуці. Навіть щирі християне, не були, бачить ся, проти того; вони може думали, що нові доктріни розширять ся найшвидше через сполуку зі старими ідеями, та що нарешті Правда таки устоіть ся і викине нечистоту. Дорогу сій злуці зробила Олена, імператриця-мати, за підмогою двірських дам. На єі радість, найдено в печері коло Єрусалима хрест Ісуса, хрести обох розбійників, напись на хресті Спасителя тай цвяхи від єго роспятя; все те лежало там закопано поверх три столітя. Йіх тотожність доказало чудо. Почало ся дійсне мощехвальство. Вернула ся забобонність давних грецьких часів, коли то в Метапонті можна було бачити на власні очи струменти, якими зроблено троянського коня, у Херонеі Пельопсову булаву, в Фазелісі Ахіллово ратище, в Нікомедіі Мемнонів меч, коли то Теґеатес міг показувати шкіру калєдонського дикого кабана і коли богато міст чванило ся тим, що мають справдішнє Паллядіум Трої; коли то були Мінервині статуі, які могли метати ратища, малюнки, які могли червоніти ся та безчисленні скриньки й святі місця, де можна було вилічити ся чудом.

Віра, описана Тертуліяном, стала з часом більше модна і більше фальшована. Вона зільляла ся з грецькою мітольоґією. Відновлено Олімп, лише що божества поназивано інакше. Сильніщі провінціі настоювали, аби приняти йіх давні чесні понятя. Понятя про Трійцю встановлено згідно з єгипетськими переказами. Відновлено не лише культ Ізіди, під новим імям, але й появив ся образ єі на місяці в під-повні. Добре звісний образ сеі богині, з дитиною Горусом на руках, дійшов аж до нашого часу в гарних, артистичних подобах Мадонни з дитиною Христом. Такі віднови старих понять у нових формах приймали радо скрізь. Коли сказано Ефесцям, що собор ефеський, під проводом Кирила, урадив, аби Діва звала ся „Божою Матірю", то вони зо слізьми в очах обняли коліна свого епіскопа; се прорвав ся у них давній інстінкт; йіх предки були би зробили так само задля Діяни.

Сі змаганя навертати світських людей тим, що приймало ся йіх ідеі та звичаі, не пройшли без докорів з боку тих, хто бачив ясно сей мотів. „Ви завели, каже Фавст Августинови, своі вечері любви намісць поганських поминок, а своіх мучеників намісць поганських ідолів і шануєте йіх зовсім так само. Ви перепрошуєте тіни умерлих вином і бенкетами; ви святкуєте урочисті поганські свята, йіх календи, йіх сонічні навороти; а йіх звичаі ви задержали без переміни. Ніщо не ріжнить вас від поган, хиба те, що ви сходите ся окремо від них". Поганські звичаі заведено скрізь. На весілях співали гімни Венері.

Задержмося трохи коло сего та погляньмо, забігаючи на перед, до якоі западні духового приниженя довела нарешті отся політика поганеня. Принято поганські звичаі, заведено пишні та блискучі обряди, пишну одежу, мітри, тіари, воскові свічки, врочисті процесіі, посвяченя, золоту та срібну посудину. З римського літууса, головноі відзнаки авґурів, зроблено жезло. Ставлено церкви над могилами мучеників і посвячувано йіх по обрядам, узятим із давних установ римських понтіфексів. Празники та поминки мучеників множили ся з бесчисленними фіктівними відкритями йіх мощів. Піст став ся могучим способом вигоняти чорта та перепрошувати Бога, безженність найбільшою чеснотою. Хо-

дили на прощу в Палестину і до гробів мучеників. Приносили зо святоі краіни купи пороху й землі та продавали йіх дорого, яко захорону від чортів. Вартість священоі води пішла в гору. Образи й мощі вносили у церкви та поклоняли ся йім так як поганським богам. Розносили чутки, що в певних місцях показували ся страхи та чудеса, як у поганські часи. Зазивали щасливі душі умерлих християн; вірили, що вони ходять по світі або пробувають коло своіх гробів. Множили ся церкви, вівтарі, покаянна одежа. Свято очищеня Діви (Стрітенє) придумано, аби втішити навернених поган після втрати йіхніх Люперкалій або празників Пана. Поклоняли ся образам, частинам святого хреста, костям, цвяхам та иншим мощам, як дійсним фетішам. На доказ автентичности сих річей наводили два арґументи — авторітет церкви та йіх чудотворність. Шанували навіть лахмани зо святих і землю з йіх могил. Із Палестини принесено, як упевняли, кости св. Марка, св. Якова тай инших давніх великих людей. Намісць апотеоз давніх римських часів заведено канонізацію; святі заступники стали на місце мітольоґічних божеств. Нарешті заведено містерію транссубстанціяціі, то є переміни священником хліба й вина у тіло і кров Христову. Протягом століть опоганенє ставало чим раз повніще. Заведено свята в память копія, яким був пробитий бік Спасителя, в память цвяхів, якими Спаситель був прибитий до хреста, в память терневого вінця. Як відомо, сі остатні безцінні мощі, мав не один манастир, але ніхто не зважив ся сказати, що не може-ж бути, аби всі вони були автентичні.

Варто навести уваги епіскопа Ньютона про се опоганенє християнства. Він каже: „Чи-ж теперішнє поклоненє святим і ангелам не зовсім то само, що було колись поклоненє демонам? Ріжне лиш імя, але річ та самісінька... обоготворених людей християнства покладено намісць обоготворених людей поганства. Ініціятори сего поклоненя знали добре, що се було то само та що одно настало намісць другого; колиж поклоненє було те саме, то й обряди при обох були ті самі. Паленє кадила або чого иншого запахущого на ріжних вівтарях одночасно; кропленє свяченою водою, або сумішкою соли с простою водою, як уходить ся в публичні святині, або виходить ся з них; засвічуванє множества

лямп і воскових свічок у ясний божий день перед вівтарями та статуями сих богів; завішуванє обіцяних жертов і дорогих дарів на спомин тільких чудесних вилічень та визволінь від слабостей і небеспек; канонізація або боготворенє умерлих великих людей; посвячуванє певних провінцій або префектур умерлим героям і святим; пошана й поклони перед умерлими на йіх гробах, у каплицях і коло скриньок із йіх мощами; благословленє образів і поклони перед ними; признанє ідолам чудесноі цілющоі сили; ставленє по вулицях, дорогах і стежках та на верхах гір малих молебних столиків, вівтарів і статуй; обношенє образів і мощів серед урочистих процесій із множеством свічок, музикою та співом; бичованя в урочисті нагоди на знак покаяня; множество всяких орденів релїгійних і брацтв попівських; стриженє волося на голові у попа або так звана тонзура; наказ безженности та присяги на чистоту у набожних обох полів — усі ті, як і богато инших обрядів і церемоній, однаковісінько і поганські, і папські забобони. Ба, тоті самісінькі святині, тоті самісінькі образи, які були колись посвячені Юпітерови та иншим демонам, посвячені тепер Діві Маріі та иншим святим. Тоті самісінькі обряди й написи належні обом, тоті самісінькі страхи й чудеса відносять і до сих і до тих. Одним словом, вискочило майже все поганство і перейшло в папство; і одно і друге зроблено виразнісінько по тому самому пляну і на тих самих прінціпах; тут, значить, не лише похожість, але й рівність у службі божій старого й нового, поганського й християнського Рима".

Таке каже епіскоп Ньютон; але вернім ся в часи Константина. Воно хоть було попущено старим і популярним ідеям і навіть підпирано йіх, та все-ж таки пануюча релїгійна партія не завагала ся ніколи провести своі постанови силою світськоі власти — силою, яку й давано йій радо. Таким чином завів Константин постанови нікейського собора. В справі Арія він наказав навіть, що всякий, хтоби найшов книжку сего єретика і не спалив єі, буде присуджений на смерть. Так само й Теодосій Молодший вислав Нестора на єгипетську оазу.

До поганськоі партіі належало чимало старих аристократичних фамілій імперіі; єі держали ся між иншим

усі ученики старих фільософічних шкіл. Ся партия дивила ся згорда на свого противника. Вона казала, що науку можна добути лише пильною вправою людськоі обсерваціі та людського розуму.

Християнська-ж партія казала, що вся наука є вже в святім письмі та в переказах церкви; що в писаній обяві Бог не лише дав ознаку правди, але й показав нам усе те, що хотів, аби ми знали. Таким чином святе письмо обіймає суму, остатню ціль усего зняня. Попи, з імператором із заду, не хотіли признати ніякого рівного духового права.

Так вийшло противенство межи тим, що звали святим і світським знанєм; так опинили ся проти себе дві ворожі партіі, одна беручи собі за керманича людський розум, а друга обяву. Поганство шукало опори в науці своіх фільософів, християнство в натхненю своіх Батьків.

Таким чином церква стала хоронителькою і судією зняня; вона все була готова покликати світську власть задля всилуваня слухати єі постанов. Так вона ступила на дорогу, яка визначила всю дальшу єі ролю: вона стала колодою задля духового поступу Европи на більше як тисячу років.

Царюванє Константина се епоха переміни християнства з релігіі в політичну сістему; і хоть, з одного боку, ся сістема упала до божкохвальства, але з другого вона підняла вгору розвій староі грецькоі мітольоґіі. В суспільнім, як і в механічнім світі, однаково важне правило, що коли два тіла вдаряють ся, то переміняє ся форма йіх обох. Поганство було перемінено християнством, християнство поганством.

У трінітаріянській суперечці, яка повстала найперше в Єгипті -- Єгипет, країна Трійць — ишло головно про те, що таке „Син“. Жив тоді в Алѐксандріі священник, на імя Арій, нещасливий кандідат на епіскопа. Він поклав тезу, що був час, коли, по самій природі синівства, Син не істнував, і час коли він почав істнувати, і се-ж, казав він, неминуча умова синівських відносин, що батько мусить бути старший від сина. Але воно очивидячки противило ся сувічности трьох осіб Трійці, допускало підвладність або нерівність межи ними а, значить, і те, що був час, коли Трійця не істнувала. Отже епіс-

коп, колишній щасливий Аріів супірник, став виявляти усю свою реторичну силу публичними розмовами про сю справу і коли суперечка розросла ся, то Жиди й погане, яких було в Александріі дуже богато, грали ся театральними виставами сеі суперечки на сцені — жартуючи собі с того, що батько й син однолітки.

Нарешті суперечка ставала така різка, що справу предложено імператорови. Він подивив ся зразу на суперечку як на зовсім нікчемну і може в душі хилив ся на бік того, що казав Арій, то є що по правді батько мусить бути старший від сина. Але-ж на него так наперто, що він нарешті мусів скликати нікейський собор, який задля полагоди боротьби зложив образець віри, додавши до него ось яке проклятє: „Свята Католицька й Апостольська Церква проклинає тих, хто каже, що був час, коли Сина Божого не було і що, поки він не був початий, то він не істнував, і що він був зроблений із нічого або з якоі иншоі матеріі чи сути, і що він є сотворений або перемінчивий, або хиткий“. Константин піддержав постанову собора світською властю.

В кілька років опісля імператор Теодосій заборонив приносити жертви, заявляючи що ворожбана утробі звірів — головництво і заборонив кому небудь входити в поганські святині. Він установив Інквізіторів Віри і заявив, що хто не годить ся з вірою римського епіскопа Дамаса, та александрійського епіскопа Петра, має бути висиланий і збавлюваний горожанських прав. Тих, хто важив би ся святкувати Пасху того самого дня що й Жиди, він присуджував на смерть. Незабаром грецька мова перестала бути звісна на Заході, і дійсна наука почала щезати.

Тоді александрійським епіскопом був якийсь Теофіль. Міським християнам дано давну Озірісову святиню, аби поставили собі церкву і коли клали підвалини під нову будівлю, то наткнули ся на гидкі символи давніщоі віри. Більше ревний як скромний Теофіль, казав показати йіх на базарі, на прилюдне посміховище. Погане приняли се менше терпеливо як християнська партія, коли єі ображувано в театрі підчас трінітаріянськоі суперечки; вони вжили насильства і зняло ся повстанє. Серапей був йіх головною кватирою. Настав непорядок і пролив крови такий, що мусів вмішати ся сам

імператор. Він післав наказ в Александрію, аби епіскоп Теофіль розбив Серапей; і велика бібліотека, зібрана Птоломеями, яка не згоріла за Юлія Цезара, була знищена сим фанатиком.

Після сего Теофіля став епіскопом єго свояк, св. Кирил, що сподобав ся був александрійським громадам яко добрий і гладкий бесідник. Він же дуже старав ся завести поклонене Діві Марії. Але єго вплив на слухачів лехкодушного міста ослабляла дуже Гіпатія, донька математика Теона, яка визначала ся не лише своїми викладами Плятонових та Арістотелевих доктрін, але й поясненями писань Аполлонія тай инших ґеометрів. Перед еї академією стояв день-у-день довгий ряд возів; еї авдіторія була набита богатою та добірною александрійською публікою. Публіка приходила слухати еї розмови про питаня, які ставили люде всіх віків, але ще ніколи не мали на них відповіди: „Що таке я? Де я? Що я можу знати?“

Гіпатія і Кирил! Філософія і забобонність! Вони не могли помістити ся обоє. Кирил чув се тай робив як чув. Коли Гіпатія ішла у свою академію, на неї напала Кирилова товпа — товпа черців. Еї роздягли до голого на вулиці, затягли в церкву і тут еї убили палицею Петра читця. Тіло еї посікли на кусники, мнясо відшкробали від костей мушлями тай кинули останки в огонь. За се лячне головництво Кирила не потягли зовсім до відповіди. Вже й тоді, бачить ся, думали, що ціль освячує способи.

Так скінчила ся грецька фільософія в Александрії, так пропала перед часом наука, задля якої тілько зробили Птоломеї. „Бібліотека-Донька“, Серапейська була рознесена. Доля Гіпатії стала осторогою всім, хто би хотів займати ся світською наукою. Від тепер не було вільности задля людської думки. Ніхто не смів думати інакше як наказав церковний авторітет у 414 р. Навіть в Атенах ждала фільософія свого присуду. Юстініян заборонив нарешті викладати еї і наказав замкнути всі еї школи в місті.

Коли таке робило ся в східних провінціях Римської Імперії, дух, який творив єго, розвертав ся і на Заході. Чернець британський, який назвав себе Пеляґієм, обійшов Західну Европу та Північну Африку, навчаючи, що

смерть не настала на світі від Адамового гріха, що навиворот Адам був смертний неминуче і з природи, і хоть би був і не согрішив, то все таки був би вмер; що наслідки єго гріхів прилипли до него самого і не показували ся на єго потомстві. З отсих преміс робив Пеляґій деякі важні теольоґічні виводи.

У Римі принято Пеляґія прихильно; але в Картаґіні, за понукою св. Августина, єго обжалувано. На синоді в Діосполі єго виправдано від єресі, але поки справа була предложена римському епіскопови Інонкентію І., то єго, навиворот, присуджено. Вийшло так, що Інокентій зараз умер, єго-ж наступник Зосим скасував єго присуд і заявив, що Пеляґієві погляди правовірні. На сі супротивні присуди вказували не раз противники папськоі непохибности. Серед отсеі замотанини повело ся хитрим африканським епіскопам, дякуючи впливови ґрафа Валерія, добути від імператора едікт, який обжалував Пеляґія яко єретика; він і єго прихильники були присуджені на проґнанє й конфіскату майна. Казати, що смерть була на світі перед упадком Адама, було, значить, державне головництво.

Дуже цікаво розглянути прінціпи, на яких засновано сей чудний присуд. Як справа була чисто фільософічна, то можна було ждати, що буде вона розібрана по природним прінціпам; тим часом наведено лише теольоґічні причини. Уважний читач певно завважав, що в Тертуліяновім викладі християнських прінціпів нема зовсім доктрін про первородний гріх, про загальне попсованє, про напередне назначенє, благодать і спасінє. Ціль християнства, яку він показує, не має нічого спільного з пляном спасіня, що появив ся в два столітя після того. За точний виклад наших поглядів на сі важні справи ми маємо подякувати Картаґенцеви св. Августинови.

При розсуді того, чи смерть була на світі перед Адамовим упадком, чи се була кара наложена на світ за єго гріх, допевняли не про те, чи Пеляґієві погляди годили ся чи не годили ся з Природою, але про те, чи годили ся вони з доктрінамн св. Августина. Результат вийшов такий, якого можна було ждати. Доктріна, яку оголосив церковний авторітет за правовірну, була звалена безперечними відкритями новіщоі науки. Далеко

перед появою людськоі істоти на землі, вимерли міліони індівідів — ба тисячі відмін і навіть родів; ті, що є тепер, се лише невеличка частина тих великих куп, які пропали.

Із розсуду Пеляґіянськоі суперечки вийшла дуже важна річ. Книжку Бития зроблено підвалиною християнства. Коли, на теольоґічний погляд, еі оповіданє про гріх у саді Едені та про переступ і покаранє Адама, стало таке важне, то й на фільософічний погляд, еі зроблено великим авторітетом патрістичноі науки. Астрономія, ґеольоґія, ґеоґрафія, антропольоґія, хронольоґія тай усі инші поля людського знаня, мусіли годити ся з нею.

Коли, таким чином, доктріни св. Августина поставили теольоґію проти науки, то може буде цікаво розглянути коротко деякі з більше чисто фільософічних поглядів сего великого чоловіка. Задля сего ми беремо частину єго студій про перший розділ Бития, яка містить ся в одинацятій, дванацятій та тринацятій книжці єго „Confessiones“ (Сповідь).

Се є фільософічні розвідки, дуже розбовтані балаканиною. Він молить ся, аби Бог дав єму порозуміти писаня та отворив єму йіх значінє; він заявляє, що в них нема нічого непотрібного, та що слова значать богато дечого.

Вже само лице сотворіня доказує, що тут був Творець; та ось стає питанє: „Як і коли він сотворив небо і землю? Вони не могли бути сотворені на небі й на землі, світ не міг бути сотворений у світі, ані не моґли вони бути сотворені, коли не було нічого, с чого би йіх сотворити“. Рішинець сего головного розсліду находить св. Августин у словах: „Ти сказав, і вони були сотворені“.

Та тут трудностям не конець. Св. Августин завважує, що склади, вимовлені Богом, ішли один по одному і що мусіло бути щось сотворене, аби виразити слова. Се сотворене мусіло, значить, істнувати перед небом і землею, але нічого тілесного не могло бути перед небом і землею. Мусіло-ж бути якесь сотворінє, бо слова були вимовлені і скінчили ся; але ми знаємо, що „слово Господнє триває вічно“.

Окрім того ясно, що вимовлені, таким чином, слова не могли бути говорені одно по одному, але нараз, бо инакше був би час і переміна — атжеж задля черги мусить бути час; але тоді не було нічого, лише вічність і безсмертє. Бог знає тай каже вічно, що робить ся в часі.

Св. Августин поясняє після того дуже містично, що значать перші слова Бытия: „В початку". Він доходить до свого висновку, опираючи ся на инше місце писаня: „Якіж чудові діла твоі, о Господи! в мудрости своій ти сотворив йіх усі". Отся „мудрість" і є „початок", і в сім початку сотворив Господь небо і землю.

Але додає він, хто небудь може запитати ся: „Що-ж робив Бог заки сотворив небо і землю! бо, коли він став показувати своі діла в яку небудь окрему хвилину, то се значить час, а не вічність. Із вічности не виходить ніщо — все є теперішність". Відповідаючи на се, він не може не вжити тоі реторики, за яку єго так прославлено: „Я не буду відповідати на се питанє, кажучи, що він приладив пекло на тих, хто шпіонує єго тайни. Я кажу, що заки Бог сотворив небо і землю, він не творив нічого, бо ніяке сотворінє не могло бути зроблено, заки яке небудь сотворінє було зроблено. І час є сотворінє і через те він не міг істнувати перед сотворінєм".

„Що-ж таке час? Се не минувшина, не будущина, а теперішнє — хто може сказати, що воно таке, хиба те, що воно щось таке, що не має тривку межи двома неістнуючими річами. Нема нічого такого як „довгий час" або, „короткий час", бо нема нічого такого як минувшина і будущина. Йіх нема, лише в души".

Стиль, яким св. Августин викладав своі ідеі, се рапсодична розмова з Богом. Єго твори то якийсь недоладний сон. Задля переконаня читача, я наведу майже на-вгадь дещо з єго параґрафів. У дванацятій книжці говорить ся таке:

„І так, ось що я розумію, о Боже мій, коли чую, що в твоіх Писанях сказано: В початку сотворив Бог небо і землю і земля була невидима та безформна і пітьма була над безоднею, але не згадано, котрого дня ти сотворив йіх; ось що я розумію, що тут річ про небо небес — духове небо, де розум знає все на-

раз, не лише частинку, не темно, не крізь скло; але яко ціле, ясно, лице в лице; не — се тепер, а те зараз опісля; але (як я сказав) знає все нараз, без якоі-небудь черги часу; і що тут річ про землю, невидиму та безформну, без якоі-небудь черги часу, що показує чергу „се тепер, а те зараз опісля“; бо, де нема форми, там нема й ріжниці річей; і так, значить, через отсі дві річи, одну первісно сформовану, і другу первісно безформну; одну, небо, але небо небес; другу, землю, але землю рухому і безформну; через отсі дві річи, як я розумію, твоє Писанє говорить не згадаючи дня: „В початку сотворив Бог небо і землю“. Бо тут-же додано, про яку землю говорить ся; і так само, коли згадує ся, що небосклін сотворений другого дня і названий небом, то се вказує нам на те, про яке небо говорило ся перше, не згадуючи дня.

„Чудна глубина слів твоіх! поверхня йіх ось-ось! перед нами, принадна для малих; але вони чудна глубина, о Боже мій, чудна глубина! Лячно подивити ся в неі; се ляк пошановку і дрож любви. Ворогів єі я ненавиджу люто; о, коби ти вбив йіх своім мечем обосічним, аби вони не могли бути далі єі ворогами: бо я так люблю, що рад би, аби вони були вбиті в собі, аби могли жити в тобі“.

Для прикладу герменевтичного способу, як св. Августин показував заховані факти писань, я наведу ось що із тринацятоі книжки „Сповіди“; тут має бути показано, що доктріна про Трійцю є в Мойсеєвім оповіданю про сотворенє:

„Ось, тепер показує ся мені темно в зеркалі Трійця, що є ти, Боже мій, бо ти, о Батьку, в тім, хто є початком нашоі мудрости, що є твоя мудрість, що родила ся від тебе, рівна тобі і сувічна, що є в твоім Сині, сотворив єси небо і землю. Чимало ми говорили тепер про небо небес і про землю невидиму та безформну, і про темряву безодні, про змінчиву несталість єі духовоі гидоти, як би була не обернула ся до того, від кого мала тоді свій ступінь житя, і від єго просвіти не стала прегарним житєм і небом того неба, яке було потім поставлено між водами і водами. І під імям Бога я розумію тепер Батька, що зробив ті річи: і під імям початку, Сина, в якім він зробив ті річи; і як я вірую

в Бога моєго як у Трійцю, то я шукав далі в єго святих словах, і ось! твій Дух зносив ся над водами. Так ось і Трійця, Боже мій! — Батько і Син і Дух святий, Творець усего сотворіня“.

Аби дати читачеви справедливе вражінє від характеру фільософічних творів св. Августина, я дав у сих двох місцях замісць свого перекладу переклад о. Дра Пусея (Pusey), який є у I. т. „Library of Fathers of the Holy Catholic Church“, виданій в Оксфорді, 1840.

З огляду на високий авторітет, який приписував творам св. Августина релігійний світ майже пятнацять столїть, треба говорити про них з пошаною. Тай нема потреби робити інакше. Наведені тут параґрафи критикують себе самі. Ніхто не зробив задля противенства межи наукою і релігією більше як сей Батько; то головно він відвернув Біблію від єі дійсноі завдачі — бути провідницею чистоти житя — а вказав йій небеспечне становище судді людського зная, сміливого тірана людськоі думки. А коли вже дано приклад, то не хибло й наслідувачів; твори великих грецьких фільософів напятновано яко грішні; високославні діла александрійського Музея заступила хмара неуцтва, містіцізму та незрозумілого жарґону, з якого аж надто часто проривали ся руйнуючі блискавки церковноі пімсти.

Божа об'ява науки не допускає ніякоі поправи, ніякоі переміни, ніякого поступу. Вона відстрашує від усякого нового відкритя, яко від чогось непотрібного, або навіть гидкого, вважаючи єго за безправне шпіонованє річей, які вгодно було Богови сховати.

Що-ж таке тота свята, тота обявлена наука, яку Батьки церкви признали сумою всякого зная?

Вона рівнала всі прояви, природні й духові, до людських учинків. Вона бачила у Всемогучім, Вічнім лише величезного чоловіка.

Що до землі, то вона твердила, що се собі плоска поверхня, над якою висить небо немов звід або, як нам каже св. Августин, розтягнено немов шкіра. По нім рухає ся сонце, місяць і звізди так, що можуть давати людім світло в день і в ночи. Земля була зроблена з матеріі, сотвореноі Богом із нічого і була скінчена з усіми родами звірів та рослин, які заселяють єі, за шість день. Над небесною стелею або зводом є небо;

в темнім і вогнянім просторі під землею пекло. Земля се центральне і найважніще тіло всего світа, всі инші річи назначені задля неі і мають служити йій.

Що до чоловіка, то він був зроблений із пороху землі. Він був зразу один, але опісля зроблено жінку з его ребра. Він є найбільше з божих діл. Єго поміщено в раю коло берегів Евфрата, і він був дійсно мудрий і дійсно чистий; але покушавши забороненого плоду і переступивши таким чином даний єму заповіт, він був присуджений на працю і на смерть.

Потомки першого чоловіка, не злякавши ся єго кари, жили й далі так безбожно, що треба було конче знищити йіх. Ось чому потопа зальляла лице землі і підняла ся понад верхи гір. Коли вона сповнила свою ціль, єі висушив вітер.

Від сеі катастрофи вратували ся у ковчезі Ное та єго три сини з жінками. Із тих синів Сим лишив ся в Азіі й заселив єі знов. Хам заселив Африку; Яфет Европу. Батьки не знали про істнованє Америки, тому й не вдарували предком єі народу.

Послухаймо-ж тепер, що кажуть декотрі з тих авторітетів задля підпори своіх думок. Ляктанцій, згадуючи єретицьку доктріну про кулястість землі, завважує: „Чи може-ж бути, аби люде були такі дурні та повірили, що колосє й галузє по тім боці землі висить у низ і що у людей ноги вище голов? Коли ви спитаєте йіх, як вони боронять отсі чудні нісенітниці, як річи не впадуть із землі по тім боці, то вони відповідають, що природа річей така, що тяжкі тіла пруть ся в центро, мов спиці колеса, а лехкі тіла рвуть ся від центра на всі боки до небес, як хмари, дим, вогонь. Я дійсно не знаю, що сказати про тих, що зробивши раз помилку, стоять на своім дуренстві тай боронять одну дурну думку другою“. В справі антіподів запевняє св. Августин, що „не може бути, аби були люде по тім боці землі, бо ні про яку таку породу не згадано в писаню межи потомками Адама“. Та може найчудніщий арґумент проти кулястости землі був той, що „в судний день люде по тім боці землі не могли би бачити Господа, як сходитиме в повітрі“.

Мені не треба говорити що-небудь про заведенє смерти на світі, про безперестанні вмішуваня духів у хід

подій, про завдачі ангелів і чортів, про сподіване згорінє землі, про вавилонську вежу, про помішанє язиків, про розсіянє людей, про толкованє таких природних появ як затьміня, веселка і т. д. Я здержую ся поперед усего від критики патрістичних уяв про Всемогучого; вони аж надто антропоморфічні і без усякоі величности.

Але я позволю собі навести із Козьми Індікоплейста погляди, які панували в шестому столітю. Він написав книгу під заголовком „Християнська Топоґрафія", головна ціль якоі була звалити єретицьку думку про кулястість землі та поганську думку про те, що південь від горячого є клімат поміркований. Він твердить, що згідно з дійсною правовірною ґеоґрафічною сістемою, земля є чотиробічна рівнина, по сто день їзди на схід і на захід, і як раз половину тілько на північ і на південь; що вона обведена горами, на яких стоіть небо; що одна з тих гір, на північнім боці, більша від инших, заступає сонічне промінє і робить таким чином ніч; що плоскість землі не зовсім горізонтальна, але трохи схилена від північи: ось чому Евфрат, Тиґр і инші ріки, які течуть на південь, такі швидкі; Ніль же, який іде вгору, мусить текти дуже помалу.

Беда Шановний, який писав у семому столітю, каже нам, що „сотворінє було скінчено за шість день і що земля є его центром і его найважнішою цілю. Небо є з вогняноі й делікатноі матеріі, кругле і скрізь рівновіддалене від центра землі, як бальдахін. Воно обкручує ся що днини раз несказано швидко, здержуючи ся лише запорою сімох планет, із яких три находять ся по-вище сонця — Сатурн, Юпітер, Марс — потім є сонце; три понижче — Венера, Меркурій, місяць. Звізди крутять ся своіми сталими дорогами, північні роблять найменчий круг. Найвище небо має своі власні межі; в нім є ангельські сили, які сходять на землю, беруть на себе етеричні тіла, роблять людські діла і вертають ся назад. Небо остуджує ся ледяними водами, аби не спалахнуло поломіню. Нижнє небо називає ся твердь, бо воно відділяє спадаючі води від нижних вод. Води тверди находять ся по-нижче духового неба, але повище всіх тілесних істот і держать ся, як кажуть одні, на другу потопу, а другі, і се певніще, задля остуди вогню сталих звізд".

І задля отсих смішних схем — плодів неуцтва та подуфалости — покинено твори грецьких фільософів! Не перехопили ся великі критики в часи Реформації, які порівнували твори сих письменників, вказавши йім належне місце та навчивши нас дивити ся згірдно на них усіх.

Найчуднішою частиною сеі дурноі системи була єі льоґіка, спосіб єі доказів. Вона здавала ся на свідоцтво чуда. Думали, що якийсь факт доказує ся страхітним доказанєм чогось иншого! Один арабський письменник, згадуючи про се, каже так: „Як би який чудодій сказав мені: „три є більше як десять, а на доказ того я переміню отсю палицю у змію', то я зачудував би ся єго характерництву, але певно не згодив би ся з єго думкою“. А така льоґіка панувала більше як тисячу років, і в усій Европі приймали ся такі дурні реченя на підставі таких же смішних доказів.

Коли партія, яка запанувала в державі, не була в стані дати творів рівних інтелєктуально творам великих поганських авторів і не могла заняти нижчого становища, то стало необхідно з політичного погляду страшити і навіть переслідувати світську вченість. Із сего вийшло переслідуванє плятоніків за Валентіяна. Йіх обжалувано за маґію і чимало йіх присуджено на смерть. Фільософічна професія стала небезпечна — вона була державним злочином. Намісць неі зросла жадоба чудесного, дух забобонів. Єгипет проміняв великих мужів, які дали Музею безсмертну славу, на товпу черців-пустинників та відокремлених дівок, яких стало повно в країні.

III.

БОРОТЬБА ЗА ДОКТРІНУ ПРО ОДНОГО БОГА. — ПЕРША АБО ПІВДЕННА РЕФОРМАЦІЯ.

Єгиптяне настоюють, аби заведено культ Діви Марії. — Йіх переміг Нестор, константинопільський патріярх, але нарешті, за йіх впливом на імператора, Нестора вислано і єго прихильників розігнано.

Початок Південноі Реформаціі. — Напад Персів; єго моральні наслідки.

Арабська Реформація. – Могамет зійшов ся з Несторіянами. Він приймає і розширює йіх прінціпи, відкидаючи культ Діви Маріі, доктріну про Трійцю і все противне одному Богови. — Він нищить божкохвальство в Арабіі силою і ладить ся до війни з Римською Імперією. — Єго наступники відбивають Сірію, Єгипет, Малу Азію, Північну Африку та Ішпанію і нападають на Францію.

В результаті сеі боротьби — доктріна про одного Бога запанувала в більшій частині Римськоі Імперіі. – Розвій науки відновив ся, а християнство збуло ся своіх найславніщих столиць: Александріі, Картаґіни і, поперед усего, Єрусалима.

Політика Візантійського двора дала первісному християнству опоганену форму, яку вона розширила між усіми божкохвальними жильцями імперіі. То було зільлянє двох партій. Межами сеі сфальшованоі реліґіі були межі Римськоі Імперіі.

Християнська партія здобула собі з отсим великим простором політичний вплив і богатство. Значна частина чималих державних доходів ішла до церковного

скарбу. Було, — як воно все й мусить бути серед таких обставин, — чимало таких, які гнали ся за сею здобичю — людей, які під маскою ревности до пануючоі віри думали лише про вживанє єі парохій.

За передущих імператорів здобуванє було доведено до кінця; імперія була викінчена; не лишило ся нічого принадного в воєнному житю; минули ся часи обривку з війни і грабованя провінцій. Але честолюбцям отворено нові ворота, показано нові цілі. Блискуча каріємра в церкві вела до результатів, які можна було сміливо рівнати до результатів давніщих часів від блискучоі каріери в арміі.

Церковна, ба можна сказати, в великій мірі й політична історія сих часів, крутить ся довкола боротьби епіскопів трьох великих столиць — Константинополя, Александріі та Рима — за верховенство: Константинопіль покладав своі права на тім факті, що був дійсно столицею імперіі, Александрія вказувала на своє торгове й літературне значінє, Рим на своі спомини. Але задля константинопільського патріярха було дуже некористно те, що він був занадто на очах імператора і, як переконав ся, на свою шкоду, дуже часто і під єго рукою. Віддаль забезпечувала епіскопства александрійське і римське.

Реліґійні розмови крутили ся на Сході в загалі довкола ріжноти думки про природу та прикмети Бога, на Заході довкола відносин і житя чоловіка. Ся питоменність показала ся ясно в перемінах, які перейшло християнство в Азіі та в Европі. Ось чому в часи, про які говоримо, панувала в усіх східних провінціях Римськоі Імперіі духова анархія. Перечили ся по дикому за Трійцю, за суть Бога, за становище Сина, за суть Духа святого, за впливи Діви Маріі. Тріюмфуючий крик ба сеі, ба тоі секти потверджувано то чудом-доказом, то проливом крови. Не пробовано ніколи дослідити противні думки льоґічно. Але всі партіі годили ся в тім, що фальшивість давних клясичних поганських форм віри доказувала ся тою лехкістю, з якою йіх звалено. Тріюмфуючі церковники кричали, що образи богів не оборонили себе, коли настав крутий час.

У південних европейських рас були все в пошановку політеістичні ідеі, семітські-ж раси піддержували

одного Бога. Може воно через те, як думає один новіщий автор, що ріжнобразна країна з горами й долинами, островами, ріками й заливами прихиляла чоловіка згори до віри в богато богів. Велика-ж піскова пустиня тай океан без краю вбивають єму в тямку ідею про одинокість Бога.

Політичні причини спонукували імператорів дивити ся прихильно на сумішку християнства с поганством і се певно вменшало завзятість супірництва межи сими противниками. Небом простонародного, модното християнства був давний Олімп, із якого зігнано шановні грецькі божества. Тут, на великому білому троні, сидів Бог Батько, с правого боку коло него Син і благословенна Діва, в золотій одежі і „вкрита всякими жіноцькими прикрасами“; з лівого боку сидів Бог Дух святий. Навкруги сих тронів були купи ангелів з арфами. Величезний простір за ними заставлено столами, за якими сиділи щасливі душі праведників і все веселили ся та бенкетували.

Коли прості люде, вдоволені сим малюнком щастя, не допитували ся ніколи за подробицями такого неба, або за тим, кілько втіхи могло бути в нудоті такоі вічно сталоі та нерухомоі сцени, то не так воно було з інтеліґентними людьми. Як побачимо зараз, серед вищих церковників були люде, які відкидали з обуренєм отсі любашні, матеріялістичні погляди і піднимали своі протестуючі голоси в обороні прикмет Скрізьприсутного, Всемогучого Бога.

Супротив опоганеня релігіі в усіх напрямах, кождий епіскоп мусів дбати про те, аби приймили ся ідеі, які панували спокон віку в єго громаді. Таким чином Єгиптяне були вже накинули церкві своі питомі трінітаріянські погляди; тай тепер вони пробували відновити культ Ізіди, під формою обожаня Діви Маріі.

Вийшло так, що антіохійський епіскоп Нестор, який держав ся філософічних поглядів Теодора з Монсуестіі, був покликаний імператором Теодосієм Молодшим на константинопільського епіскопа (в 427 р.), Нестор відкидав грубий простонародний антропоморфізм, дивлячи ся на него мало що ліпше як на богохульство, тай уявляв собі величне вічне Божество, яке проймало світ і не мало ніякоі людськоі подоби ані прикмети. Нестор був

пройнятий глибоко доктрінами Арістотеля тай старав ся погодити йіх ис тим, що вважав за правовірні християнські прінціпи. Ізза того зняла ся суперечка межи ним і Кирилом, александрійським епіскопом чи патріярхом. Кирил репрезентував тоту церковну партію, яка зливала ся с поганством. Нестор тоту, яка змагала стати на філософічній підвалині. То був той самий Кирил, що вбив Гіпатію. Кирил наважив ся завести поклоненє Діві яко Матери Божій, Нестор виступив проти того. В своій проповіди в митрополітальній константинопільській церкві, він боронив прикмети Вічного, Всемогучого Бога і викликнув: „І може-ж сей Бог мати матір?“ В инших розмовах і писанях він показував іще докладніще своі ідеі про те, що Діву треба вважати не за Матір Бога, але за матір людськоі частини Христа, частини, яка ріжнить ся від єго божоі частини так основно, як святиня від шанованого в ній божества.

Константинопільські черці, під'юджувані александрійськими черцями, хопили ся за зброю в обороні „Матери Божоі“. Суперечка вийшла така, що імператор мусів скликати собор до Ефесу. Тим часом Кирил підплатив кількома фунтами золота головного евнуха імператорського двора і зискав собі тим вплив на імператорову сестру. „Таким чином свята діва небесного двора найшла спільничку свого полу в святій діві імператорського двора“. Кирил поквапився на собор у товаристві товпи чоловіків і жінок нижшого стану. Він сів до-разу на місце президента і серед ворохобні прочитав імператорський указ, заки могли явити ся сірійські епіскопи. Одна-однісінька днина довершила єго тріюмф. Усякі проби полагоди з боку Нестора відкинено, заяв єго не прочитано і присуджено єго, не вислухавши. Коли явили ся сірійські священники, то зійшли ся і запротестували. Вийшло дуже кріваве повстанє в катедральній церкві св. Івана. Двір покинув Нестора тай вислав єго потім на єгипетську оазу. Єго переслідувачі мучили єго, поки він жив, усякими способами страшенно, а після єго смерти пустили чутку, буцім-то „єго богохульний язик росточили черваки та буцім-то від спеки єгипетськоі пустині він утік лише в горячі муки пекла!“

Але впадок і покаранє Нестора не знищили єго думок. Він і єго прихильники настоювали на те, що

остатній рядок першого розділу євангелія св. Матея (і не знав еі [Йосиф], аж поки вона вродила свого первородного сина, і дав єму імя Ісус") та пятьдесятий пятий і пятьдесятий шестий рядок тринацятого розділу сего-ж євангелія („Хиба-ж він не син теслі? хиба не єго мати зве ся Марія? а брати єго Яків та Йосій, та Симон та Юда? хиба не єго сестри між нами? Відки-ж се все у него?"), треба розуміти до слова там не дали ся ніяким чином наломити на те, аби новій небесній королеві признати вічне дівоцтво. Йіх фільософічні змаганя виявили ся незабаром йіх учинками. Коли йіх учителя мучено на африканській оазі, то чимало йіх виселило ся над Евфрат і заснували вони там халдейську церкву. За йіх приводом повстала колеґія в Едессі. Зі школи в Нізібісі вийшли вчені, які розширили думки Несторові в Сіріі, Арабіі, Індіі, Татаріі, Китаю тай Єгипті. Несторіяне, звісно, прийняли фільософію Арістотеля і перевели твори великого письменника на сірійську та перську мову. Так само вони перевели й пізніщі твори, як н. пр. Плінія. В спілці з Жидами вони заснували медицинську школу в Джондесабурі. Йіх місіонери розпросторили несторіянську форму християнства в Азіі так, що нарешті еі вірних було більше ніж европейських християн грецькоі та римськоі церкви на купу. Треба згадати особливо про те, що в Арабіі вони мали свого епіскопа.

Незгоди межи Константинополем і Александрією наповнили всю західну Азію сектантами, які перечили ся с собою люто, але при тому чимало йіх ненавиділи імператорську власть страшенно за те, що вона йіх переслідувала. Із сего вийшла реліґійна революція, якоі наслідки чують ся і в наші часи. Вона зачепила увесь світ.

Ми порозуміємо ясно сю велику подію, коли розглянемо з окрема два акти, на які еі можна розложити: 1. Часове звалене азіятського християнства Персами; 2. Рішуча й остатня реформація, зроблена Арабами.

1. В 590 р. вийшло таке, що через одну з революцій, так частих у східних дворах, Хозроес, правний наступник перського трону, мусів звернути ся до Візантійськоі Імперіі з просьбою підмоги від імператора Маврікія. Ся підмога була єму дана з радноі душі. Недов-

гий, але вдатний похід вивів Хозроеса знов на трон єго предків.

Але слава сего безкористного походу не могла вратувати самого Маврікія. В римській армії зняло ся повстанє під проводом сотника Фокаса. Статуі імператора повалено. Константинопільський патріярх заявив, що він переконав ся в правовірности Фокаса тай посвятив єго на імператора. Нещасного Маврікія витягнено зо святині, де він шукав пристановища; пятьом синам єго втято голови в єго очах, єго-ж самого віддано на смерть. Єго жінку імператрицю виманено с церкви св. Софіі, мучено тай утято голову йій і еі трьом молодим донькам. Прихильників вирізаноі фаміліі переслідувано з лютою пімстою; декотрим із них винято очи, иншим повиривано язики, або повтинано ноги й руки, декотрих бито до смерти, инших спалено.

Коли ся новина дійшла до Рима, то папа Григорій приняв еі з великою радістю, молячи ся, аби рука Фокасова окріпла проти всіх єго ворогів. У відплату за сю прислугу, папу поздоровлено титулом „вселенського епіскопа“. Він, як і константинопільський епіскоп, зробив так певно через те, що Маврікія підозрівали за прихильність до маґізму, до якого єго принадили Перси. Константинопільська чернь бігала за ним вулицями, пятнуючи єго яко маркіоніта, — секта така, що вірила в маґійську доктріну про два ворожі прінціпи.

Зовсім не так приняв Хозроес новину про вбійство свого приятеля. Фокас післав єму голови Маврікія тай єго синів. Перський король відвернув ся з жахом від страшного видовища і поклав пімстити ся за кривду свого добродія війною.

Екзарх африканський Гераклій, один із найперших офіцерів держави, приняв сю грізну новину так само, з обуренєм. Він зважив, що імператорська порфіра не повинна бути загарбана якимось простим тай на око мерзенним сотником. „Фокас був малого росту і гидкий; густі кудлаті брови, руде волосє, борода необросла, лице без форми і краски від страшенноі язви. Не знаючи ні письма, ні законів, ні навіть зброі, він був великий роспустник і пяниця“. Гераклій не хотів зразу платити єму тай слухати єго; потім через свою старість та нездоровє, він поручив небеспечне діло явного від-

пору своєму синови, що звав ся так само. Дорога з Картаґіни була щаслива і молодий Гераклій опинив ся швидко перед Константинополем. Хитке духовенство, сенат і народ столиці пристали до него, самозванця зловлено у дворі тай стято.

Але-ж революція в Константинополі не здержала рухів перського короля. Єго маґійські священники порадили єму поступати незалежно від Греків, у забобонах котрих, як вони казали, не було й крихти правди та справедливости. Хозроес перейшов через Еврат; сірійські сектанти приняли єго армію з радістю, в єго користь повставали скрізь. Антіохія, Цезарея і Дамаск упали; навіть Єрусалим узято приступом; гріб Христів, церкви Константина й Олени спалено; хрест Спасителя післано яко трофею в Персію; із церков позагарбувано їх богатство; святі мощі, призбирані в забобонности, рознесено. Нападено на Єгипет, здобуто єго й прилучено до Перськоі Імперіі; александрійський патріярх утік на Кипр; африканський беріг забрано аж по Тріполіс. На півночи підбито Малу Азію, і перське військо таборувало на берегах Босфора, проти Константинополя цілісінькиx десять років.

В біді Гераклій просив мира. „Не дам я мира Римському Імператорови“, відповів гордий Перс, „поки не відрече ся свого роспятого Бога та не стане поклоняти ся сонцеви“. Але після довгих торгів таки встановлено мир, і Римська Імперія відкупила ся ціною „тисячі талантів золота, тисячі талантів срібла, тисячі шовкових суконь, тисячі коней і тисячі дівчат“.

Але Гераклій піддав ся не на довго. Він найшов спосіб не лиш відновити свою силу, але й відплатити ся Перській Державі. Вчинки, якими він досяг сей результат, нагадували найславніщі часи Рима.

Та хоть воєнна слава Римськоі Імперіі була, таким чином, відновлена, хоть утеряні країни були їй вернені, та всеж таки було щось таке, що вона втеряла без вороття. Религійноі віри не можна було вернути ніколи. Маґіянізм уразив християнство перед лицем світа, знеславивши єго найсвятіщі місця — Ветлеєм, Гетсіманію та Голготу, — спаливши гріб Христів, ограбивши і знищивши церкви, пороскидавши на всі боки безцінні мощі та взявши з собою, серед реготу, хрест.

Колись у Сірії, Єгипті та Малій Азії було повно чудес; кождісінька церква мала довгий йіх спис. Чудеса показували ся дуже часто ізза зовсім маловажних приключок і при невидних подіях. В сій же крайній біді, коли такої підмоги треба було до зарізу, не показало ся ніяке чудо.

Зачудував ся мир християнський на Сході, переконавши ся, що Персам не було ніякої кари за знеславленє святощів. Небеса повинні були розірвати ся, земля повинна була розступити ся та роззявити свої безодні, меч Усємогучого повинен був блиснути на небі, доля Сеннахеріба повинна була повторити ся. Але так не стало ся. Після зачудованя настав у країні чудес переляк — переляк завмер у невірстві.

2. Але грізна побіда перська була лише пригрою до великої події, якої історію ми отсе маємо росказати — південного повстаня проти християнства. Результат єго був такий, що християнство втеряло девять десятин свого ґеоґрафічного простору — Азію, Африку тай частину Европи.

Літі 581 року християнської рахуби, прийшла у Бозру, місто на границях Сірії, на південь від Дамаска, каравана вельблюдів. Прийшла вона з Мекки і принесла дорогі плоди південної Арабії — Арабії Щасливої. Провідник сеї каравани Абу-Малєб і єго свояк, дванацятилітний хлопчик розгостили ся в місцевому несторіянському манастирі.

Черці сего манастиря дізнали ся швидко, що йіх молодий гість, Галібі або Могамет — свояк воротаря арабської святині Кааби. Один із них, Багіра став дуже ревно відвертати єго від божкохвальства, в якім єго виховано. Показало ся, що хлопець не лише що розумний, не на свої роки, але й дуже жадний зная, особливо в справах релиґії.

В Могаметовій рідній країні поклоняли ся переважно чорному метеоричному каменеви, який був захований у Каабі, в Меці, з тристома шістьдесятьма підчиненими божками, на всі дни року, бо так тоді рахували рік.

У християнській церкві, як ми бачили, не було тоді ладу, через честолюбство та деморалізацію серед єі духовенства. Скликувано собори на всякі пригоди, але ховано йіх дійсні мотіви. То були аж надто часто позо-

рища насильства, підкупства та деморалізаціі. На Заході манили людей богацтво роскіш і власть епіскопів так, що вибори на епіскопа були часто плюгавлені огидними вбійствами. На Сході, через політику константинопільського двора, церква була розірвана на кусники суперечками та єресями. З великоі купи суперечників назвемо Аріян, Василідіян, Карпократіян, Коллірідіян, Евтіхіян, Ґностиків, Якобітів, Маркіонітів, Маріонітів, Несторіян, Савелліян, Валєнтініян. Із них, Маріоніти казали, що Трійця складає ся з Бога Батька, Бога Сина і Бога Діви Маріі; Коллірідіяне поклоняли ся Діві яко богині тай приносили йій у жертву колачі; Несторіяне, як ми бачили, перечили, немов би Бог мав „матір“. Вони були горді на те, що були наступниками й посідачами давньоі грецькоі науки.

Але, хоть ті секти були незлагідні у справах віри, то в однім вони годили ся усі — а то в лютій ненависти й переслідуваню одні одних. Арабія, непідбита вільна країна, яка простягала ся від Індийського океана до Сірійськоі пустині, давала пристановище йім усім, як лише котру постигало нещастє. Так було від давна. Сюди, після завойованя Римлянами Палестини, повтікало чимало Жидів; сюди сховав ся св. Павло зараз після свого наверненя, як каже в листі до Галатів. Пустині були тепер наповнені християнськими відлюдками, і межи головними арабськими породами було чимало понавертаних на християнство. Сям-там поставлено церкви. Християнські князі Абіссініі, які були Несторіянами, мали в руках південну арабську провінцію — Ємен.

Через черця Багіру, в бозрайському манастирі, обізнав ся Могамет із несторіянськими прінціпами; від них узнав молодий Арабин історію йіх переслідувань. Отсі розмови виробили в нім ненависть до божкохвальних обрядів у східній церкві і нарешті до всего божкохвальства; задлятого він і далі, в усій своій чудовій карієрі, не говорив ніколи про Ісуса яко про Сина Божого, але говорив усе яко про „Ісуса, сина Маріі“. Єго невчений, але живий розум мусів бути вражений глибоко не лише релігійними, але й філософічними ідеями єго вчителів, які славили ся тим, що вони живі представителі арістотелівськоі науки. Єго дальша карієра показує, що єго заполонили зовсім йіхні релігійні думки, і він

показував нераз ділами свою щиру прихильність до них. Єго власне житє було посвячено розвоєви та розширеню йіхньоі теольоґічноі доктріни; коли-ж вона була добре вкоренена, то єго наступники приняли тай ширили енерґічно йіхні наукові, йіхні арістотелівські погляди.

Коли Могамет став мужем, то був не раз у Сіріі. При тому він не забував мабуть манастиря та єго привітних жильців. Він дуже шанував сю країну. Богата мекська вдовиця, Хадиза, поручила єму свою сірійську торгівлю. Вона була причарована єго спосібністю та вірністю, а що він, як кажуть, був дуже гарний та чемний, то й єго особою. Жіноче серце все і скрізь однаке. Вона натякнула єму через невільницю на те, що діяло ся в єі души і, дальші двацять чотири роки єі житя, Могамет був єі вірним мужем. У країні многоженства, він не вразив єі ніколи присутністю супірниці. Чимало років опісля, коли він був на висоті своєі сили, сказала єму Айіша, одна з найгарніщих арабських жінок: „Хиба-ж вона не була стара? Хиба Бог не дав вам у мині ліпшоі жінки намісь неі?“ „Клину ся Богом, що ні!“ сказав Могамет у натовпі чесноі дяки, — ліпшоі жінки не було. Вона вірила в мене тоді, коли люде гордували мною, вона помогала мені тоді, коли я був бідний і переслідуваний світом“.

Єго одруженє з Хадизою дало єму безбідне й супокійне житє тай можливість посвятити ся своєму реліґійному мудрованю. Вийшло так, що єго свояк Варака, Жид, став християнином. Він перший почав перекладати Біблію на арабську мову. Від розмов із ним божкохвальство стало Могаметови ще гидкіще.

По прикладу християнських відлюдків у йіх самоті в пустині, сховав ся Могамет у печеру гори Гери, кілька миль від Мекки, тай думав і молив ся. В отсій самоті, розмірковуючи ґідні смиренноі пошани прикмети Всемогучого і Вічного Бога, він запитав ся своєі совісти врочисто, чи можна єму, не боячи ся гріха й небеспеки богохульства, прийняти доґми азіятського християнства про Трійцю, про синівство Ісуса, початого Всемогучим, про характер Маріі яко дівчини і вкупі с тим матери тай королеви небес.

Думаючи так на самоті в печері, Могамет переконав ся, що крізь хмару доґм і суперечок навкруги него,

видно одну велику правду — одного Бога. Опираючись о пальмовий пень, він викладав свої думки про сю справу сусідам і приятелям і заявив йім, що мусить посвятити своє житє проповіди сеі правди. Він заявляє не раз у своіх розмовах і в Корані: „Я лише публичний проповідник... Я проповідую одного Бога“. Так він сам дивив ся на своє так назване апостольство. Від тоді він носив на пальці до самісінькоі смерти перстінь з написом: „Могамет, божий післанець“.

Лікарі знають добре, що довгий піст і душевна трівога викликують неминуче галюцінаціі. Мабуть ніколи ні одна релігійна сістема не була заведена безкористними та поважними людьми без примірів надприродних покус і надприродних наказів. Таємні голоси заохочували арабського проповідника, аби держав ся своєі постанови, чудні тіни переходили поперед него. Він чув звуки в повітрі немов би далекий дзвін. У сні в ночи єго взяв Гавриіл із Мекки в Єрусалим і потім обніс єго по шістьох небесах. У семе небо ангел побояв ся зайти і Могамет увійшов сам у страшенну хмару, яка все ховає Всемогучого. „Мороз перейшов по єго серці, коли він почув на своєму плечі доторкненє холодноі божоі руки“.

Єго публичні виступи наткнули ся на великий відпір і єму вело ся зразу слабо. Прогнаний із Мекки сторожами延 панукчого божкохвальства, він шукав пристановища в Медині, місті, де було чимало Жидів і Несторіян; остатні приняли зараз єго віру. Він уже мусів післати свою доньку тай инших своіх учеників в Абіссінію, де королем був несторіянський християнин. За шість років він навернув усего-на-всего пятнацять сот душ. Але в трьох невеличких стичках, прославлених опісля під назвою битв коло Бедери, Огуди та битви народів, Могамет побачив, що найкращий єго арґумент — меч. Опісля він говорив проречисто, як говорить ся на сході: „Рай можна найти в тіни зложених навхрест мечів“. Цілим рядом гарно ведених воєнних операцій, єго вороги були переможені зовсім. Арабське божкохвальство знищено до тла; проповідувану ним доктріну, що „є лиш один Бог“ приняли всі єго земляки, і єго апостольство було признано.

Ми не будемо росказувати про єго бурне житє, але послухаємо, що він казав на верху земної сили і слави, коли наближала ся єго смерть.

Стоючи твердо на своїй заяві про одного Бога, він пішов із Медіни в-остатнє на богомілє в Мекку на чолі сточотирнацятьох тисяч вірних, із вельблюдами в вінцях та стягах, якими повівав вітер. Наближаючи ся до святого міста, він викликнув урочисто: „Ось я на службі у тебе, о Боже! У тебе нема товариша. Тобі одному належить ся хвала. Ти один король. Нема нікого, хто би ділив ся с тобою королівством“.

Він приніс у жертву вельблюдів своєю власною рукою. Він був переконаний, що сей первісний обряд так само святий як молитва і що не можна навести ніякого такого резону в підпору одного, який так само не підпирав би друге.

Із катедри в Каабі він повторяв: „О, мої слухачі, я лише чоловік, так як і ви“. Нагадували, що він сказав раз чоловікови, який наближав ся до него боязко: „Чого ти боіш ся? Я не король. Я лише син арабськоі жінки, що йіла мнясо, висушене на сонці“.

Він вернув ся в Медіну вмирати. Прощаючи ся з зібраними, він сказав: „Усе робить ся по волі божій і в свій час, якого не можна ні прискорити ні обійти. Я вертаю ся до того, хто мене післав і мій остатній заповіт вам, аби-сте намовляли одні одних до вірности та сталости в вірі та до добрих учинків. Моє житє було задля вашого добра, така-ж буде і моя смерть“.

В передсмертних муках, голова єго схилила ся на лоно Айіші. Він сягав инколи рукою в судину з водою та мочив собі лице. Нарешті перестав і, вдивляючи ся кріпко в гору, сказав, уриваючи слова: „О, Боже — прости мені мої гріхи — нехай буде так. Я йду“.

Чи можемо-ж ми говорити про сего чоловіка без пошани? Єго заповіди є ще й сегодня релігійною вказівкою задля цілоі третини людського роду.

Могамет визволив ся був зовсім від давнього божкохвальства своєі рідноі краіни, тай був зовсім готовий відкинути й тоті прінціпи, які, як єго навчили єго несторіянські учителі, не годять ся з розумом і совістю. І хоть на перших сторонах Корана він заявляє свою

віру в те, щó було переказано Мойсеєви тай Ісусови і пошану до них особисто, то все-ж таки він там поклоняє ся Всемогучому раз-у-раз. Єго бере жах від доктріни про божество Ісуса, про поклонене Маріі яко божій матери, про поклонене подобам та образам — в єго очах се низьке божкохвальство. Він відкидає Трійцю, про яку він, бачить ся, думав таке, що єі треба розуміти не інакше, як три окремі боги.

Єго перша й головна ідея була просто релїгійна реформа — звалити арабське божкохвальство та зробити конець дикому християнському сектанству. Що він думав заснувати нову релїґію, се була бріхня, видумана на него в Константинополі, де на него дивили ся с такою-ж огидою, з якою пізніще дивили ся в Римі на Лютра.

Але хоть він відкидав з обуренєм усе, що, на єго думку, могло принижити доктріну про одного Бога, то все-ж таки він сам не годен був визволити ся від антропоморфічних поглядів. Бог Корана зовсім чоловік, і тілесно і духово, коли можна так висловити ся. Але вірні Могамета збули ся дуже швидко сих грубих ідей і підняли ся до вищих.

Показаний тут погляд на первісний характер могаметанізму був давно принятий многими. На думку д. У. Джонеса, який іде за Льокком, головна ріжниця межи могаметанізмом і християнством у „різкій запереці характеру нашого Спасителя яко Сина божого та рівности єго яко Бога з Батьком, про одинокість і прикмети якого Магометане мають і показують найсмиренніщі ідеі“. Ся думка була дуже розширена в Італіі. Данте мав Могамета лише за автора схізми і бачив в іслямізмі лиш аріянську секту. В Анґліі, Уетлі бачить в іслямізмі попсоване християнство. По правді-ж могаметанізм був галузою несторіянізму, і аж изваливши грецьке християнство в богатьох великих битвах, розширивши ся швидко в Азіі та в Африці та впивши ся своім чудовим щастєм, він покинув своі первісні вузькі наміри тай став казати, що єго засновано на окремій і иншій обяві.

Житє Могаметово пішло майже зовсім на навернене або на здобутє єго рідноі краіни. Але перед кінцем свого житя він почув себе доволі сильним і став грозити на-

падом на Сірію та Персію. Він не зробив нічого задля вдержаня власного пановання і через те не лехко було встановити наступника. Нарешті вибрано Абубекра, Айїшиного батька. Єго йменовано першим халіфом або наступником пророка.

Чимала ріжниця межи розширенєм могаметанізму і розширенєм християнства. Християнство не мало ніколи на тілько сили, аби звалити й викоренити божкохвальство в Римській Імперії. Розширяючи ся далі, воно зливало ся або з'єдиняло ся с поганством. Старі форми одного оживляли ся новим духом другого і вийшло, як уже показано, опоганенє.

Але в Арабії Могамет звалив і знищив божкохвальство до тла. Нема й сліду єго в доктрінах, які ширив він і єго наступники. Чорний камінь, що спав із неба — метеоріт у Каабі — та божки навкруги него щезли з очей зовсім. Основна доґма нової віри — „Є лиш один Бог“ — ширила ся чистісінька. Воєнні вдачі зробили релігію Корана користною, в світськім розуміню, а в такім разі найде ся аж надто вірних, без огляду на доґму.

Мені нічого росказувати осьде про популярні доктріни могаметанізму. Читач, який інтересує ся сею справою, найде їх виклад в огляді Корану, в одинацятім розділі моєї „Історії духового розвою Европи“. Тут доволі буде завважати, що їхнє небо складало ся з сімох поверхів і було лише палатою східних любашних роскошів. Воно було наповнено чорноокими наложницями та рабинями. Форма Бога була може благороднїща як у споганеному християнстві. Але антропоморфізм не буде ніколи викоренений з ідей необразованих людей. Їхній Бог буде в найліпшім разі лише великанською тіню чоловіка — величезним привидом чоловіцтва — похожим на одну с тих альпейських постатей серед хмар, які бачить чоловік, обернений плечима до сонця.

Абубекер, ставши халіфом, пустив зараз ось який поклик:

„В імя Вседоброго Бога! Абубекер бажає всім вірним віруючим здоровля і щастя. Ласка й благословенє Боже нехай буде над вами. Я хвалю найвищого Бога. Я молю ся за єго пророка Могамета.

„Отсе кажу вам, що хочу післати вірних віруючих у Сірію, відняти єі з рук невірних. І я хотів би, аби ви знали, що бити ся за релїґію значить слухати Бога“.

Сараценський ґенерал Халід, дуже притиснений у першій стичці, підняв у гору руки серед своєі арміі тай сказав: „О, Боже! отсі нужденні ледарі молять ся божкохвальним способом і кладуть собі иншого Бога коло тебе, але ми признаємо твою одинокість і кажемо, що нема иншого Бога, лише ти один. Поможи-ж нам, молимо тебе, задля твоєго пророка Могамета, против отсих божкохвальників“. Коли здобуто Сірію, то Сараценів захопила дика набожність. Віра сірійських християн будила в йіх противниках почутє жаху й обуреня. „Я розвалю гирю всякому богохульному божкохвальникови, який каже, що Всесвятий, Всемогучий і Вічний Бог сплодив сина“. Халіф Омар, що взяв Єрусалим, починає лист до Гераклія, римського імператора ось як: „В імя вседоброго Бога! Хвала Богови, Панови сего й того світа, який не має ні жінки ні сина“. Сарацени прозивали християн „спільниками“, тому що вони компанували Марію й Ісуса з Усемогучим і Всесвятим Богом.

Халіф не думав командувати армією сам; сей обовязок був поручений номінально Абу-Обейді, а на правду Халідови. На обзоринах війська перед походом, халіф заповідав єму справедливість, добрість і вірність своім обовязкам; він наказав воякам, аби здержували ся від усяких лехкодушних розмов і від вина, та пильнували твердо години молитви; аби обходили ся лагідно з простим народом, але не милосердили ся ні раз над єго священниками.

На схід від ріки Иордана є Бозра, кріпке місто, де Могамет зійшов ся в перше зі своіми несторіянськими християнськими учителями. То була одна з римських твердинь, яких стояло богато в тій країні. Перед сим містом розтаборила ся сараценська армія. Ґарнізон був сильний, стіни були вкриті святими хрестами та посвяченими стягами. Місто могло би було держати ся довго. Але начальник єго, Романус, израдив свій обовязок і втворив потайно облягачам ворота. Єго поступок показує, як глибоко впала була сірійська людність. Після підданя, він промовив до зрадженого ним люду, кажучи так: „Відрікаю ся вас на сім і на тім світі. Відрікаю

ся і того, хто був роспятий на хресті, і того, хто єму поклоняє ся. І беру собі Бога за моєго Пана, Іслям за мою віру, Мекку за мою святиню, Муслімів за моіх братів, Могамета за моєго пророка, що був післаний показати нам праву дорогу тай завести правдиву релігію против тих, хто дає Богови товаришів". З часу перського нападу, в Малій Азіі, Сіріі і навіть у Палестині аж кишіло від зрадників та відступників, які були готові пристати до Сараценів. Романус був лиш один із богатьох тисяч, що впали в невірство через перські побіди.

Від Бозри до Дамаска, сірійськоі столиці було лише сімдесять миль — на північ. Туди, не гаючи ся, пішла сараценська армія. Містови велено згори вибирати, — навернене й дачка, або меч. Імператор Гераклій почув про грізне наближенє своіх зачіпачів у своєму дворі в Антіохіі, всего стопятьдесять миль далі на північ. Він післав зараз армію в сімдесять тисяч мужа. Сарацени мусіли покинути облогу. В битві на айзнадінських полях, Римська армія була побита і розігнана. Халід появив ся знову перед Дамаском під своім стягом із чорним вірлом і після новоі облоги, яка тривала сімдесять день, Дамаск піддав ся.

З арабських істориків сих подій ми можемо бачити, що тодішне сараценське військо то була лише фанатична товпа. Чимало вояків били ся голі. Бувало, вояк виступить із ряду на перед і викликує противника на смертний поєдинок. Ба, навіть жінки били ся в битвах. До нас дійшли гарні оповіданя про те, як хоробро вони били ся.

Із Дамаска пішла Сараценська армія на північ, за сніговими верхами Ливана та прегарною рікою Оронтом. Вона здобула по дорозі столицю сірійськоі долини Баальбек, тай Емесу, головне місто східноі рівнини. Аби не дати йім піти далі, Гераклій зібрав армію в сто сорок тисяч мужа. Битва вийшла коло Єрмука; праве сараценське крило було побите, але фанатичний напір жінок нагнав вояків назад на поле. Битва скінчила ся повним побитєм Римськоі арміі. Сорок тисяч мужа взято в полон і вбито чимало. Вся країна була тепер отворена задля побідників. Армія йіх ішла на схід від иордана. Було ясно, що заки можна було напасти на Малу Азію, то треба було забеспечити собі сильні й важні палестин-

ські міста, які лишили ся тепер назад них. Межи ґенералами арміі вийшла незгода в тім, чи вдарити перше на Цезарею, чи на Єрусалим. Справу представили халіфови, і він воліючи справедливо моральну користь від здобутя Єрусалима як воєнну від здобутя Цезареі, казав узяти Святе місто, і то доконче. Через те Єрусалим обложено тісно. Єго жильці, памятаючи люту поведінку Персів тай те, як вони зогидили гріб Спасителя, прилагодили ся тепер до завзятоі оборони. Але після чотиромісячноі облоги, патріярх Софроній появив ся на мурі міста, питаючи про умови підданя. При здобуваню Дамаска межи ґенералами вийшли були непорозуміня і посічено тікаючих жильців. Ось чому Софроній умовив ся, що підданє Єрусалима має бути в присутности самого халіфа. Задля того прибув із Медіни халіф Омар. Він йіхав на рудім вельблюді, маючи коло себе мішок жита та мішок дактилів, деревяну миску і шкіряну торбу з водою. Арабський завоювач вйіхав у сьвяте місто по-ровень із християнським патріярхом і християнську столицю віддано репрезентантови могаметанізму без натовпу і без урази. Наказавши, аби поставлено мечет коло Соломоновоі святині, халіф вернув ся назад у Медіну, до гробу пророка.

Гераклій бачив дуже добре, що нещастя, які падали так швидко на християнство, виходили через незгоди межи ворогуючими сектами; тому-то він, змагаючи боронити імперію своіми арміями, дбав запопадливо про полагоду тих незгод. Задля того він напирав на принятє монотелітськоі доктріни про Христову природу. Та вже було за пізно. Алєппо й Антіохію взято. Ніщо не могло перешкодити Сараценам здобути Малу Азію. Сам Гераклій мусів спасати ся втеками. Сірія, додана Помпеєм Великим, супірником Цезара, до римських провінцій, сім сот років тому — Сірія місце народин християнства, сцена єго найсвятіщих і дорогих памяток, країна, з якоі сам Гераклій прогнав був колись перського влазливця — була втеряна без воротя. Відступники та зрадники винні сему нещастю. Кажуть, що коли корабель, який віз Гераклія в Константинопіль, відчаляв від берега, то Гераклій дивив ся пильно на щезаючі гори тай викликнув у гіркім болю: „Будь здорова, Сіріо, будь здорова на віки!“

Не потрібно росказувати про дальші подробиці сараценського завойованя, про те: як були зраджені Тріполіс і Тир, як узято Цезарею, як із ливанського дерева зроблено сараценську фльоту і наповнено єі фінікійськими моряками, і як вона загнала Римську морську силу в Геллєспонт; як опустошено Кипр, Родос та Цікляди, і Кольос, який вважав ся одним із чудес світа, продано Жидови, що набрав із него міди на девятьсот вельблюдів; як халіфські арміі дійшли до Чорного моря і навіть розтаборили ся перед Константинополем — усе те було так як би ніщо після впадку Єрусалима.

Упадок Єрусалима! втрата митрополіі християнства! В ідеях тодішнього часу, здали ся на суд божий дві супротивні формі віри. Побіда присудила нагороду битви, Єрусалим, могаметанам; і, не вважаючи на часову вдачу Хрестоносців, він після більше як тисячі років іще й сегодня в йіх руках. Візантійських істориків можна звинити подекуди за йіх поведінку супроти сеі пригоди: „Вони не звернули зовсім уваги на велику справу впадку Східноі церкви“. Що-ж до Західноі церкви, то навіть нужденні папи середніх віків — віків хрестових походів — не могли бачити без обуреня, що вони мусіли опирати права Рима яко митрополіі християнства на фальшивій лєґендарній історіі про те, що тут був св. Петро, тим часом як дійсна митрополія, велике святе місце різдва, житя й смерти самого Христа, була в руках невірних! Та не лише візантійські історики старали ся затайіти сю велику катастрофу. Европейські християнські письменники про всякі справи, про історію, реліґію й науку, поводили ся подібно супроти своіх побідних противників. Вони все тайіли те, чого не могли принизити і принижали те, чого не могли втайіти.

Мені нігде, тай не до ціли росказати, так докладно як про впадок Єрусалима, про инші сараценські завойованя — завойованя, які заснували нарешті могаметанську імперію, обширніщу від Александровоі і навіть від Римськоі. Але посвячуючи сій справі скілька слів, я мушу сказати, що Маґіянізм ударений був гірше ніж християнство. Доля Персіі була припечатана битвою коло Кадезіі. Взято Ктезіфон, і державний скарб, королівська зброя та величезна здобич допала ся в руки Сараценів. Не без причини назвали вони битву коло Негавенда

„побідою побід“. В однім напрямі вони пішли до Каспійського моря, в другім на південь здовж Тіґра до Персеполя. Перський король утік із житєм великою Сільною Пустинею, покидаючи стовпи та статуі того міста, яке лежало зруйновано від нічного Александрового гуляцького бенкету. Одна частина арабськоі арміі загнала Перського монарха на Оксус. Єго вбили Турки. Сина єго прогнано в Китай і він став капітаном китайськоі імператорськоі сторожі. Підбито країну по тім боці Оксуса. Вона платила дачку по два міліони золотих монет. Тоді як пекінський імператор просив у мединського халіфа приятельства, стяг Пророка повівав на берегах Інда.

Межи ґенералами, які визначили ся найбільше в сірийських війнах, був Амру, котрому судило ся здобути Єгипет; бо халіфи, не вдоволяючи ся своіми побідами на Північи та на Сході, звернули тепер очи на Захід і налагодили ся здобути Африку. Як у передущих пригодах, так і в сій сектанська зрада помогла йім. Армію сараценську привитали яко спасительку Якобітськоі Церкви; монофізітські християне Єгипта, то є ті, що як исказано в Атанасієвім символі віри, мішали суть Сина, заявили через своєго начальника Мокавкаса, що вони не бажають ніякоі спілки з Греками, ані на сім, ані на тім світі, що вони відрекли ся Візантійського тірана тай єго халкедонського синода на віки. Вони чим швидше заплатили дачку халіфови, направили дороги й мости тай достачили наступаючій арміі запасів і звісток.

Мемфіс, одна з давніх фараонських столиць, упала швидко тай Александрію обложили. Ростворене море ззаду давало Гераклієви можливість підпомагати ґарнізон раз-у-раз. Омар, який був тепер халіфом, післав із свого боку, в підмогу облягаючій арміі старе сірийське військо. Було чимало приступів і чимало вилазок. Одноі такоі вилазки обляжені взяли в полон самого Амру, але він утік, дякуючи зручности одного невільника. Після чотирнацять-місячноі облоги і втрати двацятьох трьох тисяч мужа, Сарацени взяли місто. В своій звістці післаній халіфови, Амру вичислив богацтва великого міста Заходу, „єго чотири тисячі палат, чотири тисячі лазень, чотириста театрів, дванацять тисяч склепів, де прода-

вали рослинну поживу, та сорок тисяч Жидів, які платили дачку“.

Так упало друге велике місто Християнства — доля Єрусалима постигла Александрію, місто Атанасія, Арія та Кирила; місто, відки вийшли трінітаріянські ідеї та Маріохвальство в церкві. Гераклій почув сю фатальну звістку в своїм константинопільськім дворі. Він був убитий горем. Виходило так, немов би єго пановане мало бути напятновано упадком християнства. Він не прожив і місяця після втрати міста.

Але Александрія була дуже важна задля Константинополя не лише тим, що підпирала правовірну віру, але й тим, що давала єму щоденну поживу. Єгипет був коморою Візантійців. Ось чому вони післали двічі свої могучі фльоти й арміі та пробували відбити се місто, так що Амру мусів здобувати єго аж двічи. Він бачив, як лехко можна було нападати на місто, тому, що воно стояло на-роствір від моря; він бачив, що тут був лиш один і то фатальний лік. „Клину ся Богом живим, що коли се повторить ся у-третє, то я ростворю Александрію задля всякого, мов дім роспустниці!“ Та він був ліпший ніж єго слово, бо знищив зараз засіки Александріі тай зробив єі нетривким місцем.

Халіфи не думали обмежити своіх завойовань Єгиптом. Осман міркував над здобутєм усего Північно-Африканського берега. Єго ґенерал Абдальля пішов із Мемфіса з сорокма тисячами вояків, перейшов пустиню Барку тай обложив Тріполіс. Але в єго арміі повстала пошесть і він мусів вернути ся в Єгипет.

Після того здержано всякі заходи на двацять років з верхом. Опісля Акба зробив собі силоміцю дорогу від Ніля до Атлянтицького океана. Перед Канарійськими островами він забрив с конем у море тай викликнув: „Боже великий! як би мене не спирало отсе море, я пішов би далі в незвісні королівства Заходу, проповідуючи одинокість твоєго святого імени, та побиваючи мечем непокірні націі, які поклоняють ся иншим богам, окрім тебе“.

Отсі сараценські походи відбували ся в середині країни, бо Візантійські імператори, які тоді володіли Середземним морем, мали в руках побережні міста. Нарешті халіф Абдальмалєк зважив ся здобути Картаґіну,

найважніще с тих міст і дійсну столицю Північноі Африки. Єго ґенерал Гассан узяв місто приступом; але підмога с Константинополя, піддержана декотрими сіцілійськими та ґотськими військами, всилувала єго відступити. Однако визвіл був лише часовий. Через кілька місяців напав Ґассан знов на Картаґіну і спалив єі.

Єрусалим, Александрія та Картаґіна, три з пятьох великих християнських столиць, пропали. Впадок Константинополя був лише справою часу. Після єго впадку лишив ся одинокий Рим.

Картаґіна грала важну ролю в розвою християнства. Вона дала Европі своі латинські форми віри тай декого з найбільших теольоґів. То була батківщина св. Авґустина.

Ніколи в історіі світа не ширила ся религія так швидко й далеко, як могаметанізм. Вона панувала тепер від Альтайських гір до Атлянтицького океана, від середини Азіі до західного края Африки.

Та ось халіф Альвалід позволив напасти на Европу, здобути Андалюзію або Вечірню Краіну. Єго ґенерал Муза найшов собі двох діяльних спільників, сектанство і зраду — толєдського архієпіскопа і ґотського ґенерала ґрафа Юліяна (таке бувало аж надто часто й де инде). Під йіх проводом, саме тоді як важила ся битва коло Ксереса, велика частина арміі перейшла до нападача; ішпанський король мусів утікати с поля битви і втопив ся, гнаний неприятелем, у Ґвадальквівірі.

Музин підстарший Тарік пігнав ся чим швидче з поля битви до Толєдо і потім на північ. Коли прийшов Муза, то ішпанський пів-остров був уже здобутий і недобитки Ґоцькоі арміі прогнано за Пірінеі у Францію. Муза, вважаючи здобутє Ішпаніі лише початком своіх побід, заявив, що задумує йти на Італію та проповідувати одного Бога в Ватікані. Відти він хотів іти на Константинопіль і, знищивши Римську Імперію тай Християнство, перейти в Азію та покласти свій побідний меч під ноги халіфа в Дамасці.

Але стало ся не так. Муза, завидуючи своєму підстаршому Тарікови, обійшов ся з ним дуже негідно. Приятелі Тарікові на халіфському дворі найшли спосіб відплатити ся. Післанець із Дамаска арештував Музу

в єго таборі; він був потягнений перед пана, покараний прилюдно буками тай умер з горя.

А про те Сарацени пробували здобути Францію, під иншими начальниками. Тимчасовим походом забезпечено собі країну від устя Ґаронни до устя Люари. Після того поділив сараценський начальник Абдераман свої воєнні сили на дві купі і з одною, східною, перейшов Рону тай обложив Арль. Християнська армія, яка пробувала спасти місто, була тяжко побита. Західна купа перейшла так само щасливо, Дордонь, побила другу християнську армію та так страшенно, що, по словам єі власних утікачів, „один Бог міг би порахувати убитих“. Уся Середня Франція була тепер затоплена; береги Люари здобуто; із церков та манастирів заграблено богацтво; і святі заступники, які наробили тілько чудес тоді як йіх не було треба, втеряли свою силу, потрібну в такій крайній чужді.

Побідний поступ нападачів був нарешті спинений Каролем Мартелем (732 р.). Між Туром і Пуатіе вийшла велика битва, яка тривала сім день. Абдераман був убитий, Сарацени відступили і мусіли зараз перебирати ся назад через Пірінеі.

Таким чином, береги Люари — межа могаметанського наступу на західню Европу. В своім оповіданю про сі великі події, завважує Ґіббон ось що: „Побідна лінія походу простягла ся поверх тисячу анґлійських миль від Гібральтарськоі скали до берегів Люари — ще такий простір, і Сарацени були би дійшли до границь Польщі та Верхньоі Шотляндії“.

Після сего нарису воєнного росширеня могаметанізму, не треба мені росказувати про сараценські діла на Середземному морі, про йіх здобутє Крети й Сіціліі та знеславленє Рима. Але ми побачимо, що йіх присутність у Сіцилії та південній Італіі зробила чималий вплив на духовий розвій Европи.

Знеславленє Рима Сараценами! Що могло бути більше принижаюче як обставини, серед яких се стало ся (в 846 р.)? Невеличка сараценська ватага перебрила Тібер і явила ся перед мурами міста. За слаба, аби ввійти в місто, вона збесчестила та сплюндрувала краі, зогиджуючи богохульно гроби св. Петра й Павла. Як би було сплюндровано саме місто, моральне вражінє

не могло би бути сильніще. Із церкви св. Петра витащено срібний вівтар і післано в Африку — вівтар св. Петра, дійсний образ Римського Християнства!

Константинопіль облягали Сарацени вже не раз; єго впадок був назначений на перед і лише відкладаний. Рим обезславлено як найтяжче, єго втрата була величезна; шановні церкви в Малій Азіі щезли; ні один християнин не міг ступити ногою в Єрусалим без дозволу; Омарів мечет стояв біля Соломоновоі святині. Серед руін Александріі Мечет Милосердія вказував на місце, де сараценський ґенерал, насичений різаниною, помилував, зо згірдним жалем, утікаючі останки ворогів Могамета; із Картаґіни лишили ся самі почорнілі руіни. Повстала наймогутніща релігійна імперія, яку світ бачив колинебудь. Вона простирала ся від Атлянтицького океана до Китайськоі Стіни, від берегів Каспійського моря до Індийського океана, тай то, в одному, вона ще не досягла своєго вершка. Ще мав прийти день, коли вона прогнала наступників Цезарів із йіхньоі столиці, підбила Грецький пів-остров, змагала ся с Християнством за пановане над Европою в самім осередку сеі частини світа, а в Африці розширила своі доґми й віру ще й за горячими пустинями та пошестними лісами, від Середземного моря до краін на південь далеко за лінією рівних днів і ночей.

Та хоть могаметанізм не досяг іще своєго вершка, то пановане халіфів уже досягло. Не меч Кароля Мартеля, але внутрішня незгода в великій Арабській Імперіі спасла Европу. Омміядські халіфи були популярні в Сиріі, але де инде на них дивили ся яко на влазливців або самозванців; свояки апостола вважали ся за дійсних репрезентантів єго віри. Три партіі, які визначали ся своіми красками, розривали халіфат і неславили єго своєю лютістю. Краска Омміядів була біла, Фатімітів зелена, Аббасітів чорна; остатні репрезентували партію Аббаса, Могаметового дядька. В десятому столітю вийшов із сих незгод розділ Могаметанськоі Імперіі на три частини межи халіфати Баґдадський, Каірський та Кордовський. Одностайність могаметанських політичних заходів пропала, і Християнство найшло собі спасінє не в надприродній підмозі, але в суперечках межи супірниками-панами. До внутрішніх незгод додав ся нарешті й загра-

ничний напір; і Арабізм, який тілько зробив задля духового поступу світа, пропав, коли власть захопили Турки та Бербери.

Сараценам стала зовсім байдужна Европейська опозіція — йім було по горло власних домашніх суперечок. Оклей каже в своій історіі справедливо: „У Сараценів ледви був який намістник, або ґенерал, який не вважав би собі за найбільшу образу, таку, що напятнувала би єго невиводним соромом, як би він позволив знеславити себе з'єдиненим силам усеі Европи. І коли хто запитає ся, чому Греки не силували ся більше, аби знищити сих улазливих нападачів, то досить буде відповісти всякому, хто знає характер тих людей, що Амру сидів в Александріі, а Моавія в Дамасці".

Що до йіх образливости, то досить буде отсего прикладу: Римський імператор Никифор післав халіфови Гарунови-аль-Рашідови письмо з погрозою, і відповідь була така: „В імя Вседоброго Бога, Гарун-аль-Рашід, пан правовірних Никифорови, Римському собаці! Я читав твоє письмо, ти, сине невірноі матери. Ти не вчуєш, але побачиш мою відповідь!" Вона була написана кровавими й вогняними знаками на полях Фриґіі.

Нація може подужати після конфіскати провінцій, після конфіскати богацтва; може піднести ся після величезних воєнних контрібуцій: але не може ніколи подужати після найстрашніщого з усіх актів війни, після конфіскати своіх жінок. Коли Абу-Обеіда післав Омарови звістку про здобутє Антіохіі, Омар попрікнув єго чемно за те, чому він не позволив військам узяти з собою жінок. „Коли вони схочуть одружити ся в Сіріі, то позволь йім; і позволь йім мати тілько жінок невільниць, кілько йім потрібно." Отся постанова поліґаміі, заснована на конфіскаті жіноцтва в поборених країнах, і впевнила могаметанське панованє на завше. Діти таких подруж пишали ся тим, що родили ся від завоювачів-батьків. Найкращий доказ певности сеі політики Північна Африка. Непереможна сила поліґаміі була справді чудова задля скріпленя нових порядків. Трохи більше як через одно поколінє халіф почув від своіх намістників, що дачка мусить урвати ся, бо всі діти в тій країні Могаметане тай говорять по арабськи.

Могаметанізм, такий, який вийшов від єго засновника, був антропоморфічною релігією. Єго Бог то був лише великанський чоловік, єго небо місце любашних роскошів. Єго інтелігентніщі верстви виросли дуже швидко із сих недосконалих ідей, заводячи намісь них инші, більше філософічні, більше вірні. Нарешті вони дійшли до згоди с тими, які оповістив недавно Ватиканський Собор яко правовірні. Так Аль-Ґаццалі каже: „Узнати Бога не можна тим знанєм, яке чоловік має про себе, або про свою душу. Прикмети Бога не можуть бути означені прикметами чоловіка. Єго верховенства та пsecurities не можна ні рівнати, ні міряти“.

IV.

ВІДНОВА НАУКИ НА ПІВДНІ.

За впливом Несторіян і Жидів Араби займають ся плеканєм наук. — Вони переміняють свої думки про назначенє чоловіка і починають вірніще розуміти будову світа. — Вони означують величину і форму землі. — Йіх халіфи збирають великі бібліотеки, опікують ся всіми науками та літературою, засновують астрономічні обсерваторіі. — Сарацени розвивають математичні науки, винаходять альґебру, поправляють ґеометрію та тріґонометрію. Вони збирають і перекладають давні грецькі математичні тай астрономічні твори і приймають індуктівний метод Арістотеля. — Вони засновують чимало колеґій і орґанізують за підмогою Несторіян сістему публичних шкіл. — Вони заводять арабські цифри тай аритметику і списують і називають звізди. Вони кладуть підвалину до новіщоі астрономіі, хіміі та фізики і поправляють дуже хліборобство та промисли.

„Протягом довгого моєго житя“, казав халіф Алі, я замічав часто, що люде похожі більше на ті часи, коли вони живуть, як на своіх батьків“. Отся глибоко філософічна увага Могаметового зятя — суща правда, бо хоть особисті, тілесні риси людини можуть натякати на єі рід, але склад єі духа і, значить, напрям єі думок залежить від обставин, серед яких вона живе.

Коли начальник халіфа Омара Амру здобув Єгипет і прилучив єго до Сараценськоі Імперіі, то подибав в Александріі грецького граматика Івана, на прозвище Фільопонос, то є Працьолюбець. Покладаючи ся на приятельство, яке завелося межи ними, Грек просив

подарувати єму останки великоі бібліотеки — останки, які помилувала війна, час і забобонність. Амру дозволив ся халіфа, чи може вволити Грекови волю. Халіф відповів: „Коли ті книжки годять ся с Кораном, Словом Божим, то вони непотрібні, і йіх нічого берігти; коли-ж вони не годять ся з ним, то вони шкідливі. Знищити йіх“. Ось чому ті книжки роздано в александрійські лазні і кажуть, що там було ними попити на шість місяців з верхом.

Хоть сего факту й відрікали ся, але мабуть таки Омар наказав таке. Халіф був чоловік непросвічений; довкола него були фанатики та неуки. Омарів учинок поясняв Алієво переконанє.

Але не треба думати, що книжки, які кортіли Івана Працьолюбця, були з великоі бібліотеки Птоломеів та перґамського короля Евмена. Після того, як Філядельф почав збирати свою бібліотеку, минуло майже тисячу років. Юлій Цезар спалив більше як половину єі; александрійські патріярхи не лише що позволили, але й сами помогли рознести майже все, що лишило ся. Орозій каже виразно, що бачив порожні скрині чи полиці бібліотечні в двацять років після того як Теофіль, дядько св. Кирила, добув від імператора Теодосія наказ изнищити єі. Та хоть би отся славна колись збірка і не зазнала була ніколи такого насильства, то за тисячу років єі таки було би дуже вменшило само старінє і, я додав би, розкраданє. Хоть Іван, як показує єго прозвище, і був би радий тількій праці, та певно й єго випробованих сил не стало би було на захід коло бібліотеки в пів міліона книг; і видатки на забеспеку й удержанє того, на що треба було чималих засобів Птоломеів і Цезарів, переходили засоби граматика. Тай час, якого було треба на спаленє чи знищенє бібліотеки, зовсім не показує того, яка за велика була збірка. З усіх матеріялів на топливо, перґамент мабуть найгірший. Папір і папірус дуже гарний горючий матеріял, але будьмо певні, що александрійські лазники не брали ся до перґаменту доти, доки могли найти що небудь инше, а з перґаменту складала ся найбільша частина тих книг.

Отже в тім, що Омар наказав знищити сю бібліотеку, під вражінєм єі непотрібности або єі безбожного напряму, можна сумнівати ся не більше як у тім, що

Хрестоносці спалили бібліотеку в Тріполісі, про яку казали, фантастично, що в ній було три міліони томів. У першій комнаті, до якоі ввійшли, був, мовляв, лише Коран, то подумали, що й инші книжки — твори арабського ошуканця, тому йіх і спалено. В обох пригодах в оповіданю є трохи правди, але чимало пересади. А в тім, забобонність визначала ся часто такими вчинками. Ішпанці спалили в Мексіці великі купи американських писань образками, — втрата незаплатна; а кардинал Ксіменес казав спалити, на майдані Ґранади, вісімдесять тисяч арабських рукописів, між якими було чимало перекладів клясичних авторів.

Ми бачили, як інжінєрський талан, спонуканий Александровими Перськими походами, довів до чудового розвою чистоі науки за Птоломеів; таке ж можна сказати і про сараценські воєнні вчинки.

Приятельство завоювача Єгипта Амру з Іваном Граматиком, показує, як дуже арабський дух хилив ся до ліберальних ідей. Єго поступ від каабського божкохвальства до Могаметового монотеізму підготовив єго до розросту на широких і принадних полях літератури та філософіі. Він находив ся раз-у-раз під двома впливами. Вони оба вкупі справили єго на дорогу. То були — 1. Вплив сірійських Несторіян: 2. Вплив єгипетських Жидів.

В остатнім розділі я росказав коротенько про переслідуваня Нестора та єго учеників. Вони пробили ся зо свідоцтвом про одинокість Бога крізь великі терпіня та мучеництва. Вони відкидали зовсім Олімп із єго богами та богинями. „Вон від нас із небесною королевою!“

З такими поглядами. Несторіянам зовсім не важко було зійти ся з йіх Сарацейськими завоювачами, які не лише що ставили ся до них із найбільшою пошаною, але й повіряли йім деякі найвищі державні уряди. Могамет заборонив як найостріще своім вірним ображати йіх як-небудь. Ієсуіяба, йіх найстарший священник, робив умови і с Пророком і з Омаром, а потім халіф Гарунаьь-Рашід віддав усі своі публичні школи під верховний догляд Несторіянина Івана Масуе.

До несторіянського впливу додав ся жидівський. Коли Християнство стало хилити ся до злуки с поган-

ством, то навертанє Жидів спинило ся; воно урвало ся зовсім, коли заведено трінітаріянські ідеі. В сірійських та єгипетських містах було повно Жидів. В одній Александріі, тоді як єі здобув Амру, було йіх сорок тисяч таких, що платили дачку. Століття нещастя й переслідуваня лише скріпили йіх у йіхнім монотезмі та вбільшили завзяту ненависть до божкохвальства, яка у них була все з часу Вавилонськоі неволі. В купі з Несторіянами, вони перевели на сірійську мову чимало грецьких і латинських філософічних творів, які потім із сірійськоі мови були переведені на арабську. Тоді як Несторіянин займав ся вихованєм дітей великих могаметанських фамілій, Жид улазив до них яко лікар.

Під сими впливами ослаб дикий фанатізм Сараценів, йіх норови вигладили ся, йіх думки піднесли ся. Вони заняли царства Філософіі та Науки так само живо, як були заняли провінціі Римськоі Імперіі. Вони збули ся помилок простого могаметанізму та прийняли намісь них наукову правду.

В світі, який поклоняв ся божкам, меч Сарацена боронив величности Бога. Доктріна про фаталізм, яку вбивав у тямку Коран, помагала сему могуче. „Ніхто не може приблизити, або відвернути назначеного єму наперед кінця. Смерть досягне нас і на високих вежах. Від самого початку Бог назначив місце, де кождий чоловік має вмерти“. В своій образовій мові Араб казав: „Ніхто не може втекти від своєі долі. Долі йіздять кіньми у ночи... Чи сонного в постелі, чи в бурі битви, ангел смерти найде тебе“. „Я переконаний, — казав Алі, про мудрість котрого ми вже згадували — я переконаний, що людські справи йдуть по божому наказу, а не по нашому роспорядку“. Мусульмане є ті, що піддають ся покірно волі Божій. Вони погодили долю з вільною волею, кажучи: „Нам дано нарис, ми-ж виводимо малюнок житя, як хочемо“. Вони казали, що коли ми хочемо побороти закони Природи, то ми не повинні противити ся йім, але повинні важити йіх одні против одних.

Отся темна доктріна підготовила своіх прихильників до сповненя великих діл — діл, які й сповнили Сарацени. Вона переміняла роспуку в покору і навчила

людей гордувати надією. У них була пословиця: „Роспука вільний чоловік, Надія невільник“.

Але чимало воєнних пригод показало ясно, що ліки можуть улекшити муку, що штука може загоіти рани, що тих, хто справді вмирає, можна вирвати могилі. Жидівський лікар став живим признаним протестом проти фаталізму Корана. Строгість напереднього назначеня була мало-по-малу змякшена і почали допускати, що в особистому житю може мати вплив вільна воля; що добровільними поступками чоловік може подекуди рішити своє власне житє. Але, що до націй, то вони не можуть дати Богови ніякоі особистоі відповіди, вони є під доглядом невідмінного закона.

Тут було ярке противенство межи християнськими і могаметанськими нациями: християнин був переконаний про безперестанні вмішуваня Промислу божого; він вірив, що в управі світа не було нічого похожого на закон. Молитвами та щирими просьбами він-ді міг намовити Бога, аби той перемінив хід справ, або, коли се не повело ся, то єму могло пощастити у Христа, або у Діви Маріі, або через святих заступнинків, або за впливом йіх мощів чи костей. Коли єго власні просьби були даремні, він міг дістати, чого бажав, через свого священника, або святих людей Церкви, особливо коли було додати приноси або дарунки грішми. Християнство вірило, що за впливом церкви на вищі істоти воно може перемінити хід справ. Іслям стояв на набожній покірности невідмінній волі Божій. Молитва християнина була головно забагливим дайканєм сподіваного добра, молитва Сарацена набожним виразом дяки за минувшину. Обоє клали молитву намісь охватноі задуми Індіі. Задля християнина поступ світа був проявою непосчіпаних одна з одною понук, раптових несподіванок. Задля могаметанина сей поступ показував ся зовсім инакше. Кождий тілесний рух виходив з якогось передущого руху, кожда думка с передущоі думки, кожда історична подія була плодом якоісь передущоі події, кождий людський учинок був результатом якогось минувшого і сповненого вчинку. В довгій історіі нашоі породи, ніщо ніколи не було заведено раптово. Тут була правильна, неминуча черга від події до події. Се зелізний ланцюх долі, якоі кільцями є факти; кождий стоіть на

назначенім наперед місці — ні один із них не був нарушений коли-небудь, ні один не був випертий. Кождий чоловік прийшов на світ без свого власного відома, і мусить піти з него може проти свого власного бажаня. Нехай же зложить смиренно руки тай жде кінця долі.

Згідно з отсею переміною думки про управу особистого житя, настала й переміна думки про механічний лад світа. По Корану, земля — чотиробічна площина, обведена великими горами, які держать єі в рівновазі на місці та підпирають небосклін. Ми повинні чудувати ся набожно силі й мудрости Божій, дивлячи ся на отсей великий крихкий кришталовий простір, який поставлений беспечно на своє місце і ніраз не тріснув ані не попсував ся. По-вище небосклона, сперте на нім є небо, побудоване на сім поверхів, у найверхнїщім із них живе Бог, який у подобі великанського чоловіка сидить на троні, маючи з обох боків крилатих биків, похожих на тих, які були в палатах давніх Ассірійських королів.

Отсі ідеі, які, правду кажучи, не є питомо могаметанські, але належать до всіх людей на певному ступні духового розвою, яко релїґійні обяви, заміняли поступовіщі Могаметане дуже швидко на инші — науково вірні. Але, як у християнських краінах, так і тут поступ не зробив ся без відпору з боку оборонців обявленоі правди. Так, коли Аль-Мамун, обізнавши ся с кулястою формою землі, наказав своім математикам і астрономам изміряти степень найбільшого круга на ній, то один із найславніщих докторів божоі науки тодішнього часу Такіуддін, обвинував безбожного халіфа, заявляючи, що Бог певно покарає єго за подуфале перериванє набожности вірних тим, що підпирає й ширить межи ними фальшиву й атеістичну філософію. Але Аль-Мамун поставив на своім. На берегах Червоного моря, на шінарській рівнині, за підмогою астролябіі, означено піднятє бігуна над горізонтом і то на двох стаціях того самого мерідіяна, віддалених від себе як раз на один степень. Опісля зміряно віддаль межи сими двома стаціями і вийшло єі двісті тисяч хашемітських ліктів; се чинило на всю обійму землі коло двацять чотирьох тисяч наших миль, — означінє не далеке від правди. Але що сферичну форму годі було виводити на певно з одного такого зміреня, то халіф казав зробити друге коло

Куфи в Мезопотаміі. Єго астрономи розділили ся на дві партіі і, виходячи з даноі точки, обі зміряли лук одного степеня, одна на північ, а друга на південь. Результат подано в ліктях. Коли вжито ліктя, звісного під назвою королівського, то довгота степеня була означена вірно без одноі третини милі до дійсноі величини. Із сих мірянь виснував халіф, що кулясту форму землі доказано.

Цікаво, як швидко дикий фанатизм Сараценів перемінив ся в пристрасть до духових занять. Коран перешкоджав зразу літературі й науці. Могамет вихвалив єго яко найбільший із усіх творів і вказував на єго недосяжну досконалість яко на доказ своєго божого післанництва. Але, не минуло й двайцять років після єго смерти, і досвід Сараценів у Сіріі, Персіі, Малій Азіі та Єгипті зробив чудове діло; тодішній халіф Алі підпирав прилюдно всі роди літературних занять. Моавія, засновник Омміядськоі дінастіі, що настав у 661 р., зробив революцію в управі. Вона була виборна, він зробив єі спадковою. Він переніс свою столицю з Медіни в більше центральне місце, Дамаск, і пустив ся на дорогу роскоші й пишности. Він розірвав окови тупого фанатизму і став любителем тай опікуном письменства. Трицять років зробили чудову переміну. Один Перський сатрап, що був с поклоном у другого халіфа, Омара, найшов єго спячого серед бідних на ступнях медінського мечету; але заграничні післанці, які мали нагоду бачити Моавію, шестого халіфа, були представлені єму в пишній палаті, прикрашеній добірними арабесками, серед саду с цвітами й фантанами.

Менше як через сотню років після Могаметовоі смерти, переведено на арабське головних грецьких філософічних авторів; поеми як „Іліяда“ тай „Одіссея“, в яких бачили безбожний напрям через йіх мітольоґічні натяки, переведено на сірійське, аби вдоволити цікавість учених людей. Альманзор, який халіфував у 753—775 рр., переніс осідок уряду в Багдад, перемінений ним у пишну митрополію; він посвячував чимало часу на дослід і підпиранє астрономіі тай заснував медіцінські і правничі школи. Єго внук, Гарун-аль-Рашід (786 р.) пішов слідом за ним і наказав, аби при кождім мечеті в єго державі

була заснована школа. Але золотий вік азіятськоі вчености настав за халіфату Аль-Мамуна (813—832). Він зробив Багдад осередком науки, зібрав великі бібліотеки тай скупив коло себе вчених людей.

Виплеканий таким чином величний смак тривав далі й після того, як через нутрішні незгоди Сараценська Імперія була поділена на три частини. Абассідська дінастія в Азіі, Фатімітська в Єгипті тай Омміядська в Ішпаніі стали перебігати одна одну не лише в політиці, але й у письменстві та в науці.

В письменстві Сарацени займали ся всім, що могло розвеселити або навчити духа. Пізніще вони хвалили ся, що з них вийшло більше поетів як из усіх инших націй на купу. В науці вони заслужили ся велико тим, що займали ся нею по методу Греків александрійських, а не по методу Греків европейських. Вони порозуміли, що науку не можна ніколи розвивати одною спекуляцією; єі одинокий певний поступ досягає ся практичним допитом Природи. Йіх метод визначає ся власне експеріментом і обсервацією. На ґеометричні та математичні науки вони дивили ся яко на струменти мисленя. Цікаво завважати, що в йіх численних писанях про механіку, гідростатику тай оптику, розвязка завдачі робить ся все за підмогою експеріменту, або інструментальноі обсерваціі. Отсе й зробило йіх привідцями хеміі, отсе й довело йіх до винаходу всяких апаратів задля дестіляціі, сублімаціі, перетоплюваня, фільтрованя й т. п.; отсе спонукало йіх покликати ся в астрономіі на струменти с поділами, як квадранти й астролябіі; вживати в хеміі ваги, якоі теорію вони знали прекрасно; робити таблиці спецiфічних тягарів і астрономічні таблиці, які були в Багдаді, Ішпаніі та Самарканді; через отсе вони видосконалили дуже ґеометрію та тріґонометрію, винайшли альґебру та прийняли в аритметиці індійську нумерацію. Се все були результати того, що вони воліли індуктівний метод Арістотеля, а відкинули мрii Плятона.

Задля заснованя та розширеня публичних бібліотек, вони збирали запопадливо книжки. Так, кажуть, халіф Аль-Мамун привіз у Багдад рукописей на сотнях вельблюдів. В угоді з грецьким імператором Михайлом III., він поклав умову, що одна з константинопільських бібліотек

має бути віддана єму. Межи придбаними таким чином скарбами була й розвідка Птоломея про математичну конструкцію небес. Він єі зараз же перевів на арабське під заголовком „Альмагест“. Такі збірки були иноді дуже великі; так у Фатімітській Бібліотеці в Каірі було сто тисяч томів, прегарно переписаних тай оправлених. Межи ними було шість тисяч пятьсот рукописей про саму астрономію та медицину. По уставу сеі бібліотеки можна було позичати книжки студентам, які жили в Каірі. В ній були й два ґльобуси, один із массівного срібла, другий із міди; кажуть, що остатний був зроблений Птоломеєм, а перший коштував три тисячі золотих корон. У великій бібліотеці ішпанських халіфів було нарешті шість сот тисяч томів; один кательоґ єі займав сорок чотири томи. Окрім того було сімдесять публичних бібліотек в Андалюзіі. Збірки приватних осіб були иноді дуже великі. Один приватний учений не приняв запросин Бухарського султана через те, що задля перевозки єго книжок треба було би чотириста вельблюдів.

У кождій великій бібліотеці був відділ до переписуваня або перекладаня. За такі переклади брали ся часто і приватні люде. Несторіянський лікар Гоніян мав такий заклад у Багдаді (в 850 р.) Єго заходом переведено Арістотеля, Плятона, Гіппократа, Галєна й т. п. Що до оріґінальних творів, то верховні уряди колєґій домагали ся звичайно від йіх професорів, аби давали розвідки на завдані теми. Кождий халіф мав свого власного історика. Книжки оповідань та казок, як „Тисяча й одна арабська нічна забава“ свідчать про творчу фантазію Сараценів. Окрім того були твори про всякі справи — про історію, правознавство, політику, філософію, біоґрафіі не лише славних людей, але й славних коней та вельблюдів. Отсі книжки виходили без якоі небудь цензури або каліченя, хоть пізніще на публікаціі теольоґічних творів треба було дозволу. Було чимало показчиків, ґеоґрафічних, статистичних, медицинських, історичних, словарів і навіть йіх укорочень або витягів, як ось „Енціклопедичний Словар усіх наук“ Могамета Абу-Абдальлі. Велико клали на чистоту та білоту паперу, на скусні виводи писаня чорнилами ріжних красок, на виріб заголовків позліткою або якими иншими прикрасами.

Вся Сараценська Імперія була засіяна колеґіями. Вони були в Монґоліі, Татаріі, Персіі, Мезопотаміі, Сіріі, Єгипті, Північній Африці, Мароцці, Феці, Ішпаніі. На одному краю сеі величезноі країни, яка по своєму ґеоґрафічному простору переходила далеко Римську Імперію, стояла колеґія тай астрономічна обсерваторія в Самарканді, на другому Джіральда в Ішпаніі. Ґіббон, росказуючи про се підпиранє науки, пише: „Сю саму королівську привілею брали собі й незалежні еміри провінцій і йіх супірництво розширило смак до науки тай плату за неі від Самарканда й Бухари до Феца й Кордови. Візир одного султана посвятив суму двіста тисяч золотих монет на заснованє колеґіі в Багдаді та пятнацять тисяч дінарів доходу в рік на вдержанє єі. Плоди науки давано, може в ріжні часи, шістьом тисячам учеників кождого стану, від сина вельможі до сина робітника; статні стіпендіі признавано бідним школярам і нагороджувано відповідною платою заслугу або ревність професорів. Твори Арабськоі літератури відписувано та збирано в кождому місті; студенти робили се з охоти до науки, богачі з суєти. Верховний догляд за сими школами поручувано з чесним лібералізмом иноді Несторіянам, иноді Жидам. Було все одно відки хто родом, або які єго реліґійні погляди, звертали увагу лише на єго вченість. Великий халіф Аль-Мамун заявив, що ті є Божі вибрані, єго найкращі і найкористніщі слуги, чіє житє посвячено просвіті своіх розумових сил; що вчителі мудрости се дійсні світочі і праводавці сего світа, який без йіх підмоги став би знов темний і дикий“.

По приміру медицинськоі колеґіі в Каірі, і в инших медицинських колеґіях студенти мусіли здавати острі екзамени. Після того кандидат мав право практикувати в своій професіі. Перша медицинська колеґія в Европі була заснована Сараценами в Салєрно, в Італіі. Перша австрономічна обсерваторія поставлена ними в Севільлі, в Ішпаніі.

Ми вийшли би далеко за межі сеі книжки, якби захотіли показати докладно результати сего могучого наукового руху. Давні науки були дуже розширені — нові почали ся. Заведено індійський аритметичний ме-

тод, винахід чудовий, який виражає всі числа десятьма знаками, даючи йім значінє абсолютне і значінє позиційне, та достачуючи прості правила задля лехкого доконаня усяких рахуб. Альґебра, або універсальна аритметика — метод вирахованя неозначених скількостей, або досліду відносин межи всякими скількостями, чи аритметичними, чи ґеометричними — розвила ся з початку, який полишив Діофант. Могамет Бен Муза дав розвязку квадратових рівнань, Омар Бен Ібрагім розвязку кубічних рівнань. Сарацени дали й тріґонометріі єі новіщу форму, поклавши сінуси намісь хорд, які вживали ся перше; вони підняли єі в окрему науку. Названий вище Муза був автором „Розвідки про Сферичну Тріґонометрію“. Аль-Багададі лишив таку славну розвідку про мірянє землі, що дехто заявляв, що се копія загубленого Евклідового твору про сю справу.

В астрономіі вони робили не лише катальоґи, але й карти звізд, які видно на йіх небесах, даючи великим звіздам арабські імена, які вони й доси мають на наших ґльобусах неба. Вони допевнили, як ми бачили, величину землі, змірявши один степень на єі поверхні, означили нахиленє екліптики, опублікували поправлені таблиці сонця й місяця, встановляли довготу року, справдили настанє рівних днів і ночей. Про розвідку Альбатегнія „Наука про Звізди“ говорить Ляпляс с пошаною; він же звертає увагу і на важний відривок Ібн-Юніса, астронома єгипецького халіфа Гакема, в 1000 р., де є довгий ряд обсервацій від часу Альманзора, затьмінь, рівних днів і ночей, стоянок сонця, злук планет, хованя звізд, обсервацій, які кинули чимало світла на великі переміни в сістемі світа. Арабські астрономи займали ся й ладженєм та поправлюванєм астрономічних інструментів, мірянєм часу ріжними годинниками, клепсідрами та сонічними годинниками. Вони перші завели задлятого вагадло.

В експеріментальних науках вони дали початок хеміі, відкрили деякі з єі найважніщих реаґентів — сірчаний квас, салітряний квас тай алькоголь. Вони приклали сю науку до медицинськоі практики, перші опублікувавши фармакопеі або діспензаторіі й додавши до них мінеральні препарати. В механіці вони встановили закони паданя тіл, мали доволі ясні понятя про суть ва-

готи, знали теорію механічних сил. У гідростатиці вони перші зладили таблиці спеціфічних тягарів тіл і писали розвідки про плаванє й поринанє тіл у воді. В оптиці вони поправили хибну думку Греків про те, що промінь іде від ока і доторкає ся видимоі річи, завівши гіпотезу, що промінь іде від річи до ока. Вони розуміли появи відбиваня й ломаня світла. Альгазен зробив велике відкритє криволінійноі дороги світляного проміня кріз атмосферу і доказував, що ми бачимо сонце й місяць ще заки вони зійшли тай після того як вони зайшли.

Наслідки сеі науковоі діяльности видно ясно в великім поступі богатьох промислів. Хліборобство показує се в ліпших методах зрошуваня, в штучному гноєню, в плеканю кращих пород худоби, в виданю розумних збірок сільських законів, у заведеню управи рижу, цукру й кави. Промисли показують се в великім розширеню управи шовку, бавовни й вовни, в виробі кордовськоі та мароцькоі шкіри й паперу, в гірництві, відливарнях і ріжних метальницьких операціях, у виробі толєдських шпад.

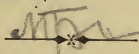
Яко горячі любителі поезіі й музики, Сарацени посвячували сим пишним занятям чимало вільного часу. Вони навчили Европу грати в шахи, передали йій свій смак до творів фантазіі — романів і новель. Вони любували ся і в поважніщій літературі: мали чимало чудових творів про такі справи як несталість людськоі величі, наслідки безреґійности, лиха доля, початок, істнованє й конець світа. Иноді ми на диво подибуємо у них ідеі, які, як підхлібляємо собі, повстали в наші часи. Так наші новіщі доктріни про еволюцію та розвій викладали ся в йіхніх школах. Правду кажучи, вони вели йіх далеко далі як ми се любимо робити, бо розширяли йіх навіть на неорґанічні або мінеральні річи. Головний прінціп альхеміі був природний процес розвою металічних тіл. „Коли прості люде“, каже Аль-Хазіні, що писав у дванацятому столітю, „чують від природознавців, що золото є тіло, яке дійшло до повноі достиглости, до краю повноти, то вони вірять твердо, що воно щось таке, що доходить до сеі досконалости мало-по-малу, проходячи крізь форми всіх инших мета-

лічних тіл, так, що єго золота природа була зразу оловяна, опісля стала циновою, а далі мідяною, срібною і нарешті дійшла до розвою золота; не знаючи, що природознавці, кажучи таке, мають на думці лише щось похоже на те, що вони думають, коли кажуть про чоловіка та приписують єму повноту і рівновагу в природі й будові — а не те, що чоловік був колись биком і перемінив ся в осла, потім у коня, далі в мавпу і нарешті став чоловіком“.

V.

БОРОТЬБА ЗА ПРИРОДУ ДУШІ — ДОКТРІНА ПРО ЕМАНАЦІЮ ТА АБСОРПЦІЮ.

Европейські ідеі про душу. — Вона похожа на форму свого тіла.

Східні філософічні погляди. — Ведська теольоґія і Буддізм голосять доктріну про еманацію та абсорпцію. — Єі боронить Арістотель, до котрого пристала александрійська школа і за тим Жиди й Араби. — Вона є в творах Еріґени.

Звязь сеі доктріни с теорією про вдержанє та обопільні відносини сили. — Порівнанє межи початком і кінцем тіла й душі. — Потреба заснувати людську псіхольоґію на порівнаній псіхолоґіі.

Аверроізм, який стоіть на сих фактах, заводить ся в християнство через Ішпанію та Сіцілію.

Історія нищеня Аверроізму. — Повстанє Ісляму проти него. — Противенство жидівських сінаґоґ. — Папство завзяло ся знищити єго. — Заведенє Інквізіціі в Ішпаніі. — Грізні переслідуваня і йіх наслідки. — Прогнанє Жидів і Маврів. — Зваленє Аверроізму в Европі. — Рішинець остатнього Ватиканського Собора.

Поганські Греки й Римляне вірили, що людський дух похожий на свою тілесну форму, переміняє ся з переміннами тіла й росте з єго ростом. Ось чому героі, яким було позволено зійти в Гадес, пізнавали лехко своіх давніх приятелів. Вони задержали не лише свій тілесний вид, але й свою звичайну одежу.

Первісні християне, яких думки про будуще житє, про небо й пекло, домівку праведників і грішників, були далеко живіщі від думок йіхніх поганських попередни-

ків, прийняли й розвили сі старі ідеі. Вони не сумнівали ся, що на тім світі зійдуть ся зі своіми приятелями і будуть бесідувати з ними, так як робили тут на землі — сподіванка, яка дає розраду людському серцю, мирить єго з найтяжшими втратами і вертає єму єго вмерлих.

Через непевність про те, що робить ся з душею в час між еі розстанєм із тілом і судним днем, настало чимало ріжних думок Декотрі думали, що вона літає над своім гробом, инші, що блукає без поради в повітрі. В простонароднім віруваню, св. Петро сидів під дверми неба тай одвірничів. Він мав право вязати й розвязувати. Він міг пустити або сперти людські душі. Але богато людей не хотіли признати єму сеі власти, бо єго присуд випереджав би судний день, який таким чином був би непотрібний. Після Григорія Великого, прийнято загально доктріну про чистилище. Придумано місце пропочивку задля розлучених душ.

У те, що душі вмерлих відвідували иноді живих людей, або своі давні домівки, вірили все в усіх европейських краінах твердо, не лише селяне, але й інтеліґенція. В якімось милім жаху збирають ся люде в зимові вечери коло ватри та слухають оповіданя про страховища, домовиків та духів. Римляне мали давно своіх лярів, або духів тих людей, що жили праведно, своіх лярвів або лємурів — духів безбожників, своі тіни — духів тих людей, яких заслуги були непевні. Коли людське свідоцтво про такі річи може мати яку небудь ціну, то є чимало доказів від найдавніщих віків аж до тепер, таких обширних і непорушних, які лише можна найти на підпору чого небудь, що сі тіни вмерлих збирають ся коло каміня на могилах, або вишукують собі таємні домівки в темних комнатах розвалених замків, або ходять, коли місячно, в сумній самотині.

Тоді як у таке вірили загально прості люде в Европі, в Азіі панували инші й зовсім инакші погляди широко, а в вищих краінах думки загально. У шістнацятому столітю церковний авторітет устиг був задавити йіх, але вони не щезали ніколи. В наші часи вони розширили ся в Европі так потайно та дуже, що в папському Сіллябусі вважали потрібним вивести йіх на світ божий як найявніще; і Ватиканський Собор, годячи ся з думкою про йіх шкідливий напрям і тайне розширенє,

так само явно й рішуче прокляв, у своіх перших канонах, усіх тих, хто держить ся сих поглядів. „Нехай буде анахтема, хто каже, що духові річи то еманаціі божоі матеріі, або що божа суть стає всім через появу чи розвій“. З огляду на сю авторітетну заяву, треба отсе розглянути характер тай історію тих поглядів.

Ідеі про природу Бога впливають неминуче на ідеі про природу душі. Східні Азіяти прийняли думку про неособистого Бога і що до душі еі неминучий наслідок, доктріну про еманацію тай абсорпцію.

Так Ведська теольоґія заснована на призnaню універсального духа, який проходить усі річи. „Справді є лиш одно Божество, найвищий Дух; він тоі самоі природи, що й душа чоловіка“. І в Ведах і в законах Мену сказано, що душа — еманація всепроходячого Інтелєкта і що вона має неминуче бути знову пожерта. Вони кажуть, що душа без форми і що видима Природа, з усею своєю красою та гармонією, се лише тінь Бога.

Ведаізм розвив ся в Буддізм, який став вірою більшоі частини людськоі породи. Ся сістема признає, що є найвища Сила, але перечить, аби була найвища Істота. Вона розглядає істнованє Сили, яка дає початок матеріі яко своій прояві. Вона приймає теорію про виплив і пожертє. В горючій свічці вона бачить образ чоловіка — втіленє матеріі та розвій сили. Коли ми спитаємо еі про долю душі, то вона питає нас, що стало ся з поломіню, коли вона загасла і в якому стані була вона, заки засвічено свічку. Чи вона була ніщо? Чи еі знищено? Вона допускає, що ідея про особистість, яка дурила нас за житя, може й не гасне при смерти, але тратить ся мало-по-малу. На сім засновано переселенє душ. Але нарешті настає злука з універсальним Інтелєктом, доходить ся до Нірвани, настає забутє, стан, який не має нічого спільного з матерією, простором або часом, стан, в який перейшла поломінь загаслоі свічки, стан, у якому ми були, заки родили ся. Ось конець, якого ми маємо надіяти ся; се зворотне щезненє в універсальній Силі — найвище щастє, вічний супокій.

Перший завів отсі доктріни в Східній Европі Арістотель; і справді, як побачимо, єго нарешті вважали іх автором. Вони мали рішучий вплив ув остатній пе-

ріод александрійськоі школи. Жид Фільо, що жив за Каліґулі, заснував філософію на теоріі про еманацію. Плотін прийняв отсю теорію не лиш яко таку, яку можна було прикласти до душі чоловіка, але й яко таку, якою можна було пояснити природу Трійці. Бо, як промінь світла випливає із сонця і як теплота випливає із проміня, коли він доторкає ся матеріяльних тіл, так із Батька випливає Син, і за тим Дух святий. Плотін виводив з отсих поглядів практичну реліґійну сістему, яка вчила набожного чоловіка, як увійти в стан екстази, передсмак щезненя в універсальній світовій душі. В отсему стані душа тратить індівідуальну свідомість. Порфірій шукав подібно щезненя в Бозі або злуки з Богом. Він був Тирієць родом, заснував школу в Римі тай писав проти Християнства; на єго розвідку про сю справу відповів Евсевій і св. Ієронім, але Імператор Теодосій зацитькав єго ліпше, наказавши спалити всі екземплярі розвідки. Порфірій жалує ся на власну негідність, кажучи, що він з'єдинив ся з Богом ув екстазі лиш один-однісінький раз на вісімдесять шість років, тимчасом як єго учитель Плотін з'єдиняв ся, таким чином, шість разів на шістьдесять років. Повна теольоґічна сістема, заснована на теоріі про еманацію, була зложена Проклем, який показував спосіб як робить ся абсорпція: чи душа прожирає ся та з'єдиняє ся при смерти, чи задержує почутє особистости на якийсь час і падає в повну злуку по-малу.

Від александрійських Греків переймили сесі ідеі Сараценські філософи, які дуже швидко після здобутя великого єгипетського міста лишили нижшим верствам йіхні антропоморфічні думки про природу Бога та форму духа, похожу на людське тіло. Коли Арабізм розвив ся в окрему наукову сістему, то теоріі про еманацію та абсорпцію були між єго характеристичними прикметами. В сій за́траті простонародного Могаметанізму дуже поміг приклад Жидів. Вони те-ж покинули антропоморфізм своіх предків; вони заміняли Бога, який жив здавна за завісою святині, на безконечний Інтелєкт, який проходить увесь світ і, признаючи свою неспосібність порозуміти, як може якась річ, покликана раптово до істнованя, бути спосібна до безсмертя, вони казали, що душа

чоловіка звязана з минувшиною, яка не має початку, і з будущиною, яка не має кінця.

В інтелєктуальній історіі Арабізму ми все бачимо Жидів і Сараценів у купі. То само було в йіхній політичній історіі, чи ми возьмемо єі в Сіріі, чи в Єгипті, чи в Ішпаніі. Від них обох західна Европа взяла своі філософічні ідеі, які з часом досягли верха в Аверроізмі; Аверроізм се філософічний Іслямізм. Европейці в загалі вважали Аверроеса автором отсих єресів і через те правовірні й пятнували єго, але він був лише йіх збирачем і товмачем. Єго твори наступали на Християнство двома дорогами: з Ішпаніі через Південну Францію вони зайшли у Верхню Італію, викликуючи по дорозі чимало єресів; із Сіциліі вони перебрали ся в Неапіль і Південну Італію, під охороною Фрідеріха II.

Але ще давно навперед сего великого інтелєктуального нападу на Европу, тут було щось таке, що можна назвати спорадичними проявами Орієнталізму. Задля прикладу я наведу погляди Івана Еріґени (в 800 р.) Він прийняв і проповідував філософію Арістотеля; був на прощі в рідному місці сего філософа і надіяв ся, що з'єдинить філософію з релігією таким способом як пропонували християнські церковники, які вчили ся тоді в могаметанських університетах в Ішпаніі. Він був Британець родом.

У листі до Кароля Лисого, Анастасій чудує ся „як міг такий варвар, що приходить із самого края землі та ще й відтятий від людськоі бесіди, порозуміти справи так ясно й перевести йіх на чужу мову так гарно“. Головна ціль єго писань була, як ми сказали, з'єдинити філософію з релігією, але єго виклад про сі справи завів єго перед церковний суд і деякі з єго творів присуджено спалити. Єго найважніща книга має заголовок: „De Divisione Naturae“ (Про розділ природи).

Філософія Еріґени засновує ся на факті, звіснім із обсерваціі тай признанім загально, що всяка жива істота виходить із чогось такого, що жило перше. Значить, видимий світ, яко живий, мусів виплисти з якогось первісного істнованя, і се істнованє — Бог, який є, таким чином, привідцем і хоронителем усего. Все, що ми бачимо, піддержує ся яко видима річ силою, яка виходить із него і, коли би сю силу відняти, то воно пропало

би неминуче. Таким чином, Еріґена розуміє Божество яко безперестанного участника в Природі, яку воно хоронить, держить і підпирає, і тут воно то само, що грецька світова душа. Особисте житє індівідів се, значить, частина загального істнованя, то є світовоі душі.

Як би коли небудь була віднята піддержуюча сила, то всі річи мусіли би вернути ся в жерело, відки вийшли — то є, вони мусіли би вернути ся в Бога і бути прожерті ним. Таким чином, уся видима Природа мусить нарешті вернути ся в Інтелєкт". „Смерть тіла се віднова річей і воротя до йіх давного вдержаня. Так звуки вертають ся в повітрє, в якім вони родили ся і яким були піддержувані, і вже йіх не чути: ніхто не знає, що стало ся з ними. В тому наконечному прожертю, яке через якийсь час мусить настати неминуче, Бог буде всім, ув усім, і нічого не буде, лише він один". „Я розглядаю єго яко початок і причину всіх річей; усі річи, які є й були, і яких уже нема, були сотворені з него, ним і в нім. Я, значить, дивлю ся на него яко на конець і непереступну межу всіх річей... Є чотири способи розуміня Природи — два погляди на божу Природу, яко початок і конець, та два на сотворену Природу, причини й наслідки. Нема нічого вічного окрім Бога".

Воротя душі в універсальний Інтелєкт називає Еріґена „Теозіс" або Обожен́є. В сему наконечному прожертю пропадає усяка згадка про єі минулі досвіди. Душа вертає ся в стан, у якім була, заки одушевила тіло. Ось чому Еріґена мусів попасти у гнів Церкви.

В Індіі люде признали в-перше факт, що сила є незнищима і вічна. Се натякає на більше або менше ясні ідеі про те, що ми тепер звемо „корреляція і вдержанє сили". Розвага про сталість усего світа підпирає сей погляд, бо-ж ясно, що як би було вбільшенє або вменшенє, то пропав би світовий лад. Ось чому треба приняти певну й невідмінну скількість універсальноі енерґіі яко науковий факт. Переміни, які ми бачимо, се лиш єі розділ.

Та як ми мусимо вважати душу активним прінціпом, то покликати якусь нову душу на істнованє з нічого, значить додати єі до давньоі світовоі сили. І як би воно було так при кождім індівіді, який родив ся, та повто-

ряло ся потім задля кождого індівіда, то сума сили мусіла би зростати раз-у-раз.

Окрім того, чимало праведників просто обурює ся думкою, що Всемогучий слуга забаганок і пристрастей чоловіка, і що в певний речинець після єго початя, єму треба сотворяти душу задля розродку.

Коли розглядати чоловіка яко зложеного з двох частин, душі та тіла, то очевидні відносини остатнього можуть кинути чимало світла на потайні, темні відносини першоі. Матерія ж, із якоі складає ся тіло, бере ся з загальноі маси матеріі навколо нас, і після смерти вертає ся у сю загальну масу. Чи ж у початю, перемінах і долі матеріяльноі частини тіла, не показує Природа нашим очам обяви, яка може вести нас до зnaня початя й долі товаришки, духовоі частини, душі?

Послухаймо на часинку одного з наймогутніщих могаметанських письменників.

„Бог сотворив дух чоловіка із крихідки свого власного світла; єго доля вернути ся в него. Не думайте марно, що він умре, коли тіло вмирає. Форма, яку ви мали, вступаючи в сей світ, і ваша теперішня форма не є ті самі; ось чому, коли пропадає ваше тіло, то се ще не значить, що пропадете й ви. Ваш дух прийшов у світ яко чужинець; він лише гість, комірник у дочасній домівці. Від проб і бурь сего трівожного житя, наше пристановище в Бозі. У злуці з ним ми найдемо вічний супокій — супокій без жури, радість без муки, силу без слабости, знанє без сумніву, супокійне а про те екстатичне баченє жерела житя і світла і слави, жерела, з якого ми вийшли“. Так каже Сараценський філософ Аль-Ґаццалі (в 1010 р.)

У камені матеріяльні частини є в стані тривкоі рівноваги; він, значить, може тривати все. Звір власне лише форма, крізь яку пропливає раз-у-раз матерія. Він приймає доповненє і віддає непотрібне. Тут він похожий на водоспад, на ріку, на поломінь. Частини, які складають єго в одну мить, утікають у другу. Єму треба, задля триваня, доповненя з боку. Він триває лиш якийсь час і приходить неминуча часинка, коли він мусить умерти.

У великій завдачі псіхолоґіі ми не можемо надіяти ся на науковий результат, коли ми станемо розглядати

лиш один факт. Ми повинні користувати ся усіми доступними фактами. Людську псіхолоґію можна розвязати вповні лише порівнаною псіхолоґією. Ми мусимо розвідати з Декартом, чи душі звірів не своячки людській душі, менше досконалі члени в тім самім ряді розвою. Ми мусимо звернути увагу і на те, що ми відкриваємо в розумному прінціпі муравля, і на те, що ми розбираємо в розумному прінціпі чоловіка. Де була би людська фізіолоґія, як би вона не була пояснювана блискучим промінєм порівнаноі псіхолоґіі?

Броді, розглянувши факти всесторонно, каже, що дух звірів по правді той самий, що й людський. Усякий, хто знає собаку, допустить, що се сотворінє розбирає добре від злого і свідімує, коли зробить помилку. В чимало домашніх звірів є толк, і вони вживають відповідних способів, аби досягнути ціли. Кілько-ж то анекдотів росказують про намірені вчинки слоня та мавпи! І сей очевидний розум не від уданя, не від йіх товаришованя с чоловіком, бо дикі звірі, які не знають такого товаришованя, показують тоті самі прикмети. В ріжних відмінах, спосібність і характер дуже відмінні. Так собака не лише що розумніща від кітки, але й має суспільні тай моральні прикмети, яких кітка не має; собака любить свого пана, кітка свою домівку.

Дю Буа-Реймон робить ось яку мітку увагу: „З великою пошаною та зачудованєм мусить дослідник Природи дивити ся на отсю мікроскопічну молєкулу нервовоі матеріі, де є трудяща, будівлива, порядлива, вірна та смілива душа муравля. Вона розвила ся в свій теперішній стан через безконечний ряд поколінь“. Який навчаючий вивід ми можемо зробити з розвідок Губера, що так гарно писав про сю справу! „Коли ви придивляли ся одному муравлеви коло праці, то ви можете сказати, щó він робитиме опісля!“ Він розглядає матерію і міркує, як робите й ви. Ось один із богатьох анекдотів, який дає Губер так вірно та просто: „При обзоринах праці муравлем-доглядачем, коли робітники почали класти дах за швидко, він розглянув єго і розібрав, підняв стіну так високо як треба, і нова стеля була зроблена з останків староі“. Певно сі комахи не автомати, вони показують намір. Вони пізнають своіх давних товаришів, які були сховані від них на кілька

місяців, і радують ся, що вони вернули ся. Йіх мова вусиками спосібна до ріжнородного виразу; вона приспособлена до середини муравлиска, де все темне.

Тимчасом як одинокі комахи не живуть тілько, аби могти виховувати своіх молодих, суспільні комахи живуть довше, показують моральні почутя тай виховують своє потомство. Декотрі з сих невидних сотворінь, взірці терплячки та роботящости, працюють по шіснацять або й вісімнацять годин у добу. Мало людей спосібні до безперериввноі духовоі праці довшоі як чотири або пять годин.

Схожість наслідків показує на схожість причин; схожість учинків показує на схожість орґанів. Я просив би читача сих параґрафів, що знає звичаі звірів і особливо суспільні відносини тоі чудесноі комахи, про яку ми тілько що говорили, узяти девятнацятий розділ моєго твору „Історія Інтелєктуального Розвою Европи“, де він найде опис суспільноі сістеми Перуанських Інкасів. То може, з огляду на схожість суспільних інстітуцій і особистоі поведінки комахи та суспільних інстітуцій і особистоі поведінки цівілізованих Індіян — невидноі комашки і чоловіка — він изгодить ся зо мною, що „від бжіл і ос і муравлів і птахів, від усего сего нижшого звірячого житя, на яке чоловік дивить ся згорда, єму судило ся дізнати ся нарешті, що таке справді він“.

Погляди Декарта, що вважав усі комахи автоматами, ледви чи можна приняти зовсім. Комахи автомати лише в діяню йіх черевноі перевязки та тоі частини йіх головних мозкових вузлів, які мають діло з одночасними вражінями.

Одна с функцій комірково-нервового матеріялу — вдержувати сліди чи останки вражінь, які приносять йім орґани змислові; ось чому нервові вузли, зложені з сего матеріялу, можна вважати реґіструючими приладами. Вони заводять і елємент часу в діянє нервового механізму. Вражінє, яке моглоби без них кінчити ся зараз у рефлєктівнім діяню, задержує ся, і з сим триванєм показують ся всі ті важні наслідки, які ростуть від обопільного діяня богатьох вражінь, старих і нових, одні на одних.

Нема нічого такого, як самохітна або самопочатна думка. Кождий інтелєктуальний акт виходить із якогось

передущого акту. Він має істнованє від чогось такого, що робило ся перше. Два розуми зложені зовсім однако і поставлені на вплив зовсім однакоі обстанови, мусять виробити зовсім однаку думку. На таку однакість діяня натякає популярний вираз „commonsense“ (простий розум) — вираз повний значіня. В початю думки є дві окремі умові: стан орґанізму залежний від передущих вражінь і від істнуючих фізичних обставин.

У головних мозкових вузлах комах нагромаджують ся останки вражінь на загальні періферичні нерви, і в них задержують ся ті, які приносять ся до них орґанами специяльних змислів — зору, нюху та слуху. Йіхнє обопільне діянє підносить комахи над чисто механічні автомати, у яких реакція йде зараз за вражінєм.

В усіх пригодах, діянє кождого нервового центра, хоть який був би ступінь йіх розвою, високий чи низький, залежить від одноі головноі хемічноі умови — оксідації. Навіть як би в чоловіці запас артеріяльноі крови був спинений лише на часинку, то нервовий механізм утеряв би своі сили; як би сей запас уменшити, то зіслаб би відповідно механізм; навпаки, як би єго вбільшити — коли на приклад удихає ся недокվас азоту — то вийде енерґічніще діянє. Ось чому треба віднови, треба віддиху і спаня.

До всіх наших приймань зверхніх річей причеплені нерозлучно дві головні ідеі: Простір і Час, і задля них приспособлений нервовий механізм навіть у найпервіснішому стані. Очи орґан простору, вухо часу; йіх приймання через вироблений орґанізм отсих приладів безконечно точніщі, ніж було би можливо, якби треба було користувати ся лише змислом дотику.

Є деякі прості проби, які показують сліди вузлових вражінь. Коли на холодний, виполірований металь, як наприклад нова бритва, покласти що небудь таке, як оплаток, і після того дихнути на металь і як вохкість зійде, зняти оплаток, то найдокладніщий огляд гладкоі поверхні не може відкрити ніякого сліду якоі небудь форми; але коли дихнути на неі ще раз, то спектральний образ оплатка виходить виразнісінько; і се можна повторяти, кілько хотіти. Але се ще не все: коли виполірований металь заховати сохранно так, аби ніщо не могло попсувати єго поверхні, на кілька місяців, і після

того знов дихнути на єго поверхню, то виходить тіниста форма.

Сеся іллюстрація показує, як таке невидне вражінє можна зазначити й задержати. Отже коли на такій неорґанічній поверхні можна таким чином зазначити вражінє незнищимо, то кількох імовірніще воно в нервовім вузлі, намисне задля того приладженім! Тінь не падає ніколи на стіну, аби не лишити на ній сталого сліду, сліду, який можна зробити видимим, коли вжити задля того відповідні процеси. Фотоґрафічні операції діло часинки. Портрети наших приятелів або краєвиди можна закрити на чуткій поверхні від очей, але вони готові появити ся зараз же, коли вжити відповідні роскриваючі способи. Привид ховає ся на срібній або склянній поверхні доти, доки ми, своєю некромантією, не викличемо єго на видимий світ. На стінах наших найприватніщих комнат, куди, на нашу думку, не може зазирнути ні однісінькe непрошене око і де наша самота не може бути осквернена ніколи, є сліди всіх наших учинків, сільветки всего того, що ми робили.

Коли ми, зажмуривши на якийсь час очи, як от у просонку рано, поглянемо раптово й уважно на блискуче освічену річ і потім знову швидко зажмуримо очи, то бачимо перед собою в якійсь темряві фантастичний образ. Ми можемо переконати ся, що се не привид, але правда, бо чимало подробиць, яких нам не було коли завважати при раптовім позорі, можна розглядати на дозвіллі в фантомі. Ми можемо таким чином розібрати взірці таких річей як коронкова запона від вікна, або галузє дерева за ним. Образ стає мало-помалу чим раз невиразніщий; через мінуту або дві він исчезає. Він немов би тікав навперед нас у пустоту. Коли-ж ми спробуємо слідити за ним, кліпаючи очима, він раптово щезає.

Таке триванє вражінь на сітці показує, що наслідок зверхніх упливів на нервові судини не доконче короткий. Се відповідає триваню, прояві та щезаню вражінь на фотоґрафічних приладах. Так я бачив краєвиди й архітектурні види зняті в Мексіці, розвиті, як кажуть артисти, кілька місяців опісля в Ню-Йорці — при чім образи виходили, після довгої дороги, гарно в усіх своїх формах і всіх противенствах світла й тіни. Фото-

ґрафія не забула нічого. Вона вдержала однаково і нарис вічних гір і швидкий дим розбійничого вистрілу.

І так, чи не вдержують ся у мозку більше стало, як у сітці більше коротко, сліди вражінь, зібраних змисловими орґанами? Чи се не є пояснене памяти — Духа, що бачить такі картини минулих річей тай подій, які були поручені єго доглядови? Чи в єго мовчазних ґалєріях не розвішані мікроґрафіі сцен, живих і вмерлих, які ми бачили, тай пригод, де були й ми. Чи сі тривкі вражіня — прості значки немов літери книжки, які подають духови ідеі? чи вони дійсні картини, лише, звісно, безмірно менші від тих, які нам роблять артисти, де, крізь мікроскоп, ми можемо бачити на просторі не більшім як уколенє иглою, на раз цілу фамілійну ґрупу?

Фантомних образів на сітці годі бачити при світлі дня. Ті, які є в змисловищі, так само не звертають нашоі уваги, поки змислові орґани працюють сильно і приносять нові вражіня. Але коли ті орґани втомляють ся або тупіють, або коли ми дуже затурбовані або мрачно задумані, або спимо, то заховані привиди ростуть від противенства тай накидають ся духови. Через те саме вони займають нас у горячці та певно і в урочисті моменти смерти. Протягом одноі третини нашого житя, у сні, ми відтяті від зверхніх вражінь; слух і зір тай инші змисли не працюють, але незасипаючий ніколи Дух, отта задумана та закрита покривалом чарівниця, у своій таємній схованці, дивить ся на зібрані нею амбротіпи — амбротіпи, бо се справді незівялі вражіня — тай, з'єдиняючи йіх одні з одними, як попало, будує з них панораму сну.

Таким чином, Природа посадила в орґанізацію кождого чоловіка способи, які навчають єго сильно про безсмертність душі тай про будуще житє. Так навіть запаморочений дикун бачить у своіх видінях неясні форми краєвидів, які може сполучені з деякими єго наймиліщими споминами; і що-ж инше можна вивести із сих не дійсних картин, як не те, що вони тіни иншоі краіни по тім боці, краіни, инакшоі від тоі, де кинено єго жереб? В ряди-годи єго відвідують у снах подоби тих, кого він любив або ненавидів, за йіх житя; і сі появи то задля него непорушні докази істнованя і безсмертности душі. В наших, дуже хитрих суспільних об-

ставинах ми не можемо ніколи збути ся вражінь від сих пригод і все робимо з них ті самі виводи, що й наші нецівілізовані предки. Кращий стан нашого житя не визволяє нас зовсім від неминучоі праці нашоі власноі орґанізаціі, так само як не визволяє нас від немочи й слабости. Тут усі люде на землі рівні. Чи дикі, чи цівілізовані, ми носимо з собою механізм, який показує нам спомини про найважніщі факти, якими ми можемо журити ся. Єму треба лише моментів пропочивку або слабости, коли вплив зверхніх річей вменшає ся, і він стане працювати з усеі сили, і власне в ті моменти ми приспособлені найбільше до правд, яких він нас навчає. Сей механізм не дивить ся на особи. Він ані не позволяє навіть найвищим бути вільними від єго впімнень, ані не лишає навіть найнижших без розради зналя иншого житя. Недоступний ніякому впливови якогось пляну або інтересу, не потрібуючи до своєі праці ніякоі зверхньоі людськоі підмоги, але все присутний у кождого чоловіка, хоть де би він був, він вибирає чудово зо слідів вражінь минувшини непереможні докази дійсности будущини і черпаючи свою силу з жерела, яке могло би показати ся найнеймовірніщим, веде нас нечутно, не вважаючи на те хто ми і де ми, від привидів, які лише що появили ся тай щезають, до глибокоі віри в безсмертне і неминуще.

Комаха визначає ся від простого автомата тим, що на неі впливають давні, зазначені вражіня. У вищих формах звірячого житя, сеся зазнака стає чим раз повніща. Зверхня форма не мусить бути схожа з єі змисловим вражінєм, так само як не схожі слова депеші, відданоі в телеґрафічнім уряді, зо значками, які телеґраф може пересилати далекій стації, так само, як не схожі літери напечатаноі сторони з описаними ними подіями або сценами, але літери передають ясно розумови читача ті подіі тай сцени.

Звір без ніякого приладу до вдержуваня вражінь мусить бути чистим автоматом — у него не може бути памяти. Такий прилад розвиває ся мало-по-малу, від невидних і непевних початків і під міру тому розвоєви росте й інтелєктуальний талан. У чоловіка се задержуванє або зазначуванє доходить до досконалости, він поводить ся минулими вражінями так само як і тепе-

рішніми, на него впливає досвід, єго поступки визначають ся розумом.

Найважніщий поступ робить ся тоді, коли який звір стає спосібний передавати знанє вражінь, назбираних у своіх власних нервових центрах, иншому звіреви того ж роду. Се значить розширенє житя індівідуального в суспільне, і задля остатнього воно доконечна умова. У вищих комах се робить ся дотиком мацавками, у чоловіка мовою. Людськість на своіх давніх, диких ступенях, обмежувала ся тим, що знанє одноі особи могло бути передавано иншій розмовою. Вчинки й думки одноі ґенераціі могли бути передані другій і впливати на єі вчинки й думки.

Але переказ обмежений. Здатність розмовляти чинить суспільність можливою — тай годі.

Не без інтересу замічаємо ми поступ розвою сеі функціі. Винахід скуства писати розширив і впевнив задержанє, або зазначенє вражінь. Ті вражіня, які зберігали ся доти в мозку одного чоловіка, могли тепер бути передані всій людській породі тай задержані на завше. Цівілізація стала можлива — бо цівілізація не може істнувати без письма, або способів затямлювати в якій небудь формі.

Із сего псіхольоґічного погляду ми розуміємо дійсну вагу винаходу печатаня книжок — того розвою письма, що вбільшивши швидкість розширеня ідей і впевняючи йіх сохранність, помогає ширити цівілізацію тай з'єдиняти людську породу.

В передущих параґрафах про нервові вражіня, йіх зазнаку тай наслідки с того, я дав суть поглядів, показаних у моєму творі „Людська Фізіольоґія“, який вийшов у 1856 р., і через те задля инших подробиць можу вказати читачеви розділ про „Виворотне Видінє, або Мозковий Зір“, розділ 14-тий кн. І. та розділ 8-мий кн. II. сего твору.

Єдина дорога до науковоі людськоі псіхольоґіі через порівнану псіхольоґію. Се довга й важка дорога, але вона веде до правди.

І так, чи є широке духове істнованє, яке проходить увесь світ, так само як є широке матеріяльне істнованє, яке проходить єго — чи є дух, що, як нам каже великий ґерманський автор, „спить у каміню, дрімає

в живині та просипає ся в чоловіці?“ Чи душа робить ся з одноі сути, так як тіло робить ся з другоі? Чи однаково вертають ся вони кожде в те жерело, з якого вийшли? Коли воно так, то ми можемо пояснити людське істнованє і наші ідеі можуть годити ся супокійно з науковою правдою тай з нашою уявою про сталість, неперемінність усего світа.

Се духове істнованє звали Сарацени, слідом за Східними націями, „Діяльним Розумом“. Вони вірили, що душа чоловіка випливає з него, так як капля дощу виходить із моря і через якийсь час вертає ся туди назад. О-так зросли серед них могучі доктріни про еманацію та щезанє. Діяльний Дух се Бог.

В одній формі, як ми бачили, сю ідею розвивав Шакія Муні, в Індіі, прегарно, тай втілив єі в широкій практичній сістемі Буддізму; в другій, вона була з меншою силою показана серед Сараценій Аверроесом.

Але може ми повинні сказати швидше, що Европейці вважали Аверроеса автором отсеі доктріни, бо вони знали єго незалежно від єго предків. Але Могаметане мало вірили в єго оріґінальність. У них він був товмачем Арістотеля, репрезентантом думок Александрійців тай инших філософічних шкіл до єго часу. Дальші виписки з „Історичного Нарису про Аверроізм“ д. Ренана покажуть, як дуже Сараценські ідеі наближали ся до тих, які виложені вище.

Ся сістема приймає на перед, що при смерти індівіда, єго духовий прінціп або душа вже не істнує окроме, але вертає ся назад або прожирає ся універсальним духом, діяльним розумом, світовою душею — Богом, із якого вона справді виплила або повстала.

Універсальний, або діяльний, або обєктивний інтелєкт не сотворений, не пристрастний, непорушний, без початку і без кінця; він не росте в міру того як росте число індівідуальних душ. Він зовсім окремий від матеріі. Він немов би космічний прінціп. Отся одинокість діяльного інтелєкта, або розуму, то властивий прінціп Аверроістичноі теоріі тай годить ся вона з головною доктріною Могаметанізму — одинокістю Бога.

Індівідуальний, або пассивний, або субєктивний розум се виплив із універсального і він є те, що звуть душею чоловіка. В одному розуміню він минучий і кін-

чить ся с тілом, але в вищому розуміню він триває; бо, після смерти, він вертає ся в універсальну душу або прожирає ся нею, і таким чином із усіх людських душ лишає ся нарешті лиш одна однісінька — збір йіх усіх. Житє не є власністю індівіда, воно належить Природі. Конець чоловіка — з'єдинити ся чим раз тісніще з діяльним інтелєктом-розумом. Ось де щастє душі. Наше назначенє супокій. Аверроес думав, що перехід із індівідуального в універсальне є раптовий, при смерти, але Буддісти кажуть, що людська особистість триває ще якийсь час і після смерти, та все меншає-меншає, аж поки не дійде до небутя або Нірвани.

Філософія давала завше лише дві гіпотезі задля поясненя світа: перше, особистий Бог, істнуючий окремо, та людська душа покликана до істнованя або сотворена; друге, неособиста інтеліґенція, або невизначений Бог, і душа, яка виринає із него і вертає ся в него. Що до початку істот, то є дві супротивні думці: перша, що вони сотворені з нічого; друга, що вони розвили ся із форм, які істнують із покон-віку. Теорія про сотворінє належить до першоі з названих гіпотез, теорія про еволюцію до другоі.

Таким чином філософія пішла серед Арабів у тім самім напрямі, що й у Китаю, Індіі, в загалі на Сході. Увесь єі дух засновував ся на допущеню незнищимости матеріі тай сили. Вона бачила анальоґію межи збиранєм матеріялу, з якого складає ся тіло чоловіка, з великого запасу матеріі в Природі, та єго наконечним вертанєм у сей запас, і межи випливом духа чоловіка з універсального інтелєкта, Божества, та єго наконечним прожертєм.

Показавши доволі докладно філософічні прикмети доктріни про виплив і прожертє, я роскажу тепер єі історію. Вона була заведена в Европу Ішпанськими Арабами. Ішпанія була вожеглом, із якого вона, розширяючи ся далі, захопила інтеліґентні й модні верстви в усій Европі, але в Ішпаніі постиг єі сумний конець.

Ішпанські халіфи обвели себе всіми роскошами Східного житя. Вони мали пишні палати, чарівні сади, сералі, повні гарних жінок. У сегоднішній Европі не видно більше смаку, більше делікатности і більше краси, які можна було бачити тоді, в столицях

Ішпанських Арабів. Йіх вулиці були освічені і вибуркувані порядно. Доми були прикрашені фресками тай встелені ліжниками; вони огрівали ся зимі печами, тай освіжували ся літі запахущим повітрєм, яке йшло підземними рурами із цвітників. У них були лазьні, бібліотеки, йідальні та фонтани з живого срібла й води. Міста й села були повні веселого житя і танців при лютні та мандоліні. Супроти пяних та пажерливих орґій йіх Північних сусідів бенкети Сараценів визначали ся тверезістю. Вино було заборонено. Чарівні місячні вечери в Андалюзіі сходили Маврам ув окремих прегарних садах або помаранчевих гаях, де вони слухали оповіданя казкарів, або розмовляли про філософію, розраджували одні одних після лихоі долі в житю такими увагами, як наприклад, що як би чесність була нагороджувана на сему світі, то нам би нічого було надіяти ся в будущому житю, тай мирили ся зі щоденною працею в надіі, що після смерти буде найдений супокій, де вже не буде праці.

У десятому столітю халіф Гакем II. зробив гарну Андалюзію земним раєм. Християне, Мусульмане тай Жиди жили вкупі вільно. Тут, серед богатьох славних імен, які дійшли до наших часів, жив Герберт, якому після того судило ся стати папою. Тут же жив і Петро Шановний і богато християнських церковників. Петро каже, що він находив тут учених навіть із Британіі, котрі студіювали астрономію. Сюда приймали радо всіх учених, без огляду на те, з якоі країни хто приходив або які єго релиґійні погляди. В палаті халіфа була ціла фабрика книжок, переписувачі, оправлювачі тай краскарі. Він державал закупнів книжок по всіх великих містах Азіі тай Африки. В єго бібліотеці було чотириста тисяч томів, оправлених прегарно тай прикрашених.

Скрізь по могаметанських країнах Азіі, Африки тай Ішпаніі, прості Мусульмане ненавиділи науку фанатично. Серед набожніщих — тих, які чванили ся, що вони правовірні — були важкі сумніви що до спасіня великого халіфа Аль-Мамуна — злого фаліфа, як вони єго звали — бо він не лише що заворушив нарід, заводячи писаня Арістотеля тай инших Грецьких поган, але й підкопував істнованє неба й пекла, кажучи, що земля куля

та чваняючи ся, що він може зміряти єі величину. По числу сі люде чинили політичну силу.

Альманзор, який захопив халіфат, нарушивши права Гакемового сина, думав, що сей захват, буде піддержаний, коли головою правовірноі партіі стане він. Ось чому він перешукав Гакемову бібліотеку і казав винести всі наукові фільософічні твори на майдани тай спалити або повкидати в цістерни двора. Подібна дворова революція прогнала з Ішпаніі, на старість, Аверроеса — він умер у 1198 р. після Хр.; релігійна партія зликувала над філософічною. Єго завинили яко зрадника релігіі. Опозіція фільософіі була з'орґанізована в усему Мусульманському світі. Ледви чи був фільософ, якого би не покарано. Декотрих віддано на смерть і с сего вийшло те, що Іслям наповнив ся лицемірами.

В Італію, Ґерманію тай Анґлію пробрав ся Аверроізм потайно. Він подобав ся Францішканам, і найшов собі осередок у паризькім університеті. Єго прийняло чимало передових людей. Але нарешті супірники Францішкан Домінікане, підняли ґвалт. Вони казали, що Аверроізм нівечить усяку особистість, веде до фаталізму і ніяк не поясняє ріжниці й поступу індівідуальних інтеліґенцій. Заява, що є лиш один інтелєкт, се помилка, яка валить заслуги святих, се значить казати, що нема ріжниці межи ними. Як то! нема ріжниці межи святою душею Петра і проклятою душею Юди? чи-ж вони були то само? Аверроес у сій своій богохульній доктріні відкидає сотворінє, промисел, обяву, Трійцю, силу молитов, милостині тай молебнів; він не вірить у воскресенє і безсмертність; він бачить найвище добро в одній роскоші.

Аверроізм розширив ся дуже і серед Жидів, які були тоді передовими людьми світа. Иіх великий письменник Маймонідес приняв єго зовсім; єго школа ширила Аверроізм у всіх напрямах. Люте переслідуванє зняло ся з боку правовірних Жидів. Про Маймонідеса вони любили перше казати, що то був „Орел Докторів, Великий Мудрець, Слава Заходу, Світло Сходу, другий після Мойсея“. Тепер вони заявляли, що він покинув віру Авраама, відкинув можливість сотворіня, вірив у вічність світа, посвятив себе справі безбожників, обгарбав Бога з єго прикмет, зробив із него пусте ніщо,

заявив, що він недоступний молитві; тай не кермує світом. Маймонідесові твори спалили синаґоґи в Монпельє, Барцельоні й Толеді.

На-коли побідна зброя Фердінанда тай Ізабелі звалила Арабське пованє в Ішпаніі, папство хопило ся зараз за способи знівечити сі думки, які, як думали тоді, підкопували Европейське Християнство.

До Іннокентія IV. (1243), не було специяльного трибуналу против єретиків, окремого від епіскопського. Інквізіція, заведена тоді, згідно з централізацією того часу, була загальним і папським трибуналом, який став намісь давніх місцевих трибуналів. Ось чому епіскопи дивили ся на сю новину дуже нелюбо, вважаючи єі вмішуванєм у йіхні права. Інквізіцію заведено в Італіі, Ішпаніі, Ґерманіі тай південних провінціях Франціі.

Світські володарі бажали аж надто покористувати ся сею могучою машиною задля своіх власних політичних цілей. Папи протестували проти сего сильно. Вони не хотіли, аби ся користь випала з рук церкви.

Інквізіція, яка вже була випробована в південній Франціі, показала ся там дуже певною задля задавленя єресі. Вона була заведена в Араґоніі. Тепер йій наказано взяти ся до Жидів.

У давні часи за Візіґотського пованя, Жидам вело ся як найкраще, але коли Візіґоти покинули своє Аріянство та стали правовірними, то намісь давніщоі терпимости настало люте переслідуванє. Проти Жидів пущено найнелюдськіщі постанови — видано закон, який присуджував йіх усіх на невільництво. Не дивниця, що коли Сарацени напали на країну, то Жиди зробили все, аби йім помогти. Вони-ж були, так як Араби, східним народом, виводили оба свій рід від Авраама, свого спільного предка, вірили оба в одного Бога. Оборона сеі доктріни навела на них ненависть йіх Візіґотських панів.

За Сараценського пованя з ними обходили ся з найбільшою пошаною. Вони почали визначати ся своім богатством і своєю вченістю. По найбільше вони були Арістотеліянці. Вони заснували чимало шкіл і колеґій. Вони стали йіздити по всему світу задля своіх торгових інтересів. Вони студіювали особливо медицину. Протягом усіх середніх віків вони були лікарями тай банкирами Европи. З усіх людей вони дивили ся на хід

людських справ із найвеличнішого становища. Зо спеціяльних наук вони поступили в математиці та в астрономії; вони зложили таблиці Альфонса і були причиною подорожі Васка Де Ґами. Вони визначали ся дуже в лехкій літературі. Від десятого до чотирнацятого столітя йіх література була перша в Европі. Йіх можна було бачити у володарських дворах яко лікарів або касієрів публичних фінансів.

Правовірні попи в Наваррі збудили проти них народні пересуди. Аби втекти від наставших переслідувань, чимало йіх навернуло ся лицемірно на християнство і з тих чимало відпало знов до давньоі своєі віри. Папський нунцій при Кастільському дворі підняв крик за встановою Інквізиціі. Бідніщих Жидів винували в тім, що на Пасху приносять у жертву християнські діти, на глум роспятю; богатіщих винували яко Аверроістів. За впливом Домініканського черця Торквемади, сповідника королеви Ізабельлі, ся прінцеса просила від папи бульлі на заведенє Святого Уряду. Бульлю видано справді в Ноябрі 1478, задля відкритя та знівеченя єресі. В першому році роботи Інквізиціі, 1481, було спалено в Андулюзіі дві тисячі жертов; окрім того, чимало тисяч викопано із гробів і спалено; сімнацять тисяч мусіли заплатити грошеву кару або були позамикані в тюрму на все житє. Хто лише з переслідуваноі породи міг утекти, спасав своє житє. Торквемада, який став тепер головним інквізітором Кастіліі та Лєона, прославив свій уряд лютістю. Приймали ся без'іменні завини, обжалуваних не зводили зо свідками, здавали ся задля перекони на муки; мучено по склепах і пивницях, де ніхто не міг чути криків мучених. Коли, нібито з ласки, було заборонено мучити в-друге, то казали з жасною двуличністю, що муки не скінчено зразу, лише відложено з жалю до другоі днини! Сімйі переконаних були руйновані на віки. Льльоренте, історик Інквізиціі, рахує, що Торквемада та єго помічники, за вісімнацять років, спалили на вогнищах десять тисяч двіста двацять людей, шість тисяч вісімсот шістьдесять ув образі, тай инакше покарали девятьдесять сім тисяч три ста двацять і одну особу. Сей скажений піп нівечив Єврейські Біблії, де лише міг найти йіх, і спалив у Саляманці шість тисяч томів Східноі літератури за те, що в них-ді проповіду-

вано Юдейство. З невимовною мерзою тай обуренєм дізнаємо ся ми, що папський уряд набрав чимало грошей, продаючи богачам діспензії, які забеспечували їх від Інквізиції.

Але всі ті лячні лютощі були марні. Навернень було мало. Ось чому Торквемада домагав ся, аби прогнати зараз усякого нехрещеного Жида. 30-го Марта 1492 р. підписано указ про прогнанє. Всім нехрещеним Жидам, усякого віку, полу й стану, наказано покинути державу до кінця слідуючого Юлія. Хто би вернув ся, мав бути покараний смертю. Жиди могли продати свої річи і взяти належність товарами або векслями, але ані золотом ані сріблом. Прогнані, таким чином, напрасно із рідної країни, країни своїх предків від сотень років, не могли продати своєго майна на переповненім ринку. Ніхто не хотів купувати того, що міг дістати за дурно після Юлія. Ішпанські попи говорили на майданах проповіди, повні завин на свої жертви, котрі, коли прийшов час забирати ся, то стовпили ся на вулицях тай наповняли повітрє криками роспуки. Навіть Ішпанські видці плакали при сій жалібній сцені. Але Торквемада наказав, аби ніхто не смів помогти їм як небудь.

Із прогнаних декотрі пішли в Африку, декотрі в Італію; остатні занесли з собою в Неапіль корабельну пропасницю, яка забрала двацять тисяч людей у Неаполі тай спустошила пів-остров; декотрі зайшли в Туреччину, не богато в Анґлію. Тисячі людей, особливо матерей з немовлятами, дітей і старих повмирало в дорозі; чимало сконало в муках від спраги.

За сим виступом проти Жидів настав швидко виступ проти Маврів. В Севільлі видано в Февралі 1502, праґматику, яка з'обовязувала Кастільців прогнати з країни ворогів Бога і наказувала, аби всі нехрещені Маври в Кастільськім і Лєонськім королівстві, окрім дітей, покинули країну до кінця Апріля. Вони могли продати свою власність, але не могли брати з собою ні золота ні срібла; їм було заборонено виселяти ся в Могаметанські країни; кара за непослух була смерть. Таким чином їх стан був іще гірший від жидівського. Люта нетерпимість Ішпанців дійшла до того, що вони казали, що правительство зробило би справедливо, як би взяло житє усім Маврам, за їх безличне невірство.

Яка невдячна відплата за терпимість, що давали християнам Маври в часи своєго панованя! Слова, даного жертвам, не додержано. Ґранада піддала ся на врочисту запоруку горожанськоі тай релігійноі волі. Але за підмовою кардинала Ксіменеса сю обіцянку зломлено, і після вісімсотрічного пробутку в краіні, Могаметане були прогнані.

Суістнованє трьох релігій в Андалюзіі — Християнськоі, Могаметанськоі та Мойсейськоі — дало добру нагоду до розвою Аверроізму або філософічного Арабізму. Се було повторінє того, що стало ся в Римі, коли зведено до купи богів усіх здобутих країн і вийшло загальне невірство. Самого Аверроеса винували в тім, що він був зразу Мусульманином, потому Християнином, далі Жидом і нарешті невірником. Казали, що він був автором таємноі книги „De Tribus Impostoribus" (Про Трьох Брехунів).

В середні віки були дві славні єретицькі книзі: „Вічне Євангеліє" та книга „Про Трьох Брехунів". Остатню приписувано ба папі Гербертови, ба Фрідеріхови II, ба Аверроесови. Домінікане звалювали в своій завзятій ненависти всі богохульства тодішніх часів на Аверроеса; вони покликували ся без віддиху на єго звісне, вражаюче богохульство про евхарістію. Єго твори стали у перше звісні загально Християнській Европі з перекладу Михайла Скота в початку тринацятого столітя, але в західній літературі, подібно як і в азіятській, було повно сих ідей, далеко перед тим. Ми бачили, як ясно вони були виложені Еріґеною. Араби були заражені ними від самого початку плеканя фільософіі; сі ідеі були модні в усіх колєґіях трьох халіфатів. Розглядані не яко спосіб думки, який може появляти ся сам про себе в усіх людей на звісному ступеню інтелєктуального розвою, але яко походячі від Арістотеля, вони приймали ся дуже радо людьми найвищоі культури. Ми бачимо йіх у Роберта Ґростета, Роджера Бекона і нарешті у Спінози. Аверроес не винайшов йіх, він лише виразив йіх ясніще. Серед Жидів тринацятого столітя, він був зовсім витиснув своєго здогадного учителя. Арістотель щез був із йіх очей; намісь него стояв єго великий товмач Аверроес. На доктріну про еманацію навернуло ся було тілько християн, що папа Але-

ксандер IV (1255) вважив за конче потрібне вмішати ся. По єго наказу, Альбертус Маґнус написав твір против „Одинокости Інтелєкта“. Росказуючи про початок і природу душі, Альберт Великий старав ся доказати, що теорія про „окремий інтелєкт, який освічає чоловіка випливом проміня заки зложив ся індівід і переживає єго, се страшенна помилка“. Але найславніщим противником великого товмача був св. Тома з Аквіну, нівечитель усіх таких єресів як одинокість інтелєкта, заперечене Промислу та неможливість сотворіня; побіди сего „Ангельського Доктора“ славлено не лише в розмовах Домінікан, але й у скусних творах флоренцьких та пізьких малярів. Обурене сего святого на те, що Християне ставали учениками невірника, гіршого від Могаметанина, було безмежне. Гнів Домінікан, до ордену котрих належав св. Тома, заострював ся фактом, що йіх супірники, Францішкане, хилили ся до Аверроістичних думок; і Данте, котрий опирав ся на Домінікан, обжалував Аверроеса яко автора найнебеспечніщоі сістеми. На него впала теольоґічна ненависть усіх трьох пануючих сістем; на него показували яко на починника грізноі головноі думки, що „всі реліґіі брехливі, хоть мабуть усі користні“. На соборі в Вієнні пробувано знищити єго писаня зовсім і заборонити Християнам читати йіх. Домінікане, в зброі Інквізиціі, налякали Християнську Европу своіми лютими переслідуванями. Вони спихали все невірство тих часів на Арабського фільософа. Але він був не без опори. В Парижі й містах Північноі Італіі Францішкане піддержували єго думки, і все християнство ворушило ся від тих суперечок.

За підмовою Домінікан, став Аверроес задля італіянських малярів олицетворенєм невірства. В богатьох італіянських містах були картини або фрески Страшного Суду й Пекла. Аверроес попадає ся на них частенько. Так, на однїй картині в Пізі він намальований у купі з Арієм, Могаметом і Антихристом. На иншій він показаний яко звалений св. Томою. Він став головним елєментом у тріюмфах великого Домініканського доктора. За такого мали єго Італіянські малярі до шіснацятого століття. Єго доктріни вдержали ся в Падуанськім університеті до сімнацятого століття.

Ось коротка історія Аверроізму, як він напав на Европу з Ішпанії. Під захистом Фрідеріха II., він, менше велично, ширив ся із Сіцилії. Сей володар приймав єго зовсім. У своіх „Сіцілійських Запитах“ він шукав світла про вічність світа тай про природу душі, і думав, що найшов те світло в відповідях Ібн-Сабіна, прихильника сих доктрін. Але в своій боротьбі с папством він був поборений і з ним сі єресі були знищені.

У Верхній Італіі Аверроізм держав ся довго. Він був такий модний у вищій Венеціянській суспільности, що кождий шляхтич мусів признавати ся до него. Нарешті Церква виступила проти него рішучо. Лятеранський Собор, у 1512 р., присудив тайітелів сих огидних доктрін яко єретиків і невірників. Як ми бачили, остатній Ватиканський Собор прокляв йіх. Але, невважаючи на се пятно, треба тямити, що сі думки має за правду більша частина людськоі породи.

VI.

БОРОТЬБА ЗА ПРИРОДУ СВІТА.

Біблійний погляд на світ: земля є плоска рівнина; поміщенє неба й пекла.

Науковий погляд: земля є куля; зміряне еі величини; еі становище в сонічній сістемі й відносини до неі. — Три великі подорожі. — Колюмб, Де Ґама, Маґельлян. Обплитє землі. — Встановленє еі кулястости мірянєм степенів і вагадлом.

Відкритє Коперніка. — Винахід телєскопа. — Галилей перед Інквізіцією. — Єго покаранє. — Побіда над Церквою.

Проби встановити обширність сонічноі сістеми. — Означенє паральлякси сонця при переході Венери. — (Розміри сонічноі сістеми). Марнота землі й чоловіка.

Ідеі про обширність усего світа. — Паральлякса звізд. — Многота світів по думці Бруна. Він був увязнений і спалений Інквізіцією. — (Побіда Бруна).

Тепер треба мені росказати про суперечки за третю велику філософічну завдачу — за природу світа.

Некритична обсервація лиця природи переконує нас, що земля є велика плоска поверхня, яка держить небосклін, твердь, що ділить верхні води від нижніх; що небесні тіла — сонце, місяць і звізди роблять свою дорогу, рухаючи ся зі сходу на захід і що йіх невидна величина тай рух довкола нерухомоі землі доказують, що вони щось нижше. З ріжних орґанічних форм, довкола чоловіка, ні одна не може рівнати ся до него гідно і через те він немов би то й правий, висновуючи с сего,

що всі річи сотворені задля єго вжитку — сонце, аби давати єму світло в день, місяць і звизди в ночи.

Порівнана теольоґія показує нам, що се розумінє природи принято загально в раніщий період інтелєктуального житя. Така віра всіх націй усіх частин світа в початках йіх цівілізаціі: вона є ґеоцентрична, бо робить землю центром усего світа; антропоцентрична, бо робить чоловіка центральною рілю на землі. І се не лише самохітний висновок, який робить чоловік, дивлячи ся на світ нерозважно та поверховно, се є й фільософічна підвалина ріжних релігійних обяв, які давали ся в ряди-годи чоловікови. Сі обяви кажуть єму ще й те, що повище кришталового небозводу є країна вічного світла та щастя — небо — домівка Бога тай ангельських громад, і може й єго власна домівка після смерти; а під землею країна вічноі пітьми й нещастя, домівка злих. Таким чином, у видимому світі ми бачимо малюнок невидимого.

На сій думці про будову світа засновано великі релігійні сістеми і через те при обороні єі ходило про могучі матеріяльні інтереси. Вони противили ся, иноді проливаючи кров, пробам поправити сі явні помилки — противенство виходило з підозріня, що від того втеряло би поміщенє неба й пекла і найвище значінє чоловіка в усему світі.

Такі проби мусіли робити ся неминуче. На-коли люде стали в загалі думати про сю справу, вони мусіли сумнівати ся в говірці, немов би земля була рівниною без краю. Ніхто не може сумнівати ся, що сонце, яке ми бачимо сегодня — те саме, яке ми бачили вчера. Єго безперестанна поява що ранку спонукує чоловіка невпинно до думки, що воно пройшло по-низше землі. Се-ж годі помирити з думкою, що в тих сторонах вічна ніч. От воно й родить більше або менше ясну ідею про кулястість землі.

Земля не може простирати ся в низ без краю, бо сонце не могло би пройти крізь неі, або крізь яку прогалину чи прохід у ній, бо, в ріжні часи року, воно сходить і заходить у ріжних місцях. І звизди рухають ся під нею безчисленними дорогами. Значить, у низу мусить бути вільна дорога.

Певно задля помиреня обяви з отсими новими фактами приймали ся часто такі схеми, як Козьми Індікоплейста в єго „Християнській Топоґрафіі“. Про неі ми мали нагоду сказати окремо на передущих сторонах. Вона твердила, що в північних частинах плоскоі землі є величезна гора, по за яку проходить сонце, і таким чином робить ся ніч.

У дуже давній історичний період відкрито механізм затьмінь. Затьміня місяця показували, що тінь землі все кругла. Значить, форма землі мусить бути куляста. Тіло, яке з усіх боків кидає круглу тінь, мусить бути кругле. Инші уваги, які знає тепер кожде, мусіли доказувати, що єі форма дійсно кругла.

Але означенє форми землі не скидало єі зовсім з єі верховного становища. Вона була очивидячки далеко більша як усі инші річи, то й справедливо було вважати єі не лише центром світа, але й справді — світом. Усі инші річи на купу видавали ся дуже невидні супроти неі.

Хоть наслідки з признаня кулястоі форми землі сіпали глибоко за істнуючі теольоґічні ідеі, а про те вони були далеко менше важні від наслідків із означеня єі величини. Доволі було елєментарного знаня ґеометріі, аби завважати, що вірні ідеі про се можна було лехко добути, змірявши степень на поверхні землі. Мабуть пробовано дійти до сего ще давніще, але результати пропали. Та Ератостен изміряв один степень межи Сієною й Александрією, в Єгипті, при чому думав, що Сієна лежить саме в поворотному крузі Рака. Але сі два місця не лежать у тім самім мерідіяні, і віддаль межи ними була оцінена, а не зміряна. В два столітя після того, Позідоній зробив другу пробу між Александрією та Родосом; у Родосі доторкала ся саме тоді небосклона блискуча звізда Канопус, в Александріі вона підняла ся на $7^1/_2{}^0$. Але тут напрям іде по морю, і через те віддаль була те-ж оцінена, а не зміряна. Нарешті, як ми вже сказали, халіф Аль-Мамун изробив два поміри, один на березі Червоного моря, другий коло Куфи, в Мезопотаміі. Загальний результат сих ріжних обсервацій був такий, що діяметер землі має сім до вісім тисяч миль.

Се приблизне означенє величини землі змагало скинути єі з єі головного становища тай викликати дуже

поважні теольоґічні результати. Сему дуже помагали давні досліди Арістарха з Самоса, одного з Александрійських учених, 280 р. перед Р. Х. У своій розвідці про величини та віддалі сонця й місяця, він викладає бистроумний, хоть і недокладний метод, якого він ужив до розвязки сеі завдачі. Чимало століть навперед того Піта́ґорас приніс із Індії в Европу штудерну видумку. Вона показувала сонце яко центро сістеми. Довкола него крутили ся круговими дорогами планети в такім порядку: Меркурій, Венера, Земля, Марс, Юпітер, Сатурн, і думало ся, що всі вони вертять ся на своіх осях і крутять ся довкола сонця. По словам Ціцерона, Нікетас думав, що як би приняти, що земля вертить ся на своій оси, то було би легко пояснити недовідомий швидкий хід небес.

Є причина думати, що Арістархові твори згоріли в Александрійській Бібліотеці підчас пожару за Цезара. Одинока єго розвідка, яка дійшла до нас, се названа вище розвідка про величину та віддаль сонця й місяця.

Арістарх приймав Пітаґорейську сістему яко таку, що показувала дійсні факти. То був результат признаня, що сонце страшенно далеко і, значить, незвичайно велике. Геліоцентрична сістема, вважаючи таким чином сонце центральною кулею, спихала землю на дуже підрядне місце, роблючи єі лиш одною зо шістьох планет.

Але се не одинокий причинок Арістарха до астрономіі, бо, завважавши, що рух землі не дуже переміняє видимоі позиціі звізд, він вивів із сего, що вони від нас безмірно далі як сонце. Він, значить, як каже Ляпляс, із усіх давніх людей мав найвірніщі ідеі про величезність усего світа. Він знав, що земля зовсім невидна, коли єі порівнати до віддалів звізд. Він знав і те, що над нами нема нічого, окрім простору та звізд.

Але поглядів Арістарха на розміщенє планетних тіл не признавано в старовину; всі воліли сістему запропоновану Птоломеєм і виложену в єго „Syntaxis“. Фізікальна філософія тодішніх часів була дуже недокладна — один із Птоломеєвих закидів проти Пітаґорейськоі сістеми був той, що як би земля була в руху, то лишала би за собою повітрє тай инші лехкі тіла. Ось чому він клав землю в центральну позіцію, тай обертав довкола неі по черзі Місяць, Меркурія, Венеру, Сонце, Марса, Юпітера, Сатурна; за дорогою Сатурна починало ся небо

нерухомих звізд. Що до сталих кришталових сфер, які рушали ся одна зі сходу на захід, а друга с півночи на південь, то се була фантазія Евдокса, на яку Птоломей не натякає.

Значить, Птоломейська сістема, се власне ґеоцентрична сістема. Вона лишала землю на еі верховному становищі, то й не вражала релігійних поглядів, ані християнських, ані могаметанських. Величезна слава еі автора, видна спосібність єго великого твору про механізм небес піддержали еі майже тисячу чотириста років — від другого до шіснацятого столітя.

У християнстві потрачено більшу частину сего довгого періоду на суперечку про природу Бога та боротьбу за церковну власть. Авторітет Батьків і пануюча віра в те, що Писаня обіймають суму всего знаня, відбирали всяку охоту досліджувати Природу. Коли повставав при нагоді скоротечний інтерес до якоі астрономічноі справи, то рішав ся зараз такими авторітетами як писаня Августина або Ляктанція, а не показом на прояви небес. Святій науці давали таку велику перевагу над світською, що Християнство не вродило за пятнацять сот років свого істнованя ні однісінького астронома.

У Могаметанських націй було далеко краще. Вони починають плекати науку від здобутя Александріі в 638 р. після Р. Хр. То було всего шість років після смерти Пророка. За несповна два столітя вони не лише що обізнали ся з Грецькими науковими письменниками, але й оцінили іх вірно. Як ми вже згадували,халіф Аль-Мамун дістав по вмові з Михайлом III., копію „Syntaxis-а“ Птоломея. Він еі зараз-же переклав на Арабське. Вона стала до-разу великим авторітетом задля Сараценських астрономів. Від сеі підвалини дійшли Сарацени до розвязки деяких найважніщих наукових завдач. Вони означили величину землі, завважали або списали усі звізди видимі на йіх небесах, даючи більшим із них імена, які вони мають і доси на наших мапах і ґльобусах, установили дійсну довготу року, відкрили астрономічну рефракцію, винайшли годинник із ваґадлом, поправили фотометрію звізд, означили криволінійну дорогу світляного проміня крізь повітрє, пояснили появи горізонтального сонця й місяця, тай те яким чином ми бачимо йіх іще заки вони зійшли і після того як вони зайшли;

вони міряли висоту атмосфери, оцінюючи єї на пятьдесять вісім анґлійських миль, дали вірну теорію меркненя та михкотіня звізд. Вони заснували першу обсерваторію в Европі. Йіх обсервації були такі докладні, що і найліпші новіщі математики користують ся йіх результатами. Так Ляпляс, у своїй „Système du Monde“ (Система Світа), наводить обсервації Аль-Батагнія, яко безперечний доказ уменшеня ексцентричности земноі дороги. Він користує ся обсерваціями Ібн-Юніса в своїй розвідці про нахиленє екліптики і що до завдач більших нерівних рухів Юпітера тай Сатурна.

Се лише частина, тай то мала частина заслуг Арабських астрономів коло розвязки завдачі про природу світа. Тим часом Християнство було таке запаморочене, таке темне, що зовсім не дбало про сю справу. Єго увага була занята образохвальством, транссубстанціяцією, заслугами святих, чудесами та чудесним ліченєм скриньками з мощами.

Сеся байдужність тривала до кінця пятнацятого століття. Але навіть і тоді не було ніякоі науковоі понуки, Розворушували людей зовсім инші мотиви. Вони вийшли з торгового супірництва, і справа кулястости землі була рішена нарешті трьома мореплавцями: Колюмбом, Де Ґамою та Фердинандом Маґельляном особливо.

Торгівля зо Східною Азією була все джерелом безмірного богацтва задля західних націй, які по черзі мали єі в руках. У середні віки вона скупила ся у Верхній Італії. Ведено єі двома лініями — північною, по Червоному та Каспійському морю, і далі караванами вельблюдів — головною кватирою сеі дороги була Ґенуя; і південною, через Сірійські та Єгипетські лимани тай Арабське море, з головною кватирою Венецією. Купці, які торгували по остатній дорозі, мали великий заробок і на перевозці за Хрестових походів.

Венеціянці дбали про приятельські зносини з могаметанськими властями Сіріі та Єгипта, йім було позволено мати консуляти в Александріі й Дамасці і, невважаючи на воєнні несупокоі в тих країнах, торгівля все таки вела ся доволі добре. Але північна або ґенуезька лінія була зовсім розірвана нападами Татар і Турків, та воєнними й політичними злиднями в країнах, через які вона йшла. Східна торгівля Ґенуі була не лише в небеспечному стані — а просто на краю погибелі.

Круглий видимий небосклін і єго пірненє в морі, повільна поява і щезанє кораблів на морі, мусить довести інтелїґентних мореплавців до переконаня про кулястість землі. Писаня Могаметанських астрономів і фільософів розширили сю доктріну на Заході Европи, але, як і можна було ждати, єі приняли неприхильно теольоґи. Коли таким чином Генуя була на краю руіни, то деяким єі мореплавцям упало на гадку, що як би сей погляд був вірний, то йіхні справи могли би поправити ся. Корабель, який виплив би Ґібральтарським проливом на захід, мусів би приплисти до Східноі Індіі. Тут були очивидячки й инші великі користи. Важкі поклажі можна було би перевозити без важкоі та дорогоі тяганини по суші і без переклажі.

Межи Ґенеузькими мореплавцями, які думали таке, був Хрістоф Колюмб.

Він росказує нам, що єго увагу звернули на сю справу писаня Аверроеса та між єго приятелями був Фльорентинець Тосканельлі, що займав ся астрономією і став могучим оборонцем кулястости землі. В самій Ґенуі Колюмб найшов мало заохоти. Тоді він потратив кілька років на заходи заінтересувати своім замислом ріжних князів. Ішпанські церковники вказали на єго нерелігійне змаганє і собор у Саляманці прокляв єго; проти єго правовірности витягли Пятикнижіє, Псальми, Пророків, Євангелія, Апостоли тай Писаня Батьків — св. Золотовуста, св. Августина, св. Ієроніма, св. Григорія, св. Василія тай св. Амвросія.

Але нарешті, заохочений ішпанською королевою Ізабеллею і підпоможений богатою моряцькою фамілією Пінцонів із Пальоса, з якоі дехто пристав до него особисто, він відплив 3-ого Августа 1492, трьома невеличкими кораблями с Пальоса, везучи с собою лист від короля Фердинанда до великого хана Татаріі тай карту або мапу, зладжену на підставі Тосканельлівськоі. Саме перед о-північю, 11-ого Октября 1492, він побачив із передньоі вежі свого корабля михкотінє світла навперед себе. У дві години після того вистріл із иншого корабля дав знати, що побачили землю. Як исходило сонце, Колюмб приплив до Нового Світа.

Коли він вернув ся в Европу, то всі думали, що він доплив до східних частин Азіі, та що, значить, єго

подорож була теоретично вдатна. Сам Колюмб умер у сій вірі. Але від численних подорожей незабаром після того, став звісний загальний обрис Американськоі береговоі лініі, тай відкритє Великого Південного моря, яке зробив Бальбоа, пояснило нарешті дійсні факти пригоди і промах Тосканелльового та Колюмба, котрі думали, що дорога на захід від Европи до Азіі не може бути більша як дорога від Італіі до Ґнінейського лимана, — дорога, яку Колюмб робив не раз.

У своій першій подорожі, смерком 13-го Сентября 1492, бувши тоді півтретя степеня на схід від одного з Азорських островів Корво, завважав Колюмб, що компасові игли на кораблях уже не показують трохи на північний схід, але навертають на захід. Чим далі плили, тим більший та більший ставав відхил. Колюмб не перший відкрив факт відхилу, але бесперечно перший відкрив лінію, де не було відхилу. Коли вертали ся назад, то завважали супротивне; відхил на захід уменшав ся, поки не досягли сего мерідіяна, тоді игли знов показували на північ, так як треба. Далі, коли наближали ся до европейського берега, відхил був на схід. Колюмб вивів із сего, що невідхильна лінія се стала ґеоґрафічна лінія, або границя межи Східною та Західною Півкулею. Ось чому в булі з Мая 1493, папа Александер VI. приняв сю лінію за вічну границю межи володінями Ішпаніі та Портуґаліі, коли розсуджував суперечки сих націй. Але потім відкрили, що лінія посунула ся на схід. У 1662 вона сходила ся з лондонським мерідіяном.

По папській булі, Портуґальскі володіня лежали по східнім боці невідхильноі лініі. Але портуґальський уряд дізнав ся від якихось єгипетських Жидів, що можна було обплисти сушу Африки, бо на самім південнім єі краю є ріг, який лехко обминути. Вислано експедіцію з трьох кораблів під проводом Васка Де Ґами, 9-го Юля, 1497; вона обминула ріг 20-го Ноября і доплила до Калькути на березі Індіі 19-го Мая 1498. По булі, ся подорож на Схід давала Портуґальцям право на Індійську торгівлю.

Заки обминено ріг, кораблі Де Ґамові плили в загалі на південь. Завважано дуже швидко, що висота полярноі звізди над горізонтом маліла і незабаром після того як доплили до рівника, ся звізда щезла з очей.

Тим часом стали показувати ся инші звізди, с котрих деякі чинили пишні громади — звізди Південної Півкулі. Все те годило ся с теоретичними сподіванками, заснованими на допущеню кулястости землі.

Політичні наслідки, які вийшли зараз після сего, поклали Папський Уряд у дуже прикрий стан. Єго переказу й політика забороняли єму допускати якусь иншу форму землі, не плоску, бо вона була обявлена в Писанях. Затайіти факти було годі, софістика була марна. Торґове щастє покинуло тепер і Венецію і Ґеную. Лице Европи перемінило ся. Морська могучість перейшла із Середземних країн до набережних країн Атлянтицького океана.

Але Ішпанський Уряд не піддав ся перемозі, яка так лехко прийшла єго торговому супірникови. Він послухав уговорюваня якогось Фердінанда Маґельляна, що Індію тай Острови Корінні можна досягнути, пливучи на захід, як би лише можна було найти пролив або прохід через землю, яку тепер признали „Американською Сушею"; та що, як би се стало ся, то по папській булі, Ішпанія мала би право на торгівлю з Індією так само як Портуґалія. Під проводом Маґельляна була вислана експідиція з пятьох кораблів, на яких було двіста трицять сім мужа; вона відплила з Севільлі 10-го Августа 1519.

Маґельлян справив ся сміливо до Південно-Американських берегів, надіючи ся найти яку прогалину або перехід через сушу, куди він міг би досягнути великого Південного моря. Сімдесять день він був задержаний на тій лінії безвітрєм; єго моряки налякали ся, думаючи, що заплили в сторону, де ніколи не віють вітри, і що вони пропали. Та ні безвітрє, ні бурі, ні повстанє, ні втеки моряків, ніщо не могло захитати постанови Маґельляна. Через рік із верхом він відкрив пролив, який носить єго имя і, як росказує Італіянець Піґафетті, який був з ним, він плакав з радости, коли побачив, що Бог поміг єму нарешті опинити ся тут, де він міг бороти ся з незвісними небеспеками Південного моря, „Великого й Тихого Океана".

З голоду він мусів годувати ся кусниками шкіри та ремѐнів, якими були сям-там пообвязувані линви, мусів пити гнилу воду, єго люде вмирали з голоду

та шкорбуту, а про те сей чоловік, вірючи твердо в кулястість землі, плив усе на північний захід і не бачив заселеноі землі більше як чотири місяці. Він міркував, що вплив по Тихому морю найменше дванацять тисяч миль. Він переплив рівник, побачив знов полярну звізду, і нарешті приплив до землі — до Розбійницьких Островів. Тут він зустрітив ся з Суматрськими пройдисвітами. Межи тими островами єго вбили або дикуни, або таки єго власні люде. Єго підстарший, Себастіян д'Елькано, взяв провід над кораблем у своі руки, справляючи єго на ріг Доброі Надіі та виносячи страшенні злидні. Нарешті він обплив сей ріг і потім у-четверте переплив рівник. 7-го Сентября, 1522, після більше як трирічноі подорожі, він заякорив свій корабель, Сан-Вітторію, в С. Люкарському лимані, коло Севільлі. Сей корабель сповнив найбільше діло в історіі людськоі породи. Він обплив землю.

Сан-Вітторія, пливучи на захід, вернула ся назад на місце, відки рушила. Від тоді теольоґічна доктріна про плоскість землі була звалена на віки.

Через пять років після скінченя Маґельлянськоі подорожі, спробовано в Християнстві у перше означити величину землі. Зробив се французький природознавець Фернель, що встановивши висоту полюса в Парижі, пішов опісля на північ, аж поки не зайшов на місце, де висота полюса була саме на один степень більша як у Парижі. Він изміряв віддаль межи двома стаціями числом оборотів одного з коліс свого воза, до якого був прироблений відповідний показчик, і вивів, що обсяг землі має коло двацять чотири тисячі чотириста вісімдесять італіянських миль.

Поміри, і то чим раз докладніщі, зроблено в богатьох країнах: Снеллем у Голляндіі, Норвудом межи Лондоном і Йорком ув Анґліі, Пікардом під охороною Французькоі Академіі Наук, у Франціі. Плян Пікарда був такий, аби звязати дві точці рядом трикутників і, означивши таким чином довготу дуги мерідіяна межи ними, порівнати єі з ріжницею широт, найдених астрономічними обсерваціями. Стаціі були Мальвуазінь коло Парижа та Сурдон коло Амієна. Ріжницю широт означено обсервацією зенітних віддалей звізди δ в громаді Кассіопеі. В сій Пікардовій праці є дві інтересні річи:

тут ужито в перше струментів із телєскопами; і результат праці був, як побачимо незабаром, задля Нютона першим потверджененєм теорії про загальну тяготу.

Того часу стало ясно з механічних зауваг, особливо тих, які були виведені Нютоном, що, коли земля вертке тіло, то форма єі не може бути досконалою кулею, але мусить бути сфероідом, издавленим або сплощеним на бігунах. Із сего виходило би, що довгота степеня мусить бути більша коло бігунів як коло рівника.

Французька Академія зважила ся розширити Пікардову операцію, продовживши поміри в усіх напрямах і взявши результат за підвалину до докладніщої карти Франціі. Але вийшла проволока, і поміри зроблено аж у 1718 р. від Дюнкірка на півночи до південного края Франціі. Як почали толкувати сі поміри, настала суперечка, бо одні казали, що виходить сфероід вивершений, а другі казали, що здавлений; першу форму можна представити популярно цитриною, другу помаранчею. Аби се рішити, французький уряд, за підмовою Академіі, вислав дві експедіціі задля зміряня степенів меріdіяна — одну над рівник, а другу як найдалі на північ; перша вибрала ся в Перу, остатна у Шведську Ляпляндію. Обі партіі наткнули ся на величезні перепони. Але Ляпляндська коміссія скінчила своі обсервації далеко швидше ніж Перуанська, яка потрібувала цілісіньких девять років. Добуті таким чином результати помірів потвердили теоретичну сподіванку сплощеноі форми. Від тоді зроблено чимало великих і докладних повторінь сеі обсервації, межи якими треба згадати про обсервації Анґлічан ув Анґліі тай Індіі, та особливо Французів з нагоди заведеня метричноі системи ваг і мір. Остатні міряня були початі Делямбром і Мешеном, від Дюнкірка до Барсельони, відти-ж йіх продовжили Біо тай Араґо до острова Форментери коло Мінорки. Довгота йіх була коло півтринацятя степеня.

Окрім сего методу безпосереднього міряня, форма землі може бути встановлена обсервацією числа хитань вагадла тоі самоі довготи в ріжних широтах. Отсі обсервації, хоть і потверджують передущі результати, але дають землі трохи більшу еліптичність як найдено мірянєм степенів. Вагадло хитає ся тим помаліще чим

ближше рівника. З сего виходить, що тут далі від центра землі.

По найпевніщим помірам, розміри землі можуть бути встановлені ось як:

Більший або рівниковий діяметер	.	.	7,925 миль
Менший або бігуновий діяметер	.	.	7,899 „
Ріжниця або бігунове здавленє	.	.	26 „

Такий був результат досліду форми й величини землі. Але ще тоді, як се не було означено, повстала инша суперечка, повна ще поважніщих наслідків. То була боротьба за позіцію землі супроти сонця та планетних тіл.

Копернік, Прусак, скінчив коло 1507 р. книгу: „Про Обороти Небесних Тіл“. Він мандрував за-молоду по Італіі, посвятив свою увагу астрономіі та студіював у Римі математику. Із глибоких студій Птоломеєвоі та Пітаґорасовоі сістеми він вивів, що остатня вірніща, і книга єго мала піддержати еі. Тямлючи про те, що єго доктріни противлять ся зовсім обявленій правді тай знаючи на перед, що за них єму була би кара від Церкви, він висловив ся осторожно й апольоґетично, кажучи, що лише позволив собі спробувати, чи признавши рух землі, не можна би найти кращі від старих поясненя оборотів небесних тіл; що, роблючи се, він лише покористував ся привілеєю, яку мали й инші, то є класти гіпотези, які кому вгодно. Переднє слово було заадресовано до папи Павла III.

Віщуючи дуже добре, які можуть бути наслідки, він здержував публікацію своеі книги трицять шість років, думаючи, чи „не краще було би піти за Пітаґорейцями тай иншими, які переказували свою доктріну лиш устно тай то приятелям“. На просьбу кардинала Шомберґа він нарешті видав книгу в 1543 р. Друкований примірник еі принесено єму на єго смертну постіль. Доля книги була така, як він віщував. Інквізіція осудила еі яко еретицьку. В присуді, забороняючому книгу, Конґреґація Індекса обжалувала єго сістему яко „брехливу Пітаґорейську доктріну, зовсім противну Святому Письму“.

Астрономи кажуть справедливо, що Копернікова книга „De Revolutionibus“ перемінила лице йіхньоі науки. Вона заснувала безперечно геліоцентричну теорію. Вона показала, що віддаль нерухомих звізд безконечно ве-

лика та що земля лише точка на небесах. Випереджаючи Нютона, Копернік признавав ваготу сонцеви, місяцеви тай небесним тілам, але промахнув ся допустивши, що небесні рухи мусять бути кругові. Обсервації Марсовоі дороги тай єго ріжні діяметри в ріжні часи привели Коперніка до єго теоріі.

Обжаловуючи, таким чином, Копернікову сістему яко противну обяві, церковні авторітети були певно спонукувані до того глибоко розвагами про єі наслідки. Скинути землю з єі центральноі пануючоі позіціі, дати йій чимало рівних і богато більших від неі небесних тіл, се, на йіх думку, вменшало єі права на Божу увагу. Коли кождa з безчисленних міріяд звізд була сонцем, обставленим обкрутними кулями, які заселені свідомими істотами як ми, та коли ми так лехко впали і були викуплені такою страшенною ціною як смерть Сина Божого, то як же-ж воно з ними? Чи межи ними не согрішив ніхто або не може согрішити так як ми? Відки-ж йім узяти Спасителя?

В 1608 р. відкрив Голляндець Ліпперсгей, що коли дивити ся крізь два скла з'єдинені з собою звісним способом, то далекі річи вбільшають ся і йіх видно дуже ясно. Він винайшов телєскоп. На другий рік Фльорентинець Галилей, славний своіми математичними й науковими писанями, вчувши про сю пригоду, але не знаючи подробиць конструкціі, винайшов форму струмента задля себе. Поправляючи єго мало-по-малу, він устиг зладити струмент, який міг побільшувати трицять раз. Досліджуючи місяць, він завважав, що там є долини, так як на землі, тай гори, які кидають тінь. Давно розказували, що в Плєядах було колись сім звізд, але лєґенда додавала, що одна з них щезла таємно. Справивши свій телєскоп на Плєяди, Галилей переконав ся, що міг лехко нарахувати там сорок звізд, не менше. Куди він лише глянув, скрізь відкривав звізди, зовсім невидимі голим оком.

У ночи 7-ого Января 1610, він завважав три невидні звізди в простій лініі коло планети Юпітера, а через кілька вечерів і четверту. Він завважав, що вони крутили ся дорогами довкола тіла планети і переконав ся з радістю, що вони показують мініятурний образ Копернікової сістеми.

Звістка про сі чудеса збудила до-разу загальну увагу. Духовні авторітети побачили зараз йіх тенденцію, яка грозила доктріні про те, що вселенна була зроблена задля чоловіка. До сотворіня міріяд звізд, до того часу невидимих, мусіло спонукати щось инше, як освічуванє чоловікови ночи.

Закидали Коперніковій теоріі, що коли планети Меркурій і Венера крутять ся довкола сонця в середині земноі дороги, то вони повинні би показувати фази подібні місяцевим; і що у Венери, такоі пишноі та блискучоі звізди, сі фази повинні би бути дуже видні. Копернік признавав силу сего закиду і старав ся найти поясненє, але марно. Отже Галилей, справивши свій телєскоп на сю планету, відкрив, що сповідані фази справді істнують; ось вона росла, далі стала пів-місяцем, трьома четвертинами місяця, нарешті повним місяцем. Перед Коперніком думали, що планети світять своім власним світлом, але фази Венери й Марса показали, що йіх світло відбиване. Арістотелева думка, що небесні тіла ріжнять ся від земних своєю нерухомістю, була вдарена сильно Галилеєвими відкритями, що на місяці є гори й долини, так як на землі, що сонце не є досконале, але має скази на лиці тай крутить ся на своій оси, а не стоіть у стані величного супокою. Сама поява нових звізд кинула поважні сумніви на сю теорію про непорушність.

Отсе тай богато инших прегарних телєскопних відкрить потверджувало чим раз більше правду Коперніковоі теоріі тай налякало Церкву страшенно. Підлі й темні церковники заявляли, що се туман або ошука. Декотрі казали, що на телєскоп можна здавати ся сяк так що до земних річей, але з небесними тілами воно зовсім не те. Инші заявляли, що винахід Галилея се просто приклад Арістотелевоі уваги, що звізди можна бачити в день зо дна глибокого колодязя. Галилея обвинили за ошуку, єресь, богохульство тай атеізм. Задля своєі оборони він написав лист до аббата Кастельлього, кажучи, що Писаня не мали бути ніколи науковим авторітетом, але лише моральною вказівкою. Се ще більше попсувало справу. Єго покликано перед Святу Інквізіцію під обжалуванєм за те, що він учив, що земля крутить ся довкола сонця, доктріна „зовсім противна Пи-

саням“. Єму наказано відкликати сю єресь, а ні то буде замкнений у тюрму. Єму радили відректи ся від навчаня й оборони Коперніковоі теоріі тай з'обовязати ся, що не буде на далі ані публікувати ані підпирати єі. Знаючи добре, що Правді не потрібно мучеників, він пристав на наказаний відклик тай обіцяв, чого від него хотіли.

Шіснацять років Церква мала супокій. Але в 1632 р. Галилей зважив ся видати свій твір під заголовком „Сістема Світа“, де боронено Коперніковудоктріну. Єго знов покликано перед Інквізіцію в Рим, під обжалуванєм за те, що казав, що земля крутить ся довкола сонця. Єму заявлено, що він навів на себе кару за єресь. На колінках, поклавши руку на Біблію, він мусів відректи ся доктріни про рух землі тай проклясти єі. Що за видовище! Сей шановний, найславніщий тоді муж був присилуваний під загрозою смерти перечити факти, про правду яких знали єго судьді так само як і він! Єго замкнули потому в тюрму, обходили ся з ним безсердечно гостро цілих десять років єго житя тай заборонили поховати єго на цвинтарі. Чи-ж не мусить бути бріхня те, що потрібує задля своєі підпори тілько ошуки, тілько варварства! З думок, які таким чином боронила Інквізіція, сміє ся тепер увесь цівілізований світ.

Один із найбільших новіщих математиків, згадуючи про сю справу, каже, що точка, за яку тут перечили ся, була задля людей одна з найцікавіщих, через позіцію, яку признано землі, де ми живемо. Як би земля стояла непорушно серед світа, то чоловік мав би право вважати себе головним предметом клопоту Природи. Але як би земля була лиш одною з планет, які крутять ся довкола сонця, невидним тілом у сонічній сістемі, то вона пропала би зовсім у безмірному просторі небес, де сеся сістема — лише невидна точка, хоть як вона видає ся нам велика.

Побідне встановленє Коперніковоі доктріни датує ся від винаходу телєскопа. Незабаром після того годі було подибати в усій Европі астронома, який не приймав би геліоцентричну теорію з єі головним домаганєм, подвійним рухом землі — раз, довкола власноі оси і, другий, довкола сонця. Коли задля остатного було ще потрібно доказу, то єго дало велике Брадлеєво від-

critє аберраціі нерухомих звізд, аберраціі, залежноі по части від проґресівного руху світла, по части від обороту землі. Брадлєєво відкритє було таке-ж важне як і відкритє настаня рівних днів і ночей. Ремерово відкритє проґресівного руху світла, хоть було названо Фонтенеллем зрадливою помилкою і не було допускано Кассінім, але пробило ся нарешті силою і було признано загально.

Тепер потрібно було добути вірні ідеі про розміри сонічноі сістеми, або, беручи завдачу в більше обмеженій формі, означити віддаль землі від сонця.

За Коперніка думали, що віддаль сонця не може бути більша як пять міліонів миль, тай то було чимало таких, які вважали сю оцінку занадто вбільшеною. Але розглядаючи обсерваціі Тіхо Брага, Кеплєр вивів, що помилка була власне в супротивнім напрямі, та що оцінку треба вбільшити бодай до тринацятьох міліонів. У 1670 р. показав Кассіні, що сі цифри зовсім не відповідають фактам і дав свій обрахунок на вісімдесять пять міліонів.

Перехід Венери поперед лице сонця, 3-ого Юня, 1769, був угаданий на перед і була оцінена єго велика вага задля розвязки сеі головноі завдачі астрономіі. Ріжні правительства помагали с похвальною поквапністю робити обсерваціі, так що в Европі було пятдесять стацій, в Азіі шість, а в Америці сімнацять. Задля сего Анґлійське правительство післало Кука в єго славну першу подорож. Він опинив ся в Отаіті. Єго подорож була вдатна. Сонце зійшло без хмар і небо було ясне увесь день. Перехід на Куковій стаціі тривав майже від пів до девятоі рано до третьоі після полудня, і всі обсерваціі зроблено гарно.

Але при розборі обсервацій, зроблених на ріжних стаціях, показало ся, що в них не було бажаноі згоди — бо результат хитав ся межи вісімдесятьма осьмома та стома девятьма міліонами. Через те славний математик Енке переглянув йіх у 1822—24 і вивів, що горізонтальна сонічна паральлякса, то є кут, під яким видить ся зі сонця пів-діяметер землі, чинить $8\frac{576}{1000}$ секунд; се давало віддаль 95,274.000 миль. Опісля сі обсерваціі були знов розглянені Ганзеном, що подав йіх результат на 91,659,000

миль. Ще пізніще Лєверріє найшов 91,759.000. Айрі та Стон, иншими методами нарахували 91,400.000; сам Стон, переглянувши старі обсервації, 91,730.000; і нарешті Фуко і Фізо, фізичними експеріментами, які означували швидкість світла і, значить, ріжнили ся по своій природі від перехідних обсервацій, найшли 91,400.000 Заки будуть установлені результати переходу 1874 р. мусимо, значить, приймати, що віддаль землі від сонця трохи менша як девятдесять два міліони миль.

Коли вже раз ся віддаль установить ся, то розміри сонічноі сістеми можна буде означити лехко й докладно. Доволі буде згадати, що віддаль найдальшоі доси звісноі планети, Нептуна від сонця коло трицять раз більша як віддаль землі.

[Віденьский астроном, др. Едмунд Вайс подає в своій праці Bilder-Atlas der Sternenwelt (1888 р.) такі цифри: земля віддалена від сонця 148·7 міліонів кільометрів (анґлійська миля = 1,523·97 метрів), сонце має в діяметрі 1,386.690 кільометрів або 108·71 земних діяметрів і важить 322.000 рази тілько, що земля. Вага сімох инших планет нашоі сонічноі сістеми (беручи вагу землі за одиницю) ось яка: Меркурій 0·04, Венера 0·78, (Земля 1·00), Марс 0·11, Юпітер 308, Сатурн 92, Уранос 14, Нептун 17; діяметер йіх (проти діяметра землі): 0·38, 0·94, 1·00, 0·53, 11,27·9,55, 4·64, 4·31; віддаль від сонця (міліонів кільометрів): 57·5, 107·5, 148·7, 226·5, 773·8, 1417·8, 2851·4, 4467·6. — М. П.]

За підмогою сих чисел ми можемо почати цінити справедливо доктріну про людську долю в усему світі— доктріну про те, що всі річи були зроблені задля чоловіка. Коли дивити ся із сонця, то земля сходить на точку, на порошину, яка вилискує ся в єго проміню. Коли читач бажає докладніщоі оцінки, то нехай держить сторінку отсеі книжки на кілька стіп від своіх очей; опісля нехай здумає собі одну з єі точок або перепинок; отся точка більша в поверхні кілька сот рази від землі, коли на неі дивити ся із сонця!

Що-ж може значити така майже невидима частинка? Можна собі подумати, що хотьби єі відсунено або й знівечено, то се було би зовсім незамітно. Що значить одна з тих людських монад, яких кишить на поверхні сеі ледви видимоі точки поверх тисячі міліонів, і з мі-

ліона яких ледви одна лишить слід свого істнованя? Що значить чоловік, єго радощі або єго муки?

Між арґументами, які висували ся проти Коперніковоі сістеми, тоді як вона була оповіщена, був один арґумент великого Датського астронома Тіхо Брага, висунений первісно Арістархом супроти Пітаґореєвоі сістеми, а то, що коли би, як говорено, земля крутила ся довкола сонця, то мусіла би бути переміна напряму в появі нерухомих звізд. Є час, коли ми буваємо ближше якоісь сторони небес на віддаль рівну цілому діяметрови земноі дороги, як ми були шість місяців перед тим, і через те повинна би бути переміна в відповідній позиціі звізд; повинно показувати ся, що вони росходять ся, коли ми наближаємо ся до них, і сходять ся, коли ми віддаляємо ся від них; або, говорячи по астрономічному, сі звізди повинні би мати рокову паральляксу.

Паральлякса звізди се кут межи двома лініями, потягненими від неі — одна до сонця, друга до землі.

Тоді брали дуже малу віддаль землі від сонця. Як би були знали тоді, так як знають тепер, що ся віддаль більша як девятьдесять міліонів миль або що діяметер земноі дороги чинить більше як сто вісімдесять міліонів миль, то сей арґумент був би безперечно дуже важкий.

У відповідь Тіху говорили, що як паральлякса тіла вменшає ся в міру зросту єго віддалі, то звізда може бути так далеко, що єі паральляксу годі завважати. Ся відповідь, як показало ся, вірна. Відкритє паральлякси звізд залежало від видосконаленя струментів до міряня кутів.

Паральлякса звізди α Центаври, гарноі двоістоі звізди на Південній Півкулі, яка вважає ся тепер найближчою з рухомих звізд, була означена в-перше Гендерсоном і Меклєром на Розі Доброі Надіі в 1832—33 р. Вона чинить коло девять десятих секунди. Значить, сеся звізда віддалена від нас майже двіста тисяч рази тілько, що сонце. Із тоі звізди сонце, навіть як би воно було таке велике, що займало би всю дорогу землі, то є сто вісімдесять міліонів у діяметрі, було би лише точкою. Вона обкручує ся зі своім товаришем довкола спільного йіхнього центра тяготи раз на вісімдесять один рік,

і через те бачить ся, що вся маса йіх менша від маси сонця.

Звізда 61 Лебедя звізда шестоі величини. Єі паральлякса була найдена в-перше Бесселем у 1838 р. і має вона коло одноі третини секунди. Значить, віддаль єі від нас чинить далеко більше як пятьсот тисяч рази тілько, що віддаль сонця. Вона обкручує ся зі своім товаришем довкола спільного йіхнього центра тяготи раз у пятьсот двацять років. Уся йіх вага чинить коло одноі третини ваги сонця.

Є причина думати, що велика звізда Сірій, найблискучіща на небесах, є коло шість рази далі як α Центавра. Єі діяметер має мабуть дванацять міліонів миль і світло єі є двіста рази блискучіще як світло сонця. А про те єі діяметра годі зміряти навіть крізь телєскоп; вона видає ся лише дуже блискучою искрою.

І так, звізди визначають ся не лише видимою, але й дійсною величиною. Вони, як показує спектроскоп, ріжнять ся дуже хемічним і фізичним складом. Сей інструмент обявляє нам і триванє житя звізди, через переміни в здатности ломити посилане світло. Хоть, як ми бачили, найближша від нас звізда находить ся в величезній і незміримій віддалі, то се лише перший ступінь — є инші звізди, яких промінє потребувало би тисячей, ба міліонів років, аби дійти до нас! Межі нашоі власноі сістеми є далеко за досягами наших найбільших телєскопів; що-ж тут казати про инші, дальші сістеми? Світи розсипані мов порох у безоднях простору.

Не вже-ж оті величезні тіла — яких міріяди розміщені в такій далекій далечині, що наші голі очи не можуть завважати йіх — не вже-ж вони не мають иншоі ціли, окрім назначеноі йім теольоґами, то є світити нам? Чи йіх велика величина не показує, що вони яко центри сили, мусять бути й центрами руху — сонцями задля инших сістем світів?

Ще тоді як сі факти були звісні дуже недокладно — та правду кажучи, то були швидше міркованя ніж факти — Італіянець Джіордано Бруно, який родив ся в сім років після смерти Коперніка, видав твір про „Безконечність Вселенноі тай Світів“; він був те-ж автором „Вечірніх Розмов у Середу Великого посту“, оборони Коперніковоі

сістеми тай твору про „Одиноку Причину Річей“. До сего треба додати ще й аллєґорію, видану в 1584, „Прогнанє Тріюмфуючого Звіря“. Окрім того він зібрав задля вжитку будущих астрономів, усі, які міг добути, обсервації нової звізди, що появила ся раптово в Кассіопеі 1572 р., і ставала чим раз блискучіща, аж перейшла всі инші звізди. Єі можна було бачити любісінько в день. Коли се, 11-ого Ноября, вона стала така ясна як Венера тоді, як вона найясніща. Кілька місяців вона показувала ріжні відтінки красок і щезла в Марті 1574.

Звізда, яка появила ся раптово в Серпентарію, в часи Кеплєра (1604), була зразу ясніща від Венери. Вона тривала більше як рік і перейшовши ріжні відтінки пурпурового, жовтого та червоного світла, погасла.

Бруно лагодив ся первісно задля Церкви. Він став Домініканцем, але, міркуючи, почав сумнівати ся в транссубстанціяції та в непорочнім початю. Не стараючи ся тайіти своіх думок, він попав швидко під осуд духовних авторітетів і мусів шукати пристановища, по черзі у Швейцаріі, Франціі, Анґліі, Ґерманіі. Чуткі гончі Інквізиціі слідили єго люто і загнали єго нарешті назад в Італію. Він був арештований у Венеціі тай замкнений у Піомбі (Оловяну Тюрму) на шість років, без книжок, без паперу, без приятелів.

В Анґліі він мав відчити про многоту світів і написав там, по італіянськи, своі найважніщі твори. Не мало причиняло ся до гніву на него і те, що він виступав без перестанку проти нещирости тай ошуки своіх гонителів — що, куди лише він появляв ся, він находив скрізь скептіцізм, побілений або затаєний лицемірством; і що він не воював проти віри людей, але проти йіх ніби-то віри; що він боров ся з правовірністю, у якоі не було ані моральности, ані віри.

У своіх „Вечірніх Розмовах“ він настоював на тім, що Писаня не мали ніколи вчити науки, але лише моральности, та що йіх не можна вважати якимось авторітетом в астрономічних і фізичних справах. Особливо ми мусимо відкинути погляд, який вони нам обявляють про будову світа, то є, що земля плоска рівнина, підперта стовпами, що небосклін твердь — підлога неба. Навиворот, ми мусимо знати, що вселенна бесконечна та

що вона наповнена само-світними й темними світами, з яких богато заселені; що над нами і довкола нас нема нічого лише простір та звізди. Єго міркованя про сі справи довели єго до висновку, що Аверроесові погляди не далекі від правди — що є Інтелєкт, який одушевляє вселенну, і видимий світ се лиш еманація або проява того Інтелєкта, зроджена й піддержувана силою від него і як би сю силу відняти, то всі річи щезли би. Сей вічно-присутний, всепроймаючий Інтелєкт є Бог, який живе в усіх річах, навіть таких, які про око не живуть; що всяка річ готова стати орґанізмом, перейти в житє. Значить, Бог „Одинока Причина Річей", „Усе в Усім".

Ось чому Бруна можна класти серед філософічних письменників між Аверроеса та Спінозу. Остатній думав, що Бог і Вселенна то одно, що всі події роблять ся по невідмінному закону Природи, по непереможній необхідности; що Бог се Вселенна, яка робить ряди потрібних рухів або актів, через нутрішню, неперемінну та непереможну енерґію.

По наказу духовних авторітетів, Бруна взяли з Венеціі в Рим, і замкнули в тюрму Інквізиціі, обжалувавши єго не лише за те, що він єретик, але й єресіярх, який написав безличні річи про релігію; особливо винували єго за те, що він навчав про многоту світів, доктріна, яка противить ся всему св. Письму і є ворожа обявленій релігіі, особливо що до пляну спасіня. Після дворічноі муки в тюрмі, єго привели перед суддів, признали винним у названих учинках, виключили с церкви і після того, як він чесно не відрік ся своєі науки, єго передали світським властям задля покараня „по змозі милосердного і без проливу крови", лячна формула, яка значила: спалити вязня на вогнищі. Знаючи добре, що єго мучителі можуть изнищити єго тіло, але думки єго жити муть серед людей, він сказав своім суддям: „Ви мабуть з більшим острахом постановляєте на мене присуд. ніж я єго приймаю". Присуд був виповнений, і єго спалено в Римі, 16-ого февраля 1600 р.

Ніхто не може згадати без жалю про муки тих безчисленних мучеників, яких вела на вогнища, ба одна, ба друга партія, за йіх релігійні переконаня. Але кождий з них мав ув остатну годину могучу й певну підпору.

Перехід із сего житя в будуще, хоть і через важку пробу, був переходом із минучого нещастя у вічне щастє, втекою від земних лютощів до небесної милосердности. На своїй дорозі темною долиною, мученик вірив, що була невидима рука, яка поведе єго, приятіль, який піддержить єго ще щиріще та твердіще в жаху поломіни. Задля Бруна не було такої підмоги. Фільософічні погляди, за які він посвятив своє житє, не могли зовсім розрадити єго. Він мусів бороти ся в остатній боротьбі сам один. І чи нема чогось дійсно величного в поставі сего одинокого чоловіка, чогось такого, чому людська природа не може надивувати ся, як стоїть він у темній салі перед своїми невмолимими суддями? Нема ні обвинителя, ні свідка, ні оборонця, лише слуги Святої Інквізіції, одягнені чорно, вештають ся потайно. Кати з приладами до мук чекають у низу в склепах. Єму кажуть просто, що він навів на себе сильні підозріня в єресі, бо казав, що є й инші світи окрім нашого. Єго питають, чи не відкличе він, чи не відрече ся своєї помилки. Він не може й не хоче перечити того, що признає за правду, і мабуть — бо він робив се часто перед тим — мабуть він каже своїм суддям, що й вони самі в серці вірять то само. Яке противенство межи сею сценою мужної гідности, непохитної твердости, неподатної любви до правди, та иншою сценою, яка відбула ся більше як пятнацять століть тому, коло ватри на подвірю у первосвященника Каяфи, коли когут запіяв і „Господь обернув ся і поглянув на Петра“ (Євангеліє Луки XXXII. 61)! А власне на Петрі Церква заснувала своє право зробити з Бруном так, як ізробила.

Та чейже близить ся день, коли потомство викупить отсей великий церковний злочин, і статуя Бруна стане в церкві св. Петра в Римі.

* * *

[День той настав швидко, але в инакшій, далеко величніщій формі, як уявляв собі ш. автор.: Дня 9 юня 1889 р. відкрито в Римі памятник Д. Брунови — не в церкві св. Петра (бо се й не можливо, поки вона буде первопрестольною святинею католіцизму і католіцизм католіцизмом), але на місці великого церковного злочину

з 16 февраля 1600 року, на Campo dei Fiori. Памятник се бронзова статуя 3·30 м. висока, на ґранітній підставі 5 метрів заввишки — твір одного з найбільших італіянських артистів, Етторе Феррарі. Бруно стоіть тут яко чернець Домініканин із книжкою в руках — скромний, але самосвідомий, рішучий, із сильними, енерґічними рисами та великими, могучими очима. На переді статуі напис: „A Bruno il secolo da lui divinato qui dove il rogo arte (Брунови вік ним угаданий, на місці, де горіло єго вогнище); з трьох инших боків бронзові таблиці з найважніщими хвилинами єго житя: на першій він показаний яко бесідник ув Оксфорді, на другій яко обжалуваний перед трибуналом Інквізиціі, на третій яко мученик на вогнищі; поверх сих таблиць ряд бронзових медаліонів із погрудями борців та мучеників за волю людськоі думки: Арнольда з Бресчіі, Петра Рамуса, Мих. Сервета, Івана Гуса, Галилея й т. и.

Памятник відкрито при величезній, палкій участи найперше самого італіянського народу. Похід борців за волю Італіі, студентів університетських, фармазонів, міщан, робітників і селян — представителів поверх 3000 італіянських товариств і громад — потрібував мало не дві години, поки перейшов поперед статую Бруна, віддаючи єму честь, яко найгідніщому синови Італіі тай великому мученикови за найдорожше в людині — за волю єі духа... Яке величезне противенство межи сею сценою і сценою з 16-ого февраля 1600 р., коли то бездушна, безсердечна товпа набожних, що зійшли ся були в Рим задля відпусту, дивила ся мовчки на муки Брунові, вибухаючи в ряди-годи диким сміхом, як кати знущали ся над ним, і нарешті, коли єго обхопила поломінь, упала на колінки і тягла за катами глумливі пісні на него!... Коли згаданий повище похід машерував поперед подобу Бруна, то представителі науки, волі й поступу величали Бруна промовами, — горячими, але скромними й терпимими, навіть до головних виновників Брунової смерти. Один бесідник, Джованні Бовіо сказав про сучасного папу Льва XIII. таке: „Не яло ся нам у сю величну, врочисту хвилю глумити ся над старцем у Ватикані тай обкидати єго погордою; він є жертва доґми, і тота доґма здавлює єму груди, з яких нераз може виринуло би любовне поздоровленє Італіі“...

Далеко не так терпимо поставила ся до сеі події католицька партія, задля котроі 9 юня 1889 був немов судним днем. Сам папа втік був на той час із Рима і громада Карпінетто, де він родив ся, одна однісінька на всю Римську провінцію, не взяла участи в святі — в противенстві до рідноі громади Бруна Нолі, яка парадувала на найчільніщому місці свята. Орґани католицькоі партіі ще й тепер обкидали болотом великого Покійника, а найкрайніщі з них заявили просто, що смерть єго була згідна з волею божою, з людською совістю тай справедливістю, ба, що так би треба робити й тепер з усіми вільнодумцями. Словом, торжество Бруна дало католицькій партіі нагоду показати, що вона й доси стоіть супроти волі людськоі думки та цівілізаціі на своєму давньому середньовічному становищі.

В торжестві взяв участь увесь цівілізований світ; один бесідник, славний учений Молєшот сконстатував, що всі народи були репрезентовані в Римі; хто не міг бути особисто, слав бодай лист або телєґраму із заявою своєі пошани до Бруна та солідарности з безпосередними участниками торжества (була там і русько-українська телєґрама, вислана мною й Франком і підписана й Поляками: дром Софією Дашинською та Яном Каспровичем. Вона величала італіянський нарід за те, що родив такого чоловіка тай святкує єго память і кінчила ся словами: Vicisti, Bruno — побідив єси, Бруно!)... Болюче вражає, коли подумати, що не чути було на тому святі голосу того, хто мабуть найгорячіще з усіх приняв би був таку пошану Бруна і чиі праці певно прискорили те велике свято побіди Бруна й людськоі цівілізаціі над католіцізмом — не чути було голосу автора сеі книжки: єму не судило ся діждати сеі радісноі хвилі — він умер 7 років перед тим...

М. П.]

VII.

СУПЕРЕЧКА ЗА ВІК ЗЕМЛІ.

Погляд св. Письма, що земли лише шість тисяч років і що вона була зроблена за тиждень. — Патрістична хронольоґія заснована на віках патріярхів. — Перепони від ріжних оцінок у ріжних переводах Біблії.

Леґенда про Потопу. — Нове заселенє. — Вавилонська Вежа: помішанє мов. — Первісна мова.

Кассіні відкриває сплощенє планети Юпітера. — Нютон відкриває сплощенє землі. — Вивід, що вона була сформована механічними причинами. — Се потверджують ґеольоґічні відкритя водяних скал; скріпляють орґанічні останки. — Треба допустити страшенно довгі періоди часу. — Заміна доктріни про Сотворінє доктріною про Еволюцію. — Відкритя про вік Чоловіка.

Міра часу й простору світа безконечні. — Здержаність розмови про вік світа.

Дійсна позіція землі в усему світі була встановлена аж після довгої та завзятої боротьби. Церква вживала всіх своїх сил, навіть кари смерти, задля піддержаня своїх ідей. Але дарма. Докази в користь Коперніковоі теоріі ставали непереможні. Нарешті допущено загально, що сонце є центральне, верховне тіло нашоі сістеми, а земля лише одна з сімйі єго планет, тай то не найбільша.

Коли настала черга на справу про вік світа, то Церква, навчена кінцем передущоі суперечки, не противила ся діяльно, як робила перше. Бо, хоть єі перекази

були знов у небеспеці, то все-ж таки вони не були, на єі думку, так дуже загрожені. Скинути землю з єі верховного місця значило, як казали духовні авторітети, підкопати дійсну підвалину обявленоі правди, але розмови про час сотворіня можна, мовляв, дозволити до певних границь. Тим часом сі границі були переступлені дуже швидко, і таким чином суперечка стала така-ж небеспечна, як і передуща.

Годі-ж було приняти пораду Плятона в єго „Тімею", коли він росказує про сю справу — про початок усего світа: „треба і мені, що говорю, і вам, що судите, тямити, що ми лише люде, і значить, коли приймаємо імовірний мітольоґічний переказ, то не годить ся нам слідити єго далі". Від часу св. Августина, Писаня стали великим і остатнім авторітетом у всіх науках, і теольоґи вивели з них схеми хронольоґіі тай космоґоніі, які стали камінєм перешкоди задля поступу реального знаня.

Ми натякнемо лише на деякі найголовніщі риси тих схем; подробиці йіх розібрати лехко. Так, зо шістьох днів творива й суботнішнього дня пропочивку, та с того, що, як нам росказувано, день у Господа то немов тисяча років, вивели, що триванє світа буде шість тисяч років мук, і додаткова тисяча, millenium пропочивку. Допускали загально, що тоді, як родив ся Христос, земли було коло чотири тисячі років, але-ж Европа так не дбала про студіі своіх літописей, що аж до 527 р. після Хр. не мала власноі хронольоґіі. Тоді римський ігумен Dionysius Exiguus, або Денис Менший, установив просту еру, і дав Европі єі теперішню Християнську хронольоґію.

Метод, ужитий до означеня найдавніщих хронольоґічних дат, то були обрахунки, засновані головно на житях патріярхів. Дуже важко було помирити числові незгоди. Навіть коли Мойсей, як було признано в ті некритичні часи, був автором книг, приписаних єму, то все-ж таки не звертали уваги на факт, що він росказував про подіі, з яких декотрі стали ся поверх дві тисячі років перед єго різдвом. Ледви чи здавало ся потрібним дивити ся на Пятикнижіє яко на повне натхнінє, бо зовсім не подбано про встанову єго справности. Ріжні копіі, які перебули пригоди часу, відміняли ся дуже; так Самаританська копія рахувала тринацять сот

і сім років від Сотворіня до Потопи, Єврейська шіснацять сот пятьдесять шість, Сімдесятниця двацять дві сотці шісдесять і три. Сімдесятниця рахувала від Сотворіня до Авраама пятнацять сот років більше від Єврейськоі. Але в загалі хилили ся до думки, що Потопа була десь у дві тисячі років після Сотворіня, а через других дві тисячі років родив ся Христос. Люде, які дуже займали ся сею справою, кажуть, що було не менше як сто трицять і дві ріжні думці про те, якого року появив ся Христос, і через те вони заявляли що непорадно було приймати числа Писаня надто докладно, бо було ясно з великих відмін у ріжних копіях, що промисел божий не подбав про вдержанє вірного тексту, ані не було ніякого знаку, по якім люде могли би дійти до одинокого автентичного перекладу. Навіть у незвичайно шанованих текстах були неминучі помилки. Так по Сімдесятниці Метусаіл жив і після Потопи.

Думали, що в передпотопному світі рік мав триста шісдесять днів. Декотрі твердили навіть, що то був початок розділу круга на триста шісдесять степенів. За Потопи, як заявляло чимало теольоґів, рух сонця перемінив ся, і рік став довший на пять день і шість годин. Переважувала думка, що ся чудна подія стала ся 2-го ноября 1656 року після сотворіня світа. Але др. Уістон, який любив більшу докладність, радив відкласти єі до 28-ого ноября. Декотрі думали, що веселки не було видно аж до після потопи; инші, очивидячки розумніщі, виводили, що вона була встановлена тоді в-перше яко знак. Аж як люде вийшли з ковчега, йім було позволено йісти мнясо, бо передпотопники були рослинойіди! Потопа не наробила, бачить ся, ніяких великих ґеоґрафічних перемін, бо Ное, здаючи ся на своє передпотопне знанє, почав ділити землю межи своіх трьох синів, даючи Яфетови Европу, Семови Азію, Хамови Африку. Про Америку він не подбав, бо не знав про єі істнованє. Сі патріярхи, не налякавши ся грізних пустинь, у які йшли, невисохлоі болотні та непроходимих лісів, почимчикували в назначені йім маєтности тай стали заселяти суші.

За сімдесять років Азіятська родина зросла до кілька сот душ. Вони пішли в Мезопотамські долини, і тут, не можемо вгадати з якоі речи, почали класти вежу

„якоі верх досягав би до неба“. Евсевій навчає нас, що ся праця тривала сорок років. Люде покинули єі аж тоді, як настало чудесне помішанє йіхньоі мови тай розсіяло йіх усіх по землі. Св. Амвросій доказує, що се помішанє не могло бути зроблене людьми. Оріґен думає, що й не ангели зробили єго.

Се помішанє мов викликало серед теольоґів чимало чудних мудровань про первісну мову чоловіка. Декотрі думали, що Адамова мова складала ся з самих імен, що ймена були односкладні, та що помішанє вийшло через заведенє богатоскладних імен. Але сі вчені мужі мусіли певно переслі пити чимало розмов, наведених у книзі Бития, як напр. розмови межи Всемогучим і Адамом, вужем і Евою й т. и. Там є всі частини мови. Але годили ся в тім, що первісна мова була Єврейська. Воно й мусіло так бути, по загальним прінціпам патріцистизму.

Грецькі Батьки обрахували, що в часи розсіяня зробило ся сімдесять і дві націі і з сим виводом ґодить ся св. Авґустин. Але, бачить ся, признавано деякі трудности в сих обрахунках; так учений др. Шокфорд, який розбирав усі названі справи дуже докладно в своім вивершенім творі „On the Sacred and Profane History of the World connected“, доказує, що в кождому з сих королівств не могло бути більше як по двацять одно або двацять і двоє мущин, жінок і дітей.

Дуже важною точкою в сій сістемі хрональоґічного обрахунку, заснованого на віках патріярхів, була велика довгота житя, якоі доживали ті славні люде. Думали загально, що перед Потопою „були вічні рівні дни і ночи“ і не було ніяких перемін у Природі. Після сеі події довгота житя вменшила ся на половину, а в часи Псальміста впала до сімдесяти років, і так воно й доси. Про гострі клімати казали, що вони повстали за Потопи від пересуненя земноі оси і до сего поганого наслідка додали ся шкідливі впливи сеі загальноі катастрофи, яка „обернувши поверхню землі у велике болото, викликала кисненє крови тай пропасниці“.

Задля усуненя трудностей, які виходили з незвичайноі довготи патріяршого житя, деякі теольоґи думали, що роки, про які говорить святий письменник, не були

звичайні, але місячні роки. Се могло звести вік тих шановних мужів на найновіщу міру житя, але заводило иншу непереможну трудність, бо по такому то вони мали діти ще як йім було лише пять або шість років.

По толкованю Батьків Церкви, свята наука показувала ось які факти: 1. Що дата Сотворіня була відносно нова, не більше, як чотири або пять тисяч років перед Христом; 2. Що акт Творіня зайняв шість звичайних днів; 3. Що Потопа була загальна та що звірі, які пережили єі, були заховані у ковчезі; 4. Що Адам був сотворений яко найморальніщий і найрозумніщий, що він упав і що на єго потомків перейшов єго гріх і єго впадок.

Із сих тай инших точок, про які можна би згадати, були дві такі, на які церковний авторітет мусів настоювати. То були: 1. Новіща дата Сотворіня; бо чим давніще мало би відбути ся сотворінє, тим більшоі оборони треба би справедливости Божій, тому що вона очивидячки, полишила би в такім разі більшість нашоі породи єі долі, а задержала спасінє задля небогатьох, які жили в кінцеві віки світа; 2. Вивершений стан Адама за єго сотворіня, бо сего було потрібно задля теоріі про впадок і плян спасіня.

Ось чому теольоґічні авторітети мусіли дивити ся нерадо на всяку пробу посунути взад початок землі в епоху безконечно далеку, тай на Могаметанську теорію про еволюцію чоловіка із нижших форм, або єго постепенний розвій аж до єго теперішнього стану, за великий протяг часу.

Із тілько що показаних дитинячостей, дурниць і противенств, ми можемо бачити яка справді недостатна була отся так названа свята наука. І може ми згодимо ся з дром. Шокфордом, цітованим повище, який після своєі важкоі та марноі проби погодити єі ріжні частини, мусів дійти ось до якого виводу: „Що до Батьків перших віків Церкви, то вони були добрі люде, але без загального образованя“.

Свята космоґонія вважає творенє тай устроєнє землі безпосередним Божим актом; вона відкидає вмішанє в ті подіі другорядних причин.

Наукова космоґонія починає ся телєскопним відкритєм, яке зробив Італіянський астроном Кассіні, під

догляд котрого Людвік XIV. віддав Обсерваторію в Парижі, — відкритєм, що планета Юпітер не є куля, але сплощений сфероід, издавлений на бігунах. Механічна філософія показувала, що така фіґура неминучий наслідок крутіня тягучої маси, і що чим борзіще крутінє тим більше мусить бути сплощенє, або, що на одно виходить, тим більше скупленє маси на рівнику.

По міркованям — чисто механічного характеру — Ньютон угадав, що така-ж мусить бути і фіґура землі, хоть і в менше замітній мірі. Від стирчачої маси іде настанє рівних днів і ночей, яке потрібує задля сповненя двацять пять тисяч вісім сот шісдесять і вісім років, тай нутація земної оси, відкрита Брадлеєм. Ми вже мали нагоду завважати, що земний рівниковий діяметер більший від бігунового на двацять і шість миль.

Здавленє землі обявило два факти: 1. Що давніще вона була в стані тягучім або плястичнім; 2. Що вона була сформована механічною і, значить, другорядною причиною.

Та сей вплив механічних причин видно не лише по зверхній формі земної кулі яко верткого сфероіда, але й по дослідови розміщеня єі матеріі.

Коли ми розглядаємо скали, які нанесла вода, то виходить, що товсті вони на кілька миль; але-ж вони повстали безперечно з повільного густіня. Матеріял, із якого вони складають ся, набрав ся з розпадених давних країн; він опинив ся в водяних течіях і був ними розміщений на-ново. Коли такі подіі роблять ся перед нашими очима, то потрібують вони чимало часу, аби дати видний результат — вода може таким чином нанести намулу за одно століте ледви на кілька цалів — що-ж нам казати про час, якого було потрібно задля згустіня намулу в кілька тисяч ярдів?

Позіція береговоі лініі Єгипта була звісна далеко більше як дві тисячі років. За той час він захопив, тим що наносив Ніль, чималий шмат Середземного моря. Увесь Нижній Єгипет повстав таким чином. Берегова лінія коло лиманів Міссіссіпі була добре звісна триста років, і за той час лише трохи слідно поступила в Мексіканський залив; але був час, коли дельта сеі ріки находила ся коло Сен-Люі, поверх сімсот миль від те-

перішнього свого місця. В Єгипті та в Америці — і, правду кажучи, в усіх сторонах — ріки продовжували країну цаль по цалеви в море; пинявість йіх діла та великий єго простір переконують нас, що задля сего ми мусимо приняти величезні періоди часу.

До такого самого виводу приходимо ми, коли розглянемо наповненє озер, густінє травертінів, обголюванє горбів, відрізуюче діянє моря на берегах, підмулюванє скал, вивітрюванє каміня від атмосферичноі води та вугляного квасу.

Гущі мусіли осідати первісно майже горізотальними верствами. Дуже богато йіх мусіло нахиляти ся і то або від часових пароксізмів або від постепенного руху, під усякими кутами. Хоть як би ми поясняли сі безчисленні та величезні нахили й заломи, то все-ж таки вони, бачить ся, потрібувалиби задля своєго вивершеня несподадано довгого часу.

Камінно-вугляні верстви в Уельсі, своім постепенним поринанєм, зробили ся товсті 12.000 стіп; у Новій Шкоціі 14,570 стіп. Се поринанє було таке повільне й таке стале, що дерева стоять у постепенних верствах простісінько одні верх одних; сімнацять таких повторінь можна нарахувати на товстоті 3,515 стіп. Вік дерев видно по йіх величині, деякі з них мають чотири стопи в діяметрі. Коли вони потавали з грунтом постепенно, то довкола них росли каляміти, верства на верстві. В Сіднейській вугляній долині є пятьдеєсять девять викопних лісів один верх одного.

Морські мушлі, які находять ся на вершках гір, далеко на суші, вважали ся теольоґічними письменниками за невідпірний доказ Потопи. Але коли ґеольоґічні студіі стали докладніщі і показало ся, що в корі земній обширні солодководяні формаціі поперемішувані кілька рази з обширними морськими формаціями, немовби листки книжки, та стало ясно, що не можна ніяк пояснити таких результатів самим катаклізмом; що через постепенні переміни рівня й топоґрафічноі обстанови якоісь одноі сторони, вона була то суха, то вкрита водою, ба солодкою, ба морською. Ставало ясно й те, що задля сповненя сих перемін потрібно було десяток тисяч років.

До сего доказу давнього початку землі, виснованого з великого поверхного простору, з незвичайноі товстоти та ріжнохарактерности єі верстов, додано було чимало доказів, заснованих на єі викопних останках. Коли допевнено релятівний вік формацій, то показало ся, що було проґрессівне фізіольоґічне вивершенє орґанічних форм, рослинних і звірячих, від найдавніщих до найновіщих; що ті форми, які заселяють поверхню землі в наші часи, се лише невидна частина страшенноі многоти тих, які заселяли єі колись; що на кожду відміну, яка живе тепер, було тисячі відмін, які вимерли. Хоть специяльні формаціі визначали ся очивидячки якимось переможним типом житя, так що правдиві є такі вирази як вік мнякунів, вік гадя, вік ссунів, а про те нові живини не наставали раптово, як від раптового сотворіня. Вони виринали постепенно в передущому віці, досягали вершка в тім, який вони характеризують, тай вимирали постепенно в слідуючому віці. Нема нічого такого як раптове сотворінє, раптова чудесна поява — є повільна переміна, повільний розвій із форми, яка істнувала перед тим. Задля таких результатів ми знов мусимо допустити довгі періоди часу. В межах історіі люде не були свідками ні одного замітного приміру такого розвою, і ми говоримо хитко про сумнівні приміри вимираня. А про те в ґеольоґічні часи ми застрічаємо міріяди еволюцій тай вимирань.

Коли таким чином за досвіду чоловіка не завважано ні одноі пригоди переміни або розвою, то декотрі перечили й саму можливість йіх, кажучи, що всі ріжні види стали істнувати від окремих творчих актів. Але воно певно менше нефільософічно думати, що кождий вид розвивав ся с передущого через відміну єго частин, як думати, що він повстав раптово з нічого. Не богато значить і заміт, що ніхто ніколи не бачив як робить ся така переміна. Нехай же тямлять, що ніхто ніколи не бачив і акту сотворіня, раптовоі появи орґанічноі форми, без якого небудь родича.

Раптові, самовільні тай недоладні творчі акти мали би показувати силу Божу; але-ж той звязний нерозривний ланцюх орґанізмів, який протяг ся від палєозоіцьких формацій до новіщих формацій, ланцюх, де кожде колісце висить на передущім і держить дальше, показує

нам не лише те, що творінє живин іде по закону, але й те, що той закон зовсім не перемінив ся. В єго діяню протягом міріяд віків не було ніякого хитаня, ніякоі перерви.

Передущі параґрафи можуть показати характер частини доказів, з якими ми мусимо мати діло з огляду на завдачу про вік землі. Невсипущі праці ґеольоґів нагорнули йіх таку величезну масу, що задля викладу подробиць потрібно би чимало томів. Ті докази набрано з появ усяких скал, водяних, вогняних, метаморфічних. Що до водяних скал то досліджують йіх товстоту, нахилені позиціі тай те, як вони лежать мішма одні на одних; як верстви, які повстали в солодкій воді, вміщені в ті, що повставали в морській воді; як обширні маси матеріялу були забрані діючими помалу причинами обголюваня та перероблені великі ґеоґрафічні поверхні; як суші піднимали ся і впадали, як побережя йіх поринали в море, як морські береги і морські скали посували ся далеко в середину суші. Вони досліджують зоольоґічні й ботанічні факти, фавну і фльору наступаючих після себе віків і те, як правильно протяг ся ланцюх орґанічних форм, рослин і звірів, від своіх темних і сумнівних початків аж до наших часів. Із фактів, які показують верстви вугля — вугля, що вийшов в усіх своіх відмінах із загину рослин — видно не лише переміни в атмосфері землі, але й загальні переміни клімату. З инших фактів виходить, що були хитаня температури, періоди, коли середнє тепло росло, і періоди, коли бігунові леди та сніги вкривали чималі частини істнуючих суш — ледяні періоди, як йіх звуть.

Одна школа ґеольоґів, опираючи свій арґумент на дуже важких доказах, навчає, що вся маса землі охолодила ся з розтопленого, або може й ґазового стану, пусканєм проміня, за міліони віків, аж поки дійшла до своєі теперішньоі рівноваги в температурі. Астрономічні обсерваціі дають велику вагу сему толкованю, особливо що до планетних тіл нашоі сонічноі сістеми. Воно підпирає ся і такими фактами, як невелика середня густота землі, піднятє температури чим глибше в землю, появи вульканів і вибризкуючих жил, та появи вогняних і метаморфічних скал. Задля поясненя фізикальних перемін, які бачить отся школа ґеольоґів, потрібно приняти міріяди століть.

Коли-ж ми приймаємо погляди Коперніковоі системи, то ясно, що ми не можемо розглядати початок і біоґрафію землі окроме; ми мусимо взяти сюди й усі инші члени сістеми або сімйі, до якоі вона належить. Ба, ще більше, ми не можемо обмежити ся сонічною сістемою; ми мусимо обняти в своіх розмовах і звіздяні світи. І коли ми обізнали ся з йіх майже незміримими віддалями один від одного, то ми й мусимо приняти задля йіх початку незміримо далекий час. Є такі далекі звізди, що світло йіхнє, хоть як швидко воно жене, потрібувало тисячей років, аби дійти до нас, і значить вони мусіли істнувати чимало тисяч років перед тим.

Ґеольоґи згодили ся на те однодушно — бо, бачу, нема ні однісінького противного голосу — що хронольоґію землі треба дуже розширити, тай пробували означити єі. Декотрі з них опирали ся на прінципи астрономічні, декотрі на фізикальні. Так, обрахунки засновані на знаню перемін ексцентричности земноі дороги, задля означеня протягу часу від початку остатнього ледяного періоду, дали двіста сорок тисяч років. Хоть і можна допустити загальне домаганє незміримости ґеольоґічних періодів, то все-ж таки обрахунки мають надто непевну теоретичну підставу задля того, аби дати невідпірні результати.

Але коли розглядати всю справу з теперішнього наукового становища, то яснісінько, що годі допустити поглядів теольоґічних письменників, узятих із Мойсейського оповіданя. Нераз роблено проби погодити обявлені факти з відкритими фактами, але сі проби вийшли невдоволяюче. Мойсейський час занадто короткий, черга сотворіня невірна, вмішанє боже занадто антропоморфічне; і хоть виклад сеі справи і годить ся з ідеями, які мали наші люде тоді, коли йіх розуми стали уперше дбати про знанє природи, то годі єго помирити з йіх теперішніми уявами про марноту землі та величезність усего світа.

Межи недавніми ґеольоґічними відкритями інтересне особливо одно; се відкритє людських останків і людських праць у формаціях, які є ґеольоґічно нові, але історично дуже давні.

Викопні останки людей, із грубими струментами з необтесаного або обтесаного креміня, з полірованого

каміня, з костей, із бронзи найдено в Европі в печерах, у намулах, у торфовисках. Вони показують дике житє, яке проходило на ловах і рибалстві. По новіщим дослідам треба думати, що під нижшими ступнями істнованє чоловіка можна прослідити в зад до третичних часів. Він був сучасником південного слоня, носорожця leptorhinus-a, великого гіппопотама, а може й мастодонта в міоценовому періоді.

В кінці Третичного періоду, з причин іще неозначених, Північна півкуля попала в дуже низьку температуру. З горячого вона перейшла в ледяний стан. Після незвичайно довгого періоду, температура підняла ся знову і леди, які так широко вкривали поверхню, вступили ся. Ще раз упала температура, і леди наступили знов, але сей час не був такий довгий як передущий. Се ввело у Четверичний період, за який температура дійшла дуже помалу до свого теперішнього ступня. Водяні намули, які повставали, потрібували задля свого вивершеня тисячей століть. У початку Четвертичного періоду жили печерний медвідь, печерний лев, земноводяний гіппопотам, носорожець із перегородженими ніздрями тай мамут. Дійсно, мамутів була сила. Вони любували ся в північному кліматі. Розмножили ся мало-помалу олень, кінь, бик, бізон, і стали єму забирати пашу. По части через се, а по части через те, що піднимала ся температура, мамут вигиб. Із середньоі Европи забрав ся й олень. Єго відхід значить конець Четвертичного періоду.

І так до появи чоловіка на землі минули незлічимо довгі періоди. Великі переміни в кліматі тай фавні зроблені були пинявим діянєм тих самих причин, які діють і тепер. Цифри не можуть нам уявити сих страшенно довгих періодів часу.

Бачить ся, доказано доволі, що породу рідну Баскам можна прослідити взад до Неолітичного віка. Тоді Британські острови міняли свій рівень, так як воно тепер робить ся на Скандинавському пів-острові. Шотляндія піднимала ся, Анґлія спадала. У Плєйстоценовому віці істнувала в центральній Европі груба порода ловців і рибалок, дуже рідна Ескімосам.

У старім ледянім намулі Шотляндіі находять ся останки чоловіка вкупі з останками викопного слоня.

Се веде нас на зад у згаданий нами повище час, коли то чимала частина Европи була вкрита ледом, який наступив із бігунових сторін на південні широти, тай зсував ся в долину з верхів гірських хребтів. Безчисленні відміни звірів погибли в сім катаклізмі леду та снігу, але чоловік пережив єго.

В своім первіснім дикім стані, ґодуючи ся найбільше овочами, корінєм, черепною рибою, чоловік мав у руках факт, який мусів потім забезпечити єго цівілізацію. Він умів робити вогонь. У торфовисках, під останками дерев, які в тих сторонах вимерли давно, находять іще останки чоловіка, і струменти коло него показують ясний хронольоґічний порядок. Коло поверхні находять ся струменти бронзові понижше них кістяні або рогові, ще нижше з полірованого каміня, а найнижше з вигладженого або грубого каміня. Декотрі з сих торфовиск мусіли почати ся найменше перед сорокома або пядесятьма тисячами років.

В печерах, досліджених у Франції й деинде, найшли ся з камінного віка сокири, ножі, кінці ратищ і стріл, драпаки, молоти. Переміна — скажімо так — вигладженого камінного періода в полірований була дуже постепенна. Вона йшла рівночасно з прирученєм собаки, епохою в ловецькому житю. Займає вона тисячі століть. Поява кінців стріл показує на вигадку лука тай на зріст чоловіка від оборонного до нападного способу житя. Заведенє обпірених стріл показує як розвивав ся вигадливий талан; кістяні й рогові кінці показують, що ловець стріляв і менших звірів і може й птиці; кістяні свиставки показують, що він бував у товаристві з иншими ловцями, або зі своєю собакою. Кремінні шкребтаки вказують на вжиток шкіри на одіж, а грубі шила тай игли на єі виріб. Мушлі проверчені на бранзолєти тай нашийники показують, як швидко виробив ся смак до особистоі прикраси; по струментам потрібним до приготови красок треба думати, що тіло красили і може й татуовали; а булави старшини свідчать про початок суспільноі орґанізації.

З найбільшим інтересом дивимо ся ми на перші зерна скуства серед отсих первісних людей. Вони лишили нам грубі нариси на кусниках зі слоневоі кости тай на кістяних плитках, і вирізувані фіґури сучасних йім

звірів. У сих перед-історичних рисунках, зроблених иноді не без дотепу, ми маємо мамутів, бійки оленів. Один показує нам чоловіка, що ловить острогою рибу, инший ловецьку сцену голих людей, узброєних ратищами. Чоловік — одинокій звір, який бере ся рисувати зверхні форми та вживати вогню.

Купи костей і мушель, із яких декотрі доволі обширні та повстали перед Бронзовим віком і повні камінних інструментів, мають на всіх своіх частинах знаки вживаня вогню. Вони лежать часто коло теперішніх берегів; але иноді вони находять ся далеко серед країни, инколи аж на пятьдесять миль від берега. Йіх зміст і позіція вказують на те, що вони пізніщі від великих вимерлих молокососів, але раніщі від домашніх звірів. Декотрим із них, як кажуть, може бути найменше сто тисяч років.

Озірні житла у Швейцаріі — хати поставлені на стовпах, або пнях, обплетені галузєм — почали ся, як можна вивести з інструментів, якими йіх роблено, в Камінному віці, тай провадили ся аж до Бронзового віка. В остатньому періоді находять ся численні докази на заведенє хліборобського житя.

Не треба думати, що періоди, на які ґеольоґам було наручно розділити поступ чоловіка в цівілізаціі, то різкі епохи, які істнували рівночасно задля всеі людськоі породи. Так мандрівні Індіяне в Америці виходять аж тепер із Камінного віка. Йіх можна ще бачити в деяких місцях узброєних стрілами з кремінними кінцями. Аж він учера декотрі з них дістали від білого чоловіка зелізо, вогнестрільну зброю тай коня.

Всі дотеперішні досліди доказують безперечно, що чоловік істнував чимало сотень тисяч років навперед нас. Треба тямити, що сі досліди зовсім нові тай обмежують ся дуже невеличким ґеоґрафічним просторoм. Іще не зроблено ніяких дослідів в тих сторонах, які можна вважати справедливо первісними оселями чоловіка.

Ми зайшли таким чином узад безмірно далеко поза шість тисяч років патрістичноі хронольоґіі. Задля остатнього заледженя Европи важко назначити час менший як чверть міліона років, а чоловік істнував іще навперед того. Та ми зустрічаємо ся не лише з сим великим

фактом, але мусимо допустити і первісний звіроватий стан чоловіка і повільний постепенний єго розвій.

Але сей нещасний, дикий стан людей противить ся сильно райському щастю в саді Едені і, що далеко важніще, єго годі помирити с теорією впадку.

Я мусів вивести справу сего розділу з єі властивоі хронольоґічноі черги, задля того, аби при купі показати повніще те, що я мав сказати про природу світа. Досліди про вік землі почали ся чимало після боротьби за ознаку правди — то є після Реформаціі; правду кажучи, вони належать властиво теперішньому столітю. Вони були ведені так помірковано, що більше виправдують вираз „Controversy“, поставдений мною у заголовку сего розділу, як вираз „Conflict“. Ґеольоґіі не прийшло ся зустрітити такоі мстивоі оппозіціі, яка була напала на астрономію, і хоть вона настоювала зі свого боку на допущеню великоі старости землі, то все-ж таки вказувала сама на непевність усіх дотеперішніх числових оцінок. Уважний читач отсего розділу мусів завважати неспромоги наведених цифер. Ті цифри, що правда, не докладні, а про те вони виправдують домаганє величезноі старости і доводять нас до висновку, що міра часу світа така-ж величезна, як і міра єго простору.

VIII.

БОРОТЬБА ЗА ОЗНАКУ ПРАВДИ.

Давня фільософія заявляє, що у чоловіка нема способів означити правду.

Серед перших християн повстають суперечки за віру. — Невдатна проба полагодити йіх Соборами. — Заводять ся докази чудесами тай судами божими.

Папство хапає ся за сповідь у вухо тай за Інквізіцію. — Воно сповняє лячні лютощі задля здавленя ріжниць думки.

Наслідок відкритя Юстініянових Пандектів і розвій канонічного права про природу доказів. — Вони стають більше наукові.

Реформація встановляє права індівідуального розуму. — Католіцізм каже, що ознака правди є в Церкві. Він обмежує читанє книжок, заводячи Index Expurgatorius і поборює незгідні думки тякими способами, як різня св. Варфоломейської Ночи.

Дослід про автентичність Пятикнижія яко Протестантської ознаки. — Підозріний характер тих книжок.

Задля Науки найдено ознаку правди в обявах Природи; задля Протестантів вона в Писанях, задля Католиків у непохибности Папи.

„Що таке правда?“ спитав ся палко Римський прокуратор при одній з найважніщих подій в історії. І Божественна Особа, котра стояла перед ним і до котроі сей запит був обернений, не дала ніякоі відповіди — хиба що мовчанка була відповідь.

Часто та марно гомонів сей запит перед тим — часто та марно гомонів він і після того. Ще ніхто не дав на него вдоволяючоі відповіди.

Коли, на зорях науки у Греціі, давня релиґія щезла, мов хмара при сході сонця, то набожні й мислячі люде сеі країни попали в стан інтелєктуальноі роспуки. Анаксаґор жалує ся: „Нічого не можна знати, нічого не можна навчити ся, нічого не можна допевнити, змисли обмежені, розум слабий, житє коротке“. Ксенофан каже, що нам годі бути певними, навіть коли ми говоримо правду. Парменід заявляє, що сама констітуція чоловіка не позволяє єму означити абсолютну правду. Емпедокль заявляє, що всі фільософічні тай релиґійні сістеми мусять бути неспроможні, бо у нас нема ніякоі ознаки задля йіх виправданя. Демокріт запевняє, що навіть вірні річи не можуть дати нам певности; що крайній результат людського досліду є відкритє, що чоловік неспосібний до абсолютного зняня; що навіть як би він володів правдою, то він не може бути певний за неі. Пірргo каже нам думати про потребу здержувати ся від суду про річи, бо у нас нема ніякоі ознаки правди; він утовкмачив своім ученикам таке глибоке недовірство, що вони звичайно говорили: „Ми не твердимо нічого; навіть того, що не твердимо нічого“. Епікур навчав своіх учеників, що правду не можна ніколи означити розумом. Архезіляй, відкидаючи інтелєктуальне і змислове знанє, признавав прилюдно, що він не знає нічого, навіть свого власного неуцтва! Загальний вивід, до якого дійшла Грецька фільософія, був такий — що, через суперeку в показах змислів, ми не можемо розізнати правду від брехні; тай розум наш такий недосконалий, що ми не можемо твердити, що який небудь фільософічний вивід є вірний.

Можна було думати, що обява від Бога чоловікови прийде с такою силою тай ясністю, що полагодить усі ваганя і переможе всяку оппозіцію. Один Грецький фільософ, який падькав менше від инших, зважив ся твердити, що суістнованє двох релиґійних форм, із яких кожда чванить ся, що вона обявлена всемогучим Богом, показує, що ні одна з них не є вірна. Але нагадаймо собі, що людім важко прийти до того самого виводу навіть що до матеріяльних і видимих річей, хиба що вони стоять на одному становищі. Незгода й недовірство визначали фільософію триста років перед різдвом Христа, незгода й недовірство визначали релиґію триста

років після єго смерти. Ось що каже Пуатієський епіскоп Гілярій, у своій добре звісній статі, писаній коло часу Нікейського Собора:

„І сумно й небеспечно, що серед людей є тілько вір, кілько думок, тілько доктрін, кілько схильностей, і тілько жерел богохульства, кілько в нас хиб, бо ми робимо віри самовільно тай поясняємо йіх самовільно. Щó року, ба ні, що місяця, ми робимо нові віри, аби описати невидимі тайни; ми каємо ся в тому, що-смо зробили; ми боронимо тих, що кають ся; ми анахтемуємо тих, кого боронимо; ми судимо або чужі доктріни в наших власних, або наші власні в чужих; і розриваючи себе обопільно на кусники, ми зруйнували одні одних“.

Се не є пусті слова; але вагу сеі самозавини можуть порозуміти вповні лише ті, що знають церковну історію тих часів. На-коли став остигати перший запал Християнства, яко сістеми любви, зараз появили ся незгоди. Історики Церкви твердять, що „ще в другому столітю почала ся суперечка межи вірою і розумом, релігією і фільософією, набожністю і ґенієм“. Аби помирити сі незгоди, аби найти якийсь авторітетний вираз, якусь ознаку правди, хопили ся за сходини задля наради, які потому приняли форму соборів. Довгий нас вони мали лише порадний авторітет; але коли в четвертому столітю Християнство захопило імператорську керму, то йіх накази стали обовязкові, бо були підперті світською властю. Від сего перемінило ся все лице Церкви. Екумейські собори — парляменти Християнства — які складали ся з делеґатів від усіх церков світа, були скликувані під авторітетом імператора; він президував на них або особисто або номінально, він полагоджував усі незгоди і був фактично Папою Християнства. Історик Мосгейм, на якого я тут найбільше здаю ся, говорячи про ті часи, завважує, що „ніщо не виключало неука від церковних урядів; дика й темна партія, яка дивила ся на всяку науку, особливо-ж на фільософію, яко на ворога набожности, ставала чим раз дужша“; ось чому „суперечки на Нікейському Соборі се славутний примір найбільшого неуцтва та крайньоі сумішки ідей, особливо в промовах і викладах тих людей, які годили ся з ухвалами сего собора“. Хоть як величезний був єго вплив,

„а про те давні критики не годили ся ані в тому, коли й де він відбув ся, ані в тому кілько там було зібраних, ані в тому, котрий епіскоп президував. Автентичних актів єго славноі ухвали не було списано, бодай ні один не дійшов до наших часів“. Церква стала тепер тим, що в мові новіщих політиків можна би назвати „федеративною республікою“. Ухвали собора переводили ся більшістю голосів, задля забеспеченя-ж собі більшости вживано всяких інтриґ тай ошук аж до впливу жіночоґо двора, підкупу й насильства. Зараз після Нікейського Собора всім безпристрастним людім стало ясно, що яко метод установи ознаки правди в реліґійних справах, такі собори були чистим промахом. Меншість не мала прав, які мусіла би шанувати більшість. Над протестами богатьох добрих людей проти того, що ухвала більшости делеґатами, яких право голосованя ніколи не було справджено ні признано, не може бути абсолютною правдою, переходили згірдно до дневиоі черги, і з сего вийшло те, що скликувано собор проти собора, і йіх незгідні тай супротивні ухвали ширили заколот і замотанину в усему Християнскому світі. В одному четвертому столітю було тринацять соборів против Арія, пятнацять за ним і сімнацять пів-аріянських — разом сорок пять. Меншости пробували раз-у-раз хапати ся за ту саму зброю, яку так надуживали більшости.

Названий повище безпристрастний церковний історик, каже окрім того, що „в сему четвертому столітю принято дві дивоглядні й небеспенні помилки: 1. Що то чесно ошукувати тай брехати, коли лише можна підперти таким чином інтереси Церкви. 2. Що помилки в реліґіі, коли йіх люде держать ся після відповідного впімненя, треба карати горожанськими карами й тілесними муками“.

Годі дивити ся без зачудованя на те, що в ті часи нарід мав за ознаки правди. Думали, що правда доктрін доказуе ся числом мучеників, які вірили в них, чудесами, заявами чортів, божевільних або біснуватих; так св. Амвросій, у своіх розмовах з Аріянами показував біснуватих, які, коли було наближати до них мощі деяких мучеників, признавали голосними викриками, що Нікейська доктріна про три особі Божі правдива. За те Аріяне винували єго, що він дуже солоно платив за ті

пекольні свідоцтва. Вже тоді появляли ся суди божі. Протягом дальших шістьох століть їх мали за рішучий спосіб задля встановленя вини чи невинности, і то в формах проби холодною водою, поєдинком, вогнем і хрестом.

Яке тут крайнє незнанє природи доказів і їх законів! Обжалуваний чоловік тоне або плаває, коли єго кинути у став; він обпікає ся або єму нічого, коли він держить у руці кусень розпеченого зеліза; перебоєць, найнятий ним, буває поборений або поборює в поєдинку; він може держати свої руки роспростерті мов хрест або не може зробити того довше як єго завинник, і єго невинність або вина в якім не будь проступку доказана! Чи се-ж ознаки правди?

Чи диво, що в ті віки вся Европа була повна брехливих чудес? — чудес, які були соромом задля простого людського розуму!

Але неминучий день настав. Думкам і доктрінам, заснованим на таких виворотних доказах, почали невірити, як і самим доказам. Коло пятнацятого столітя ми бачимо, що невірство ширить ся в усіх напрямах. Зразу єго видно ясно по манастирях, опісля воно ширить ся швидко серед простого народу. В манастирях появляють ся такі книги як „Вічне Євангеліє“; серед народу секти, як Катарісти, Вальдензи, Петробруссіяне. Вони годили ся в тому, „що публична і встановлена релїґія се сороката сістема помилок і забобонів, і що захоплене папою пованє над Християнами беззаконне й тиранське; що претенсія Рима, ніби то Римський епіскоп найстарший пан світа, та що ні князі, ні епіскопи, ні світські, ні церковні керманичі не мають ніякоі законноі власти в церкві чи державі окрім полученоі від него, зовсім безпідставна і є присвоєнє собі прав чоловіка“.

Аби встояти проти сего напору безбожности, папський уряд установив дві інстітуціі: 1. Інквізіцію; 2. Тайну сповідь — остатню яко спосіб задля відкритя, першу яко карний трібунал.

Інквізіція була взагалі обовязана викоренити релїґійні незгоди террорізмом і обставляти єресь найлячніщими товариствами; се значило неминуче мати власть установляти, що таке єресь. Таким чином, ознака правди була в руках сего трібунала, котрий мусів „вишукувати

і приводити перед суд єретиків, які ховають ся в містах, домах, пивницях, лісах, печерах і полях“. Вона сповняла свою завдачу оборони інтересів релігії с такою дикою ревністю, що від 1481 до 1808 року покарала триста сорок тисяч осіб і з них майже трицять і дві тисячі були спалені! Давніще, коли громадська думка не могла найти ніяких способів запротестувати против лютощів Інквізіції, то „вона часто віддавала на смерть, без відклику, тоі самоі днини як було обжаловане, значних людей, священників, черців, пустинників і сьвітські особи всякого стану“. Куди лише глянули мислячі люде, скрізь у повітрі було повно страшних тіней. Ніхто не міг любувати ся вільними думками, бо єго ждала кара. Починаня Інквізіції були такі лячні, що зойк Паліярічіого був зойком тисячів людей: „Ледви чи можна чоловікови бути Християнином і вмерти на своій постелі“.

В тринацятому столітю знищила Інквізіція сектантів Південноі Франціі. Єі безсовісні лютощі викоренили протестантізм ув Італіі тай в Ішпанії. Але вона не обмежувала ся релігійними справами; вона брала ся задавляти і політичні незгоди. Миколай Еймерік, який був головним інквізітором Араґонського королівства майже пятдесять років і вмер у 1399 р., полишив лячне свідоцтво про свою поведінку тай про страшенні лютощі у своєму „Directorium Inquisitorum“.

Отсей сором Християнства тай усеі людськоі породи мав у ріжних країнах ріжні постанови. Папська Інквізіція продовжала папську тіранію і стала нарешті намісь давніх епіскопських інквізіцій. Авторітет епіскопів був усунений без церемоніі папськими урядниками.

Через четвертий Лятеранський Собор, у 1215 р. після Р. Хр. власть Інквізіціі зросла страшенно, бо тоді встановлено формально необхідність окремоі сповіди перед священником — сповідь у вухо. Що до домашнього житя, то се зробило Інквізіцію скрізь-присутною і всезнаючою. Ні один муж не був беспечний. В руках священника, який у сповідниці міг витягати або вимучувати з него єго найтайніщі думки, єго жінка й слуги ставали шпіонами. Єго кликали перед грізний трібунал і заявляли єму просто, що єго підозрівають сильно у єресі. Ніякого завинника єму не називали; але штуба

на пальці, диби, чобіт і клин, або яке инше мучило, доповняли швидко сю недостачу і, невинний, чи винний, він обвиняв себе сам!

Але, не вважаючи на всю отсю власть, Інквізіція промахнула ся в своій цїли. Коли вже єретик не міг єі винести, він утікав від неі. Всю Европу пройняло тайно страшенне невірство — заперечуванє Промислу Божого, безсмертности душі, людськоі вільноі волі і того, що чоловік може встояти против абсолютноі необхідности, проти долі, яка обгортає єго. Такі ідеі подобали ся мовчки купі людей, яких усилували до того тиранські вчинки церковників. Не вважаючи на переслідуваня, Вальдензи таки держали ся і проповідували свою заяву, що від Константина Римська Церква втеряла свою чистоту і святість; протестували проти продажі індульґенцій, які, по йіх словам, майже скасували молитву, піст і милостиню; казали, що зовсім непотрібно молити ся за душі померших, бо вони вже мусіли піти або в небо, або в пекло. Хоть у загалі думали, що фільософія або наука була пагубна задля інтересів Християнства або дійсноі набожности, то таки Могаметанська література, яка панувала тоді в Ішпаніі, почала вербувати собі прихильників серед усіх кляс суспільности. Ми бачимо дуже ясно єі вплив у богатьох сектах, які тоді появили ся; так „Брати й Сестри Вільного Духа“ казали, що „вселенна се еманація Бога і буде нарешті прожерта ним; що розумні душі се лише частини Найвищого Божества; та що вселенна яко одна велика цілість се Бог“. Такі ідеі можна мати лише в більше розвитім інтелєктуальнім стані. Про сю секту росказують, що богато з єі членів терпіли смерть на вогнищах с повною ясністю духа, з тріюмфуючими почутями веселости й радости. Правовірні вороги винували йіх за те, що вони буцім-то любували ся своіми пристрастями на зборах о-півночи в темних комнатах, куди оба поли являли ся голі. Таку-ж завину, як добре знаємо, кидала проти первісних Християн модна римська суспільність.

Впливи Аверроістичноі фільософіі були очевидні в богатьох із сих сект. Отся Могаметанська сістема, коли було дивити ся на неі зо становища Християнського, доводила до єретицькоі віри, що ціль установ Християнства се злука душі з Найвищою Істотою; що

Бог і Природа мають ся до себе так само як душа й тіло; що є лиш одна індівідуальна інтеліґенція; і що одна душа сповняє всі духовні й розумні функції в усій людській породі. Коли пізніще, при наближеню Реформації, Інквізіция доправила ся від Італіянських Аверроістів справи про себе, то вони старали ся показати, що є чимала ріжниця межи фільософічною і релігійною правдою; що річи можуть бути фільософічно вірні, але теольоґічно фальшиві — виправдуюча вигадка, осуджена нарешті Лятеранським Собором за Льва X.

Але сі єретицькі тенденції держали ся, не вважаючи на тайну сповідь і Інквізіцию. Казали, справедливо, що за Реформації в богатьох сторонах Европи ховали ся люде, які були найлютіщими ворогами Християнства. В сій пагубній клясі було чимало Арістотеліян, як Помпонацій; чимало фільософів і сатириків, як Боден, Раблє, Монтень; чимало Італіянців, як Лев X., Бембо, Бруно.

Докази чудами почали падати в одинацятому та дванацятому столітю. Сарказми Ішпансько-Мавританських фільософів мусіли звернути увагу богатьох просвіченіщих церковників на похибність тих доказів. Відкритє Пандектів Юстініяна, в Амальфі, 1130 р., мало бесперечно дуже могучий вплив на прискоренє студій Римського правознавства тай на розширенє ліпшого пізнаня характеру юридичних чи фільософічних доказів Гальлям сумнівав ся трохи в добре звіснім історії сего відкритя, але він допускає, що славна копія в Лаврентіянській бібліотеці, у Фльоренції, одинока, яка має в соб всі пятдесять книг. Двацять років після того, чернець Граціян зібрав до купи ріжні папські едікти, канони соборів, заяви Батьків і Докторів Церкви, в книгу під назвою „Decretum", яка вважає ся найстаршим авторітетом у канонічному праві. В слідуючому столітю Григорій IX. опублікував пять книг Декреталій, а Боніфатій VIII. додав опісля шесту. За сим пішли Клєменсові Констітуції, сема книга Декреталій і „Книга Інстітутів", опубліковані при купі Григорієм XIII., у 1580 р., під заголовком „Corpus Juris Canonici". Канонічне право одержувало мало-по-малу величезну власть через контролю над заповітами, опіку над сиротами, подружями тай розводами.

Відкиненє доказів чудами та заведенє намісь того правних доказів, прискорило Реформацію. Годі-ж було далі приймати домаганє, поставлене колись Архієпіскопом Кантерберійським Анзельмом у єго розвідці „Cur Deus Homo“, що ми мусимо вірити зразу без досліду, аж після того можемо старати ся порозуміти те, чому ми таким чином повірили. Коли Каєтан сказав Лютрови: „Ти повинен вірити, що однісінькоі каплі крови Христової доволі, аби викупити всю людську породу, а що решта, яка була пролита в саду й на хресті, була записана папі, яко скарб, із якого можна брати індульґенції“, то душа завзятого Ґерманського черця обурила ся проти такоі чудернацькоі думки, і він бувби не повірив йій, хоть би була зроблена в єі підпору тисяча чудес. Сей гидкий звичай продавати індульґенціі за право сповняти гріх, був заведений епіскопами, котрі, в разі потреби, добували таким чином гроші на особисті видатки. Аббати тай черці, котрі не мали доступу до сеі користноі торгівлі, збирали фонди тим, що обносили мощі з урочистими процесіями і брали плату за доторкненє до них. Папи, в своіх грошевих злиднях, розуміючи, який користний може стати сей звичай, відобрали епіскопам право торгувати таким і присвоіли єго собі, заводячи аґентури задля сеі торгівлі, головно по жебрацьких манастирях. Межи сими манастирями було завзяте супірництво, бо кождий чванив ся, що єго індульґенціі вартніщі через свій більший вплив на небесний двір, своє панібратство з Дівою Марією тай осяйними святими. Навіть самого Лютера, що був Августинським черцем, чорнили, що він відвернув ся від Церкви зразу через те, що таку торгівлю поручено Домініканам, замісь єго власному манастиреви, тоді як Лев X. збирав таким способом фонди на будову церкви св. Петра в Римі, 1517 р. після Р. Хр.; і є причина думати, що в перших стадіях Реформаціі сам Лев вірив сій говірці.

Таким чином індульґенціі були беспосередньою спонукою до Реформаціі, але дуже швидко виявив ся дійсний прінціп, який одушевляв суперечку. То була справа про те: Чи Біблія має дякувати за свою автентичність Церкві? чи Церква має дякувати за свою автентичність Бібліі? Де ознака правди?

Мені не треба викладати тут добре звісні подробиці сеі суперечки, пагубні війни тай кріваві сцени, які вона викликала: як Лютер прибив на дверях Віттемберської катедральноі церкви девятдесять пять тез і був покликаний у Рим відповісти за сю вразу; як він відкликав ся від папи, тоді плохо звіщеного, до папи, коли він знатиме се краще; як він був присуджений за єресь і через те відкликав ся до загального собора; як через суперечки за чистилище, транссубстанціяцію, тайну сповідь, розгрішінє визначила ся головна ідея, яка була підвалиною всего руху, то є право особистого суду; як Лютер був виключений із Церкви, в 1520 р. після Р. Хр., і на злість спалив виключаючу булю й книги канонічних законів, на які він кинув завину, що вони йдуть до того, аби скинути всі світські уряди та піднести папство; як сим скусним маневром він прихилив до своіх поглядів чимало Ґерманських князів; як покликаний перед Імператорський Сойм у Вормсі, він не схотів узяти назад того, що зробив, і як тоді, коли він ховав ся у Вартбурському замку, єго доктріни ширили ся і Реформація підняла ся під проводом Цвінґля у Швейцаріі; як прінціп сектантського роскладу, який загніздив ся в русі, викликав супірництва і незгоди межи Ґерманцями і Швейцарцями і навіть розділив остатних межи собою під проводом Цвінґля і Кальвіна; як Марбурська Конференція, Шпайрський тай Авґсбурський Сойм не могли втихомирити несупокоів і нарешті Ґерманська Реформація з'орґанізувала ся політично у Шмалькальді. Суперечки межи Лютеранами і Кальвіністами давали Римови надію, що він може вернути своі втрати.

Лев порозумів швидко, що Лютерська Реформація се щось серіозніще як суперечка межи черцями за доходи з торгівлі індульґенціями, і папство взяло ся серіозно за приборканє повстанців. Воно викликувало лячні війни, які нищили Европу тількі роки тай лишили після себе ворожню, якоі не міг полагодити ані Вестфальський мир ані Тридентський собор після вісімнацятьох років нарад. Ніхто не може читати без жаху про проби, роблені задля розширеня Інквізіціі в заграничних краінах. Уся Европа, католицька і протестантська зжахнула ся від різні Варфоломейськоі Ночи (в 1572 р.

після Р. Хр.) По віроломству тай лютощам йій нема пари в літописях світа.

Очайдушна проба папства звалити своіх противників, піднимаючи горожанські війни, різні, потайні вбійства, була зовсім невдатна. Не кращий був і результат Тридентського Собора. Скликаний буцім-то задля поправи, прояснення тай певноі встанови церковноі доктріни, задля відновленя сили єі дісціпліни тай реформи житя єі слуг, він був ведений так, що велика більшість єго членів були Італіянці і стояли під впливом папи. Ось чому Протестанти не могли ніяким чином приняти єго постанов.

Конець Реформаціі був такий, що вся Протестантська Церква приняла доґму, що кождому Християнинови доста держати ся Бібліі. Відкинено переказ і забезпечено право приватного толкованя. Думали, що нарешті найшли ознаку правди.

Авторітет, признаний таким чином Писаням, не був обмежений справами чисто реліґійними або моральними; він простирав ся і на фільософічні факти тай на поясненє природи. Чимало людей доходило до того, що в давні часи робив Епіфаній: він думав, що в Бібліі є повна сістема мінеральоґіі! Реформати не хотіли терпіти ніякоі науки, яка не годила ся з книгою Бития. Межи ними було богато таких, котрі стояли на тому, що реліґія тай набожність не можуть ніколи процвитати, коли не будуть відокремлені від учености й науки. Пагубного правила, що в Бібліі є сума й суть усего знаня, користного чи можливого задля чоловіка — правила, вживаного давно с таким пагубним наслідком Тертуліяном і св. Августином і так часто накидуваного папським авторітетом — держали ся тутечки твердо. Проводирі Реформаціі, Лютер і Мелянхтон, наважили ся прогнати с Церкви фільософію. Лютер заявляв, що студіованє Арістотеля зовсім некористне; він лихословив сего Грецького фільософа страшенно. Арістотель, як каже Лютер, се дійсно чорт, обмовець страшенний, лихий сікофант, князь пітьми, дійсний Аполлон, звір, найжасніщий ошуканець людей, в якому ледви чи й є яка фільософія, публичний і явний брехун, цап, чистий епікуреєць, сей двічі проклятий Арістотель". Схолястики се, по словам Лютера, „саранча, гусениці, жаби, воши". Він гидив ся

ними. Такі-ж, хоть і не так сильно виражені думки, мав і Кальвін. Що до науки, то йій нізащо дякувати Реформаціі. Перед нею все ще стояла прокрустова постіль Пятикнижія.

Найсоромніщий день у літописях Християнства той, коли воно відокромило ся від науки. Се спонукало Оріґена, тоді (в 231 р. після Р. Хр.) головного репрезентанта й оборонця науки в Церкві, покинути своє становище в Александріі тай забрати ся в Цезарею. За богато дальших століть силували ся проводирі Церкви марно „виссати — як тоді балакано — внутрішній сок і масть із Писань задля поясненя річей". Універсальна історія від третього до шіснацятого століття показує з яким результатом се роблено. Темні віки мають подякувати за свою пітьму сій нещасній політиці. Правда, десь-не-десь бували великі мужі, як Фридерик II. тай Альфонс X, котрі стоячи на дуже високому й загальному погляді, порозуміли ціну науки задля цівілізаціі тай побачили серед грізного позорища, яке здвигла церковність, що лише наука може поправити суспільний стан чоловіка.

Тоді карали смертю за незгоду в думках. Коли Кальвін наказав спалити Сервета в Женеві, то стало ясно всякому, що дух переслідуваня не пропав. Злочин сего фільософа — була єго думка. Він доказував, що щирі доктріни Християнства втеряно ще перед Нікейським собором; що Дух святий одушевляє всю сістему природи яко душа світа, та що він буде прожертий с Христом у кінці всіх річей сутю Божества, з якого вони виплили. За се єго спекли на смерть у повільнім огні. Чи була-ж яка ріжниця між отсим протестантським присудом і Католицьким присудом Ванінього, котрого спалила в Тулюзі Інквізіція, 1629 р. за єго „Діяльоґи про Природу?".

Винайденє печатаня, росширенє книг завело нові небеспеки, яких не могло досягнути переслідуванє Інквізиціі. В 1559 р., папа Павло IV. заснував Конґреґацію Index Expurgatorius (Вичистний Показчик). „Вона має пересмотрювати книжки й рукописі, призначені до публікаціі, тай рішати, чи можна дозволити народови читати йіх; має поправляти ті книжки, де не богато помилок і де є певні користні тай спасенні правди, мирячи йіх із доктрінами Церкви; має осуджувати ті, де прін-

ціпи єретицькі й пагубні; тай давати певним людям особливі привілеі читати єретицькі книги. Ся конґреґація, яка засідає иноді в присутности папи, а звичайно в палаті Кардинала-президента, має ширше право як конґреґація Інквізіціі, бо вона розбирає не лише ті книжки, де є доктріни противні Римській Католицькій вірі, але й ті, які доторкають ся обовязків моральности, дісціпліни Церкви, інтересів суспільности. Називає ся вона по зложеним на еі наказ альфабетичним таблицям або індексам єретицьких книг і авторів".

„Вичистний Показчик" заборонених книг показував зразу ті твори, яких не вільно було читати; але коли сего було замало, то заборонено все, що не було позволено — смілива проба не допустити до народу ніякого знаня, окрім того, яке служило намірам Церкви.

Таким чином два ворожі табори Християнськоі Церкви — Протестантський і Католицький — годили ся в одному: не терпіти ніякоі науки, окрім тоі, яка, на йіх думку, годить ся з Писанями. Католицький табор, маючи в руках сцентралізовану власть, міг присилувати до шанованя своіх постанов і слуханя пересторог „Вичистного Показчика" скрізь, де було признано єго панованє; Протестантський табор, якого вплив був розсіяний по богатьом осередкам у ріжних націй, не міг поступати так просто й рішучо. Він будив теольоґічну ненависть проти провинника, піднимав проти него гнів суспільности — спосіб може не менше вдатний від тамтого.

Як ми бачили в передущих розділах, противенство межи реліґією та наукою істнувало від самого початку Християнства. За дальші століття воно прориває ся при кождій нагоді, коли лише може. Ми бачимо єго в упадку Александрійського Музея, в справах Еріґени й Вікліфа, в тому, що єретики тринацятого століття відкидали згірдно оповіданє Писань про Сотворінє; непереможні змаганя Науки стали виривати ся з неволі, в якій вона була, аж за Коперніка, Кеплєра та Галилея. Політична власть Церкви впала дуже в усіх краінах; еі керманичі побачили, що темна основа, на якій вона стояла, росходить ся. Тих репрессівних способів против еі противників, за які так удатно хапали ся в давні часи, годі вже було вживати с користю тепер. Спаленє сего чи того фільо-

софа приносило єі інтересам більше лиха як добра. У своїй великій боротьбі з астрономією, боротьбі, в якій Галилей стоїть у центрі, церква була зовсім поборена; коли, як ми бачили, був напечатаний безсмертний твір Нютона, то вона вже зовсім не могла противити ся єму, хоть Лєйбніц твердив перед лицем Европи, що „Нютон ухопив від Божества декотрі з єго найславніщих прикмет і підкопав підвалину природноі релиґіі.“

Від часу Нютона аж по нинішний день росла постійно незгода межи наукою та церковними доґмами. Церква заявила, що земля є центральне і найважніще тіло в усему світі; що сонце, місяць і звізди єі слуги. Тут єі побила астрономія. Церква казала, що загальна потопа вкрила була землю; що пережили єі лише ті звірі, які спасли ся в Ноєвому ковчезі. Сю єі помилку доказала ґеольоґія. Церква навчала, що істнував перший чоловік, котрий, шість або вісім тисяч років тому, був сотворений раптово або покликаний до житя в стані фізичного й морального вивершеня, та що від того стану він відпав. Але антропольоґія показала, що людські істоти істнували давно в ґеольоґічиі часи, і то в дикому стані, мало чим ліпшому від диких звірів.

Чимало славних і щирих людей пробували помирити дати Бития з відкритями науки, але дарма. Незгода межи вими зросла до абсолютного противенства. Один із супірників мусить подати ся.

Чи-ж не годить ся нам дослідити автентичність сеі книги, яку вважали від другого століття за ознаку науковоі правди? Вона мусить видержати людську критику, аби встояти на такому високому становищі.

В перші віки Християнства, чимало найславніщих Батьків Церкви сумнівали ся серіозно в авторстві всего Пятикнижія. Мені ніде, в вузьких рамках отсих сторінок, показати докладно факти й арґументи, які наводили тоді тай опісля. Література сеі справи тепер дуже велика. Та все таки я вкажу читачеви на твір набожного і вченого декана Прідо „The Old and New Testament connected“, твір, який є одною з літературних окрас остатнього століття. Недавно і докладніще розібрав сю справу епіскоп Колєнзо. Отсі параґрафи, надію ся, дадуть доволі ясний образ теперішнього стану суперечки:

Казали, що Пятикнижіє написано Мойсеєм, під впливом божого вітхненя. З ним мусить годити ся не лише наука, але й усі люде, яко з грамотою, даною та й проказаною Всемогучим.

Але тут треба, поперед усего, запитати ся: хто або що встановило в сій справі таку велику славу?

Вже-ж не самий твір. Там ніде не називає ся автором, один чоловік, ані не заявляє ся безбожно, що то писанє Всемогучого Бога.

Аж після другого столітя стали так незвичайно визискувати людське лехковірство. І пішло воно не від образованіщих Християнських фільософів, але від горячіщих Батьків Церкви, яких власні писаня доказують, що то були люде невчені і некритичні.

В кождому віці, починаючи з другого столітя, аж по наші часи, були дуже спосібні люде, і Християне й Жиди, які рішучо противили ся сим забаганкам. Йіх осуд засновував ся власне на доказах, узятих із самого Пятикнижія. Воно показує ясно, що єго зложили бодай два автори, яких названо Ельоґістом і Єговістом. Гупфельд каже, що в єговістичнім оповіданю є признаки, що се первісно инший документ, зовсім незалежний від ельоґістичного. Оба жерела, з яких узято сі оповіданя, суперечать собі не в однім. Окрім того, казали, що книги Пятикниж'я не були ніколи приписувані Мойсеєви в заголовках єврейських рукописей, ані в печатних примірниках Єврейськоі Бібліі; не названо йіх „Мойсеєвими Книгами“ і в Сімдесятниці або Вульґаті, а лише в новіщих перекладах.

Ясно, що йіх авторство годі приписувати одному Мойсеєви, бо-ж там росказано про єго смерть. Ясно, що вони були писані аж у богато сот років після сеі події, бо в них росказано факти, які могли стати ся аж після заснованя королівства серед Жидів.

Ніхто не зважить ся приписати йім вітхненє Всемогучого Бога — йіх недоріцтва, незгоди, противенства й неможливости, як показує богато вчених і набожних новіщих учених, ґерманських і анґлійських, дуже великі. Із сих критик виходить, що Битиє оповіданє засноване на леґендах; що Вихід не є історично вірний; що все Пятикнижіє неісторичне і немойсейське; там тілько незвичайних противенств і неможливостей, що вони можуть захитати віродостойність усего — тілько недокла-

дностей і таких підозріних, що вони знівечили би автентичність не одного новіщого історичного твору.

Генґстенберґ каже в своіх „Розвідках про автентичність Пятикнижія“: „Неминуча доля більшого фальшованого історичного твору — запутанина в противенства. Так мусить бути в дуже великій мірі з Пятикнижієм, коли воно не автентичне. Колиж Пятикнижіє фальшоване, то єго історіі й закони були фабриковані по черзі частинами і писані протягом богатьох століть ріжними особами. Від такого зачатку нерозлучна маса противенств і справляюча рука пізніщого видавця не була в силі замазати йіх зовсім“.

До сих виводів я додав би, що Ездра (II. 14) говорить виразно, що він сам, за підмогою пятьох инших осіб, написав ті книги за чотирнацять день. Він каже, що в часи Вавилонськоі неволі старі жидівські святі писаня були спалені тай росказує докладно обставини, серед яких він уложив своі. Він каже далі, що задумав написати все, що стало ся в світі від початку. Можна би сказати, що книги Ездри апокріфічні, але на се знов можна запитати ся: чи чивід сей такий певний, що може видержати новіщу критику? В давніщі віки Християнства, коли історію про впадок чоловіка не вважали за суть Християнськоі сістеми і доктріна про покаянє не була ще така докладна, як нарешті в Анзельма, Батьки Церкви допускали загально, що Ездра мабуть таки й зложив Пятикнижіє. Так каже св. Ієронім: „Sive Mosem dicere volueris auctorem Pentateuchi, sive Esdram ejusdem instauratorem operis, non recuso“. (Чи скажеш, що автор Пятикнижія Мойсей, чи Ездра, не перечу). Климентій Александрійський повідає, що коли ті книги були знищені в Набуходонозорській неволі, то Ездра, натхнений по пророцьки, відновив йіх. Іриней говорить так само.

Пригоди, росказані в Битию, від першого до десятого розвілу включно (розділи, з огляду на науку, важніщі від инших частин Пятикнижія), зложені очевидячки з коротких, повриваних леґенд ріжних авторів. А проте критичне око бачить в усіх них такі питоменности, які показують, що вони писані на берегах Евфрата, а не в Арабській пустині. Є в них чимало Халдеізмів. Египтянин не сказав би про Середземне море, що воно на захід від него, Ассірієць сказав би. Йіх сценерія

й машинерія, коли тут можна вжити таких виразів, зовсім ассірійські, а не єгипетські. Такі документи могли би бути списані клиновим письмом у глиняних бібліотеках Мезопотамських королів. Казали, що одну таку леґенду, про Потоку, вже викопано, то може й инші будуть відкриті, таким чином.

Із таких ассірійських жерел узяв Ездра леґенди про сотворінє землі і неба, про сад Еден, про зробленє чоловіка із глини, а жінки з єго ребра, про спокусу вужем, про назви звірів, про херувимів і вогняний меч, про Потопу і ковчег, про те що води висхли від вітру, про будову Вавилонськоі Вежі тай про помішанє язиків. Властиву історію Жидів починає він раптово в одинацятім розділі. Від тепер урива є ся єго всесвітня історія, він займає ся лиш історією одноі фаміліі, потомків Сема.

Про се вкороченє каже князь Арґіль у своій книзі „Первісний Чоловік“, дуже ясно: „В ґенеальоґіі Семовоі фаміліі ми маємо спис імен, які задля нас є просто імена тай годі. Сеся ґенеальоґія не показує і не думає показувати більше як лише черґу наступництва межи кількома фаміліями, без уваги на міліони людей, які вже тоді жили на світі. Нема тут нічогісінько окрім сеі черги наступництва, тай то зовсім неясно, чи ся черга вірна й повна. Не говорить ся нічого про все те, що є за сею куртиною чорноі пітьми, поперед яку проходять сі йменa: але иноді вона немов би підносить ся, на-млі-ока, і ми бачимо проблиск великих рухів, які власне відбували ся, або вже давно відбули ся за нею. Не видно виразно ніяких постатей. Навіть про напрям сих рухів можна лише догадувати ся. Чути самі голоси, немов би гук богатьох вод.“ На думку Гупфельда, „відкритє, що Пятикнижіє зведено до купи з ріжних жерел або оріґінальних документів, певно не лиш одно з найважніщих і найбогатших наслідками відкрить задля викладу історичних книг Старого Завіту, або радше задля всеі теольоґіі тай історіі, але й одно з найпевніщих відкрить на полі критики тай історіі літератури. Нехай протикритична партія каже собі що хоче супротивного, се відкритє вдержить ся і не попятить ся ні перед чим, поки істнує щось таке як критицизм; і читач, який стоіть на теперішньому ступні культури, ледви чи зможе вбе-

рігти ся від єго впливу, коли лише возьме ся за дослід без упередньоі думки і з непохитною силою признати правду“.

Що-ж нам тут діяти, чи махнути на сі книги рукою? Чи допустити, що оповіданє про впадок чоловіка в Едені леґенда, не значить утратити одну з найвеличніщих і найсвятіщих християнських доктрін — спасенє?

Подумаймо про се! В перші часи християнство, навертаючи і підбиваючи світ, знало мало або й нічого не знало про сю доктріну. Ми бачили, що Тертуліян у своій „Апольоґіі“ не вважав єі гідною згадки. Вона повстала серед ґностичних єретиків. Єі не допускала Александрійська теольоґічна школа. Батьки Церкви не висували єі дуже ніколи. Вона була поставлена на своєму теперішньому становищі аж у часи Анзельма. Жид Фільо ґоворить про історію впадку яко про символічну; Оріґен уважає єі за алєґорію. Чимало Протестантських церков можна винити справедливо в хитаню, бо вони вважають єі почасти за мітольоґічну, а по части за дійсну. Атжеж, коли ми допустимо, з ними, що вуж — символ Сатани, то се кидає тінь алєґоріі на все оповіданє!

Жаль, що Християнська церква взяла на себе оборону сих книжок і, значить, добровільну відвічальність за йіх очивидні противенства тай помилки. Оборону йіх, коли така оборона можлива, треба було полишити Жидам, серед яких вони повстали і які передали йіх нам. Двічі жаль, що Пятикнижіє, твір такий невивершений, що паде від подуву новіщоі критики, зроблено суддею науки. Не забуваймо, що дійсний характер сих книг показали не пристрастні вороги, але набожні та вчені церковники, межи котрими є й найвищі достойники церкви.

Коли таким чином Протестантські церкви домагали ся признаня писань за ознаку правди, то Католицька церква проголосила в наші часи безпохибність папи. Можна би сказати, що ся безпохибність відносить ся лише до моральних або релігійних справ; але де провести граничну лінію? Всезнайство годі обмежити якоюсь одною ґрупою справ; воно, по своій при-

роді, обіймає знанє всего, і безпохибність значить усезнайство.

Певно, коли допустити головні прінціпи Італіянського Християнства, то льоґічно виходить безпохибність папи. Не треба розбирати нефільософічність сего погляду; він валить ся від досліду політичноі історіі папства тай біоґрафій пап. Перша показує всі помилки і промахи чисто людських інстітуцій; остатні се аж надто часто одна історія гріха та сорому.

Просвіченим Католикам годі було приняти загально авторітатівну оповістку доґми про безпохибність. Вийшли серіозні й великі незгоди. Доктріна, яка глузує зі здорового людського розуму, і не могла довести до иншого результату. Є чимало таких, які кажуть, що безпохибність істнує хиба на всесвітних соборах, але-ж і такі собори не все годили ся с собою. Є чимало й таких, які нагадують, що собори скидали пап і судили йіх бучі та суперечки. Протестанти питають ся справедливо: Як же-ж можна доказати непохибність самоі Церкви? де докази, що Церква була коли небудь репрезентована порядно і справедливо, на якому небудь соборі? і чому правда має бути встановлена голосами більшости, а не меншости? Як часто лучало ся, що один чоловік, стоячи на вірному становищі, відкрив правду, був обжалуваний і переслідуваний усіма иншими, але нарешті вони мусіли приняти єго заяви! Чи не таке-ж було з богатьома великими відкритями?

Не діло науки мирити сі суперечки; не єі діло встановляти, чи ознаку правди можна релігійному чоловікови найти в Бібліі, чи в усесвітньому соборі, чи в папі. Наука домагає ся лише права, яке так радо признає иншим, приняти ознаку з себе самоі. Коли вона дивить ся на неісторичні леґенди з недовірством; коли в постанові правди йій зовсім байдужні голоси більшости; коли вона полишає претенсію якоі небудь людини на безпохибність безпощадній льоґіці пізніщих подій — то таку-ж холодну безпристрастність, як у сих справах, вона показує й супроти своіх власних доктрін. Вона покинула би без ваги теоріі про ваґоту або хвильованє, як би переконала ся, що йіх годі помирити с фактами. Єі еванґеліє — книга Природи, явні листки

якоі все ростворені перед очима людини. Зводячи все до очей, вона не потрібує задля своєго розширеня ніяких товариств. Єі, безконечну, вічну, не могла ніколи підкупити людська амбіція ані людський фанатизм. На землі вона проявляє ся всім, що величне й гарне, на небесах єі письмо — сонця́ та світи.

IX.

СУПЕРЕЧКА ЗА КЕРМОВАНЄ ВСЕЛЕННОЮ.

Є два погляди на управу світом: 1. Промислом; 2. Законом. — За перше заступає ся попівство. — Нарис заведеня остатнього.

Кеплєр відкриває закони, які кермують сонічною сістемою.— Єго твори були обжалувані папським авторітетом. — Да Вінчі кладе підвалини під механічну фільософію. — Галилей відкриває головні закони дінаміки.—Нютон прикладає їх до рухів небесних тіл і показує, що сонічною сістемою кермує математична невідмінність. — Гершель ростягає сей вивід на увесь світ. — Гіпотеза про мраки. — Теольоґічні закиди проти неі

Докази на панованє закона в складі землі тай в розвою звірячих і рослинних рядів. — Вони повстають від Еволюціі, а не від Сотвіріня.

Панованє закона видко в історичному ході людських товариств і в справі окремого чоловіка.

Почастне принятє сего погляду декотрими зреформованими Церквами.

Спосіб кермованя світом можна толкувати двояко. Кермують ним або безперестанні божі вмішуваня, або діянє невідмінного закона.

До першого буде все хилити ся попівство, бо воно мусить бажати, аби єго вважали за посередника межи молитвою набожного чоловіка і провінденціяльним актом. Вага попівства вбільшає ся від сили, на яку воно претендує, сили означувати, який має бути той акт. У перед-Християнській (Римській) реліґіі великою службою попівства було відкривати будущі події пророч-

нями, знаками, або обзоринами звірячого нутра, тай приносити жертви, задля перепросин богів. У пізніщі, Християнські часи, попівство домагало ся ще більшоі сили; воно казало, що може своім заступництвом кермувати подіями, відвертати нещастя, впевняти добродійства, творити чудеса і навіть касувати порядок Природи.

Не без резону, значить, дивило ся попівство немило на доктріну про кермованє світа невідмінним законом. Се, мовляв, понижало єго повагу, вменшало єго вплив. Єму було щось противне в Бозі, якого годі вмолити людськими молитвами, в холодному, безпристрастному божестві — щось лячне у фаталізмі, долі.

Але правильний рух небес мусів по всі віки вражати мислячих обсерваторів глибоко — схід і захід сонця; чим раз ясніще і чим раз темніще денне світло; зріст і вменшінє місяця; поворот пір року все тим самим порядком; виміряний хід мандруючих по небу планет — що-ж є се все і тисячі подібного, як не прояви правильного і невідмінного ходу подій? Віра давніх обсерваторів у се толкованє може й хитала ся від таких прояв як затьмінє, раптова й таємна перерва правильного ходу природних подій; але вона мусіла вернути ся в-десятеро сильніщою, коли відкрили, що й затьміня вертають ся і йіх можна вгадати на перед.

Усякі астрономічні проріканя засновані на допущеню того факту — що не було й не буде ніколи якогонебудь вмішаня в діянє природних законів. Учений фільософ каже, що стан світа в яку-небудь часинку се простий наслідок єго стану в передущу часинку і проста причина єго стану в слідуючу часинку. Закон і пригода се лише ріжні назви механічноі необхідности.

Щось у пятдесять років після смерти Коперніка, Віртембержець Іван Кеплєр, який приняв був геліоцентричну теорію і вірив глибоко, що є відносини в оборотах планетних тіл довкола сонця і що як би йіх дослідити докладно, то вони відкрили би закони, по яким ідуть ті рухи, — став студіювати ревно віддалі, часи й швидкости оборотів планет і форму йіх доріг. Єго метод був такий, аби обрахувати доступні єму обсервації, як напр. Тіхо Брага, зразу на підставі одноі,

а після того на підставі другоі гіпотези і відкинути тоту гіпотезу, по якій би обрахунки не годили ся з обсерваціями. Неймовірна праця, за яку він узяв ся (він каже: „Я міркував і рахував так, що мало не вдурів“), була нарешті нагороджена і в 1609 р. він опублікував свою книжку „Про Рухи Планети Марса“. Тут він пробував помирити рухи сеі планети по гіпотезі ексцентричних кругів і епіціклів, але нарешті відкрив, що дорога сеі планети не є круг, а еліпса, в однім ожеглі якоі находить ся сонце, і що площини описувані лінією, потягненою від сеі планети до сонця, пропорціональні часам. Отсі правди звісні тепер під імям першого та другого Кеплєрового закона. Вісім років після того він був нагороджений відкритєм третього закона, який означує відносини межи середніми віддалями планет від сонця і часами йіх оборотів; „квадратні або періодичні часи пропорціональні кубам віддалей“. Кеплєр оповістив сей закон у „Короткім огляді Коперніковоі сістеми“, опублікованім 1618 р., де доказував, що той закон прикладав ся і до первісного становища побічних Юпітерових планет. Із сего виведено, що закони, які кермують великими рухами сонічноі сістеми, кермують і меншими рухами еі складових частин.

Уяву закона, до якоі пруть непохибно Кеплєрові відкритя, і докази йіх у користь геліоцентричноі та проти ґеоцентричноі теоріі, не могла минути догана від Римських авторітетів. Конґреґація Індекса, обжалувавши Коперніківу сістему яко зовсім противну Святим Писаням, заборонила і Кеплєрів „Короткий огляд“ сеі сістеми. Сє дало Кеплєрови нагоду до ось якоі єго славноі протизаяви: „Минуло вісімдесять років, у які Коперніові доктріни про рух землі і нерухомість сонця ширено без перепони, бо думало ся, що можна говорити про природні річи тай поясняти діла божі, а тепер, коли відкрито нове свідоцтво на доказ правди тих доктрін — свідоцтво, незвісне духовним суддям — то ви хочете заборонити ширити правдиву сістему про будову всего світа“.

Ніхто з Кеплєрових сучасників не вірив у закон площин, і єго не приймали ся аж поки не були опубліковані Нютонові „Principia“ (Основи). Правду кажучи, ніхто в ті часи не розумів фільософічноі ваги Кеплєро-

вих законів. Він сам не бачив на перед, до чого вони мусять довести. Єго промахи показували, як далеко єму було до порозуміня йіх наслідків. Так він думав, що на кождій планеті сидить інтеліґентний прінціп і що є звязь межи величинами доріг пятьох головних планет і пятьма правильними ґеометричними тілами. Він думав зразу, що дорога Марса овальна, аж після важких студій він відкрив велику правду, єі еліптичну форму. Ідея про цілість небесних тіл довела до принятя Арістотелевоі доктріни про вивершеність кругових рухів, і до віри, що на небесах не було инших рухів окрім кругових. Кеплєр жалує ся гірко на сего нещасного „злодія єго часу“. Єго фільософічну сміливість видко в тому, що він пробив ся крізь сей освячений часом переказ.

У декотрих незвичайно важних подробицях Кеплєр випередив Нютона. Він перший дав ясні ідеі про ваготу. Він каже, що кожда частинка матеріі стояти ме супокійно, поки єі не рушить яка инша частинка — що земля притягає камінь більше як камінь землю і що тіла рухають ся одні до одних пропорціонально йіх масам; що земля підняла би ся до місяця на одну пятдесять четверту частину йіх віддалі, а місяць рухнув би ся до землі на решту пятдесять і три частині. Він твердить, що місяцеві притяганя спричиняють морські припливи і що планети викликали неправильности в рухах місяця.

Поступ астрономіі можна очивидячки розділити на три періоди:

1. Період обсерваціі видимих рухів небесних тіл.

2. Період відкритя йіх дійсних рухів і особливо законів планетних оборотів; він визначив ся особливо Коперніком і Кеплєром.

3. Період установленя причин тих законів. Се була епоха Нютона.

Перехід другого періода у третій залежав від розвою Дінамічного відділу механіки, який стояв на одному місці від часу Архімеда або Александрійськоі Школи.

У Християнській Европі не було плекача механічноі фільософіі аж до Лєонарда Да Вінчі, що родив ся 1452 р. Єму, а не льордови Беконови треба подякувати за відродини науки. Бекон не лише що не тямив

нічогісінько в математиці, але й маловажив єі приклад до фізичних дослідів. Він відкидав згірдно Коперніковусістему, наводячи проти неі глупі закиди. Тоді як Галилей був на краю своіх великих телєскопних відкрить, Бекон публікував сумніви в користности інструментів задля наукових дослідів. Приписувати індуктівний метод єму, значить не знати історіі. Єго фантастична фільософічна мотанина не мала ніколи ніякісінького практичного наслідку. Ніхто ніколи не думав користувати ся нею. По за анґлійських читачів, єго імя по найбільшій части незвісне.

Про Да Вінчіого я матиму далі нагоду сказати докладніще. З єго творів, які лишили ся в рукописях, два томи є в Міляні та один у Парижі, привезений сюди Наполєоном. Щось у сімдесять років після того за Да Вінчім пішов ґольляндський інжінєр Стевін, якого твір про прінціпи рівноваги вийшов у 1586 р. Шість років опісля появила ся Галилеєва розвідка про механіку.

Сему великому Італіянцеви треба дякувати за встановленє трьох головних законів дінаміки, звісних під імям Законів Руху.

Наслідки встановленя сих законів були дуже важні.

Передше думали, що безперестанні рухи, такі напр. як рухи небесних тіл, можуть піддержувати ся лише безперервною тратою і безперервним прикладом сили, але перший Галилеів закон заявляв, що всяке тіло стоятиме супокійно, або рухатиме ся однобразно по простій лініі, поки не буде всилувано перешкідними силами перемінити сей стан. Ясноі уяви сего головного прінціпу потрібно конче до порозуміня елєментарних фактів фізичноі астрономіі. Коли всі рухи, які ми бачимо на поверхні землі, кінчать ся швидко, то ми виводимо із сего, що супокій природний стан річей. Ми, значить, дуже поступили, коли переконали ся, що тілови зовсім байдуже і супокій і рух і що воно однаково триває в обох станах, аж поки не прикладуть ся перешкідні сили. Такими перешкідними силами у звичайних рухах є терте і відпір повітря. Як би не було ніяких таких відпорів, рух мусів би бути безперервний, так як воно є з небесними тілами, які рухають ся в порожньому просторі.

Не вважаючи на свою величину, сили показувати муть у-купі ввесь свій вплив, кожда так, як би другоі

не було. Так, коли куля мусить вилетіти із гірла пушки, то вона паде через якийсь час на землю від впливу тяготи на неі. Коли-ж єі вистрілить ся із пушки, то вплив тяготи на неі буде все такий самісінький, хоть би вона летіла й кілька тисяч стіп у секунду. Сили не вменшають ся в сумішці; кожда робить своє власне окреме діло.

В другій половині сімнацятсго столітя, стало ясно від творів Борелльього, Гука і Геґґінса, що кругові рухи можна пояснити Галилеєвими законами. Бореллі, розказуючи про рухи Юпітерових побічних планет, показує, як може повстати круговий рух під впливом центральноі сили. Гук показав, що простий рух стає круговим від центрального притяганя.

Рік 1687 се епоха не лише в Европейській науці, але й в інтелєктуальному розвою чоловіка. Він визначив ся тим, що в нім появили ся „Principia“ Нютона. безпримірний, безсмертний твір.

На підставі прінціпу, що всі тіла притягають одно одно з силами просто пропорціональними йіх масам і супротивно пропорціонально квадратам йіх віддалей, Нютон показав, що всі рухи небесних тіл можна обрахувати, і що всі Кеплєрові закони — еліптичні рухи — описувані площини — відносини межи часами і віддалями, можна було вгадати на перед. Як ми бачили, то сучасники Нютона розуміли, як можна би пояснити кругові рухи; се була окрема пригода, але Нютон дав розвязку загальноі завдачі, яка обіймає всі окремі пригоди руху: в кругах, еліпсах, параболях і гіперболях — то є, в усіх конічних перекроях.

Александрійські математики показали, що напрям руху падаючих тіл іде до центра землі. Нютон доказав, що воно мусить бути неминуче, бо загальне діянє притяганя всіх частин кулі таке самісіньке, як коли би всі вони були скуплені у центрі.

Сю центральну силу, яка означує таким чином паданє тіл, названо ваготою. До того часу ніхто, окрім Кеплєра, не дослідив, як далеко сягав єі вплив. На думку Нютона, вона могла сягати аж до місяця і бути тою силою, яка відхиляє єго від простолінійноі дороги і заставляє єго обертати ся довкола землі. На прінціпі

закона супротивних квадратів, лехко було обрахувати, чи досить було притяганя землі, аби се зробити, Нютон найшов, на підставі тодішніх помірів землі, що наворот місяця чинив лише тринацять стіп у мінуту; тим часом до вірности єго гіпотези про ваготу мав би чинити пятнацять стіп. Але в 1669 р. Пікард, як ми бачили, виміряв степень докладніще, як се було зроблено передше; се перемінило оцінку величини землі і, значить, віддаль місяця; коли-ж увага Нютона звернена була на се деякими розмовами в Королівському Товаристві 1679 р., то він добув Пікардові результати, вернув ся домів, вишукав свої старі папери і почав знов рахувати. Під конець, він став такий розворушений, що мусів попросити приятеля, аби скінчив. Сподівана згода з єго ґіпотезою — найшла ся. Було доказано, що місяць удержує ся на своїй дорозі, тай обертає ся довкола землі силою земної ваготи. Кеплєрові ґенії вступили ся Декартовим вихрам, а сі знов Нютовій центральній силі.

Так само й земля тай її планети мусять рухати ся довкола сонця еліптичними дорогами, від єго притяжної сили, відхили-ж їх руху виходять із перешкідного впливу планетних мас одна на одну. Знаючи маси й віддалі, можна сі відхили обрахувати. Пізніщі астрономи займали ся навіть супротивною завдачею, то є, знаючи відхили, або перешкоди, находили місце й масу перешкідного тіла. Таким чином, із відхилів Урануса від єго теоретичної позиції виведено відкритє Нептуна.

Нютон заслужив ся тим, що приклав закони дінаміки до рухів небесних тіл і стояв на тому, що наукові теорії треба доказувати згодою обсервацій з обрахунками.

Коли Кеплєр оповістив свої три закони, то на них накинули ся духовні авторітети не тому, що вони могли показувати, або мати в собі помилки, але по части тому, що вони підпирали Коперніикову сістему, а по части тому, що вважали за невмісне допустити пановане якого-небудь закона, супротивного божому вмішуваню. Світ мали за театер, де воля божа обявляла ся день у день; вважали за сором задля божої величности, як би ся воля мала бути як-небудь спинювана. Сила показувала ся головно тим, що вони могли, як ка-

зали, перемінити самохіть і рішинці волі божоі. Так вони могли вменшити лячну акцію комет, запевнити гарну погоду, або дощ, відвернути затьміня, тай арештуючи хід Природи, творити всякі чудеса; так вони посували в зад тінь на сонічному годиннику тай здержували на-серед дороги сонце й місяць.

В століте перед Нютоновою епохою вийшла велика релїґійна і політична революція — Реформація. Хоть вона й не впевнила повноі волі думки, а про те попустила чимало старих церковних пут. У зреформованих краінах не було власти, яка могла би осудити Нютонові твори, тай попівство не думало клопотати ся сею справою. Увага Протестанта звернена була зразу виключно на рухи его великого ворога Католика; коли-ж се жерело турботи пропало і настали неминучі розділи Реформаціі, то ся увага кинула ся на супірні та ворожі Церкви. Лютеранам, Кальвіністам, Епіскопникам і Пресвитеріянам було чим займати ся важніщим, як Нютонові математичні докази.

Таким чином велика Нютонова теорія, неприсуджена і, правду кажучи, незавважана серед сего крику воюючих сект, установляла ся кріпко. Еі фільософічне значіне було безконечно важніще від доґм, за які ті люде сварили ся. Вона не лише що приймала геліоцентричну теорію й закони відкриті Кеплером, але й доказувала, що не вважаючи на яку небудь вагу супротивного церковного авторітета, сонце мусить бути центром нашоі сонічноі сістеми, і що Кеплерові закони се результат математичноі неминучности. Вони мусять бути такі, як е.

Що-ж се все значить? А вже-ж те, що наша сонічна сістема не е перепинювана божими вмішуванями, але стоіть під кермою невідмінного закона — закона, який сам е результатом математичноі необхідности.

Телескопні обсерваціі Гершеля І. переконали его, що е богато подвійних звізд — подвійних не лише тим, що вони находять ся случайно в тій самій лініі зору, але й тим, що вони звязані фізично, бо крутять ся одна довкола одноі. Сі обсерваціі вів далі і дуже розширив Гершель II. Елементи еліптичноі дороги подвійноі звізди ξ у Великім Ведмеді означив Саварі, іїх період чинить

пятьдесять вісім років і чверть; елєменти еліптичноі орбіти другоі подвійноі звізди β Корони були означені Гіндом, йіх період чинить поверх сімсот трицять і шість років. Орбітний рух сих подвійних сонць еліпсами заставляє нас допустити, що закон тяготи має силу далеко поза межі нашоі сонічноі сістеми; і дійсно, куди лише може досягнути телєскоп, він показує пановане сего закона. Д'Алямбер каже в передньому слові до Енціклььопедіі: „Вселенна се однісінький факт, однісінька велика правда.“

Чи виводити-ж нам, що сонічна і звіздні сістеми покликані до істнованя Богом і що він установив опісля самохіть закони, під доглядом яких вони мали рухати ся, по єго волі?

Чи є причини думати, що сі ріжні сістеми стали істнувати не від самохітного „нехай будуть“, але від діяня закона?

Ось деякі прикмети сонічноі сістеми, які вичисляє Ляпляс. Усі планети і йіх побічники рухають ся еліпсами такоі малоі ексцентричности, що вони чинять майже круги. Всі планети рухають ся в тому самому напрямі і майже в тій самій площині. Рухи під-планет ідуть в тому самому напрямі, що й рухи планет. Обкрутні рухи сонця, планет і під планет ідуть в тому самому напрямі, що й йіх орбітні рухи і в площах мало не тих самих.

Годі, аби тілько згод могло бути результатом пригоди! Чи не ясно-ж, що тут мусіла бути спільна звязь між усіма сими тілами, що вони лише частини того, що мусіло бути колись одною масою?

Але коли ми допустимо, що матерія, з якоі складає ся сонічна сістема, була колись мракою і крутила ся, то виходить, що всі названі прикмети — неминучі механічні наслідки. Ба, ще більше: сим поясняє ся формація планет, формація під-планет і астероідів. Ми бачимо, чому крайні планети і під-планети більші від осередних; чому більші планети крутять ся швидко, а менші помалу; чому крайні планети мають більше під-планет, а середущі менше. Ми маємо вказівки про час оборотів планет своіми орбітами, а під-планет своіми; ми розуміємо спосіб, як повстали Сатурнові перстені. Ми нахо-

димо пояснене фізикального стану сонця тай перемінних станів, які пройшла земля і місяць, як се показує йіхня ґеольоґія.

Але вказано на два виімки з тих прикмет, а то що до Урануса й Нептуна.

Коли раз допустити істноване таких мрачних мас, то все инше виходить яко необхідність. Але чи не наскакує ся тут на найповажніщий закид? Чи не значить се викинути Всемогучого Бога зо світів, які він сотворив?

Найперше, ми мусимо переконати ся, чи є певні докази на те, аби допустити істноване таких мрачних мас.

Небулярна гіпотеза стоіть первісно на телєскопному відкритю Гершеля І., що в небесах розсіяні декуди бліді, блискучі світляні плями, з яких лише деякі великі на тілько, що йіх можна бачити голим оком. Коли дивити ся в доволі сильний телєскоп, то богато з них ділить ся на купи звізд, але деякі, як напр. велика мрака в Оріоні, не подавали ся і найліпшим інструментам, які доси зроблено.

Ті, що не думали приймати небулярноі гіпотези, казали, що пляма не ділила ся тому, бо вжиті телєскопи були недокладні. В сих інструментах можна завважати дві ріжні функціі: йіх сила збирати світло залежить від діяметра йіх обєктівного зеркала або сочки, йіх проясняюча сила залежить від великоі докладности йіх оптичних поверхонь. Великі струменти можуть мати першу прикмету вповні, через свою величину, але остатню можуть мати далеко не вповні, і то або через хиби первісноі форми або через покручене від зігненя під йіх власною вагою. Але хоть би струмент і був докладний і в сім і в тім, то все-ж таки він може не розкласти мраки на окремі точки.

На щастє, до встановленя сеі справи годять ся й инші способи. В 1846 р. відкрив автор отсеі книжки, що спектро розпеченого твердого тіла є суцільне, значить: не має ані темних ані ясних ліній. Фрауенгофер доказав перед тим, що спектро розпечених ґазів є несуцільне. Ось і спосіб означити, чи світло якоісь мраки йде від горючого ґазу чи від сумішки розпечених твердих тіл, звізд або сонць. Коли йіхнє спектро несуцільпе, то вони певно мрака або ґаз; коли-ж суцільне, то сумішка звізд.

У 1864 р. д. Геґґінс випробував се на мраці в сузвіздю Дракона. Показало ся, що вона ґаз.

Дальші обсервації показали, що на шісдесять досліджених мрак, девятнацять дало несуцільні або ґазові спектра, — а решта суцільні.

Значить, можна допустити, що нарешті найшов ся фізікальний доказ на істнованє великоі маси матеріі в ґазовому стані і в температурі горіня. Таким чином гіпотеза Ляпляса стоіть на твердій підвалині. В такій мрачній масі, остуда через пусканє проміня необхідна проява, а згустінє й вертінє, неминучі результати. Мусять відділяти ся перстені, які лежать усі в одній площині, мусять повставати планети і під-планети, які всі крутять ся однаково, центральне сонце і довкола него кулі. За приводом природних законів, із хаотичноі маси зробила ся з'орґанізована сістема. Доповнила-ж ся матерія в світах через упадок тепла.

Коли така космоґонія сонічноі сістеми, коли такий початок планетних світів, то ми мусимо розширити наш погляд на панованє закона, і признати єго роботу і в сотворіню тай удержаню безчисленних куль, які товплять ся у вселенній.

Але може знов скажуть: „Чи нема-ж тут чогось глибоко безбожного? Чи не випихаємо ми сим Усемогучого Бога зо світа, який він сотворив?"

Ми бачили не раз, як повстає хмара на ясному небі. Темна, невидна точка — невеличка купка туману — росте і стає темніща й густіща, поки не вкриє велику частину небес. Вона розвертає ся в фантастичні форми, бере блиск від сонця, жене навперед від вітру і як повстала помалу, так і щезає, розходячи ся в чистому повітрі.

Отже ми кажемо, що міхурчики, з яких ота хмара зложила ся, повстали через загусненє водяноі пари, що була передше в повітрі, від упадку температури; ми знаємо, як вони стали формою, яку мають тепер. Ми наводимо оптичні причини блиску або темноти хмари; ми поясняємо, на механічних підставах, чому вона жене навперед вітру; єі щезанє ми виводимо із прінціпів хеміі. Нам ніколи не паде на думку признавати вмішанє Всемогучого в виріб і переміни єі минучоі форми. Ми пояс-

няємо всі факти сеі появи фізікальними законами і може власне с пошани ми не повинні казати, що тут видко палець Божий.

Але-ж увесь світ то лише така хмара — хмара сонць і світів. Хоть вона нам бачить ся страшенно великою, а про те задля Безконечного й Вічного Інтелєкта вона лише минучий туман. Коли є многота світів у бесконечному просторі, то є й черга світів у бесконечному часі. Як на небі одна хмара стає намісь другоі, так і ся звіздна сістема, вселенна то наступник безчисленних инших, які були передше, і попередник безчисленних инших, які настануть. Іде безперестанна метаморфоза, переміна подій, без початку і без кінця.

Коли ми поясняємо менші метеорольоґічні появи, тумани й хмари на підставі фізікальних прінціпів. то чи не можна-ж нам прикласти той самий прінціп до початку світових сістем і вселенних, які є лише хмарами в трохи більшому просторі, туманами в часі трохи менше минучому? Чи може хто покласти лінію, яка відділяє фізичне, з одного боку, від надприродного, з другого? Чи наша оцінка простору тай триваня річей не залежить зовсім від нашого погляду? Як би ми були поставлені серед великоі Оріоновоі мраки, яка-ж незвичайно велична була би сцена! Велитні переміни, густіня горючого туману в світи могли би показати ся гідними безпосередноі присутности, безпосередного догляду Бога; тут, на нашій далекій стаціі, де очи наші не в стані оцінити міліонів миль, і сонця видають ся нам порошинками в повітрі, сеся мрака менша від найневиднішоі хмарки. Галилей, у своім описі сузвіздя Оріона не вважав вартим і згадати про неі. Найтвердший тодішній теольоґ не бачив би був нічого доганного в тім, як би єі початок приписувано другорядним причинам, не бачив би щось нерелігійне в тім, як би не признавано самохітного вмішаня Бога в єі метармофози. Коли-ж ми доходимо до такого виводу про неі, то до якого-ж виводу міг би дійти про нас Розум, що сидить на ній? Вона займає простір міліони раз більший від простору нашоі сонічноі сістеми; нас не видко відти і, значить, ми нікчемне ніщо. Чи впало-ж би такому Розумови на гадку домагати ся задля нашого початку та вдержаня безпосередного вмішаня Бога?

Злізьмо з сонічноі сістеми на те, що ще далеко невидніще — на невеличку частинку єі; злізьмо на нашу землю. Протягом часу вона пройшла чималі переміни. Чи наставали-ж вони від безперестанних божих вмішувань, чи від безперервноі роботи невідмінного закона? Лице Природи міняє ся раз-у-раз на наших очах; іще величніще й замітніще міняло ся воно в ґеольоґічні часи. Але закони, які кермували тими перемінами, не показують ніколи ніякісінькоі переміни. Серед безмірних перевертів вони неперемінні. Теперішній порядок річей се лише колісце в великому суцільному ланцюсі, який сягає взад до необчислимоі минувшини і вперед до бесконечноі будущини.

Є докази, ґеольоґічні тай астрономічні, що температура землі тай єі товариша була в давну минувшину далеко вища як тепер. Настав упадок температури, повільний, незавважний у малі періоди, але доволі виразний протягом богатьох віків. Теплота впадала від пусканя проміня у простір.

Остуда якоі-небудь маси, все одно, чи та маса велика чи мала, не є несуцільна; вона не йде примховатими скоками; вона робить ся під впливом математичного закона, хоть до таких могучих перемін, які ми осьдечки розглядаємо, не можна прикласти ані формулу Нютона, ані формулу Дюльона або Петі. Воно нічого, що періоди почастного упадку температури, ледові періоди, чергували ся з періодами часового піднятя; нічого, чи ті переміни виходили з топоґрафічних перемін, як від переміни рівня, чи від періодичностей в пусканю проміня сонця. Періодичне сонце впливало би лише яко перешкода в постепеннім упадку теплоти. Перешкоди в планетних рухах власне потверджують, а не валять тяготи.

Отже такий упадок температури мусів іти в купі з безчисленними перемінами фізичного характеру нашоі кулі. Єі розміри мусіли вменшити ся від стяганя, день мусів стати коротший, єі поверхня мусіла западати ся тай тріскати в лініях найменшого противенства, море мусіло загуснути і вменшити ся, склад атмосфери мусів переміняти ся, особливо в скількости водяноі пари тай вугляного квасу в ній, натиск барометрний мусів упадати.

Отсі тай богато инших перемін, які можна би навести, мусіли йти не вривочним, але правильним спо-

собом, бо-ж головний факт, упадок теплоти, який йіх викликав, ступав сам по математичному закону.

Та не одна мертва Природа піддавала ся сим неминучим перемінам; рівночасно була зачеплена ними й жива Природа.

Всяка орґанічна форма, рослинна чи звіряча, не буде переміняти ся лише доти, доки не переміняють ся обставини, в які вона поставлена. Як би настала переміна в обставинах, то орґанізм або перемінив би ся або погиб би.

Погибіль тим імовірніща, чим раптовіща переміна в обставинах; модіфікація або перетвір тим можливіщі чим помаліща переміна в обставинах.

Коли-ж звісно певно, що мертва Природа перемінила ся дуже протягом віків; коли й кора земна і море, тай атмосфера вже не такі, як були колись; коли розділ суші й океана і всякі фізічні умови стали инші; коли настали тількі переміни в обставинах живих істот на поверхні нашоі планети — то вже-ж виходить неминуче, що відповідно до того мусіла й орґанічна Природа пройти крізь руіни тай перетвори.

Кілько-ж то доказів та ще й яких очевидних на те, що такі погасаня й такі модіфікаціі були справді!

Тут ми знов мусимо завважати, що, як ся перешкідна сила йшла сама по математичному закону, то й на сі результати треба дивити ся яко на такі, що йшли по тому-ж закону.

Отже такі застанови пруть нас очивидячки до виводу, що орґанічний поступ світа ведений був роботою невідмінного закона — а не визначуваний несуцільними, неповязаними, самохітними вмішуванями Бога. Вони схиляють нас до погляду, прихильного радше ідеі про переміну одноі форми в другу, як ідеі про раптові сотворіня.

Сотворінє містить у собі раптову появу, перетвір постепенну переміну.

Так виходить перед думкою нашою велика теорія про Еволюцію. Всяка орґанічна істота займає своє місце в ланцюсі подій. Се не відокремлений, примховатий факт, але неминуча поява. Вона займає своє місце в тій великій, правильній течіі, яка повстала по черзі в ми-

нувшину, завела теперішність і промощує дорогу визначеній наперед будущині. В сім великім поступі передає ся від точки до точки постепенний, певний, суцільний, непоборний порядок еволюції. Але серед сих могучих перемін стоять непорушно закони, які панують над усім.

Досліджуючи заведене в звірячі ряди якого небудь типу житя, ми переконуємо ся, що він годить ся з перетвором, а не з сотворінем. Єго початок є в невивершеній формі серед инших форм, яких час власне кінчить ся і які стали вимирати. Ступінь по ступневи повстає одна відміна по одній, чим раз більше вивершена, аж поки, після богатьох віків, не дійде до вершка. Відси, так само, йде довгий, постепенний упадок.

Так ссацький тип житя характеризує Третій і дальший період, але він появляє ся в ті періоди не раптово, без натяків. Ми находимо єго далеко швидше в Другий період, під невивершеними формами, в яких він немов боре ся, аби стати твердо на ноги. Нарешті він переважує, в вищих і кращих взірцях.

Так само було з ховзаками, характеристичним типом житя Другого періоду. Як на туманній картині із за блекнучих обрисів минаючоі сцени, виринає бліда форма новоі сцени, яка помалу росте, досягає вершка тай росходить ся в якій иншій, що настає після неі, так і житє ховзаків появляє ся помалу, доходить до верха тай упадає поволи. В усім тім нема нічого раптового; переміни переходять одні в одні незавважними відтінками.

Тай якже-ж могло бути инакше? Теплокровні звірі не могли би істнувати в атмосфері повній вугляного квасу, як атмосфера первісних часів. Але прогнанє сеі шкідноі складовоі частини з повітря листєм рослин, під впливом сонічного світла, вкриванє єі вуглятини землею в формі вугляного каміня, визвіл кислятини, дали можливість йім жити. Коли таким чином перемінила ся атмосфера, то було захоплено переміною і море; воно віддавало велику частину свого вугляного квасу, і вапняк, який доти роскладав ся ним, осів ся в тверду форму. На кождий еквівалєнт вуглятини, захованоі в землі, опиняв ся еквівалєнт вуглеквасного вапна, який відділяв ся від моря — не конче в безформному стані, але найчастіще в орґанічній формі. Сонічне світло робило своє діло день у день, але треба було міріяд днів, аби

се діло скінчити. То був повільний перехід із атмосфери шкідливоі у прочищену, і такий-же повільний перехід із холоднокровного типу житя у теплокровний. Але фізікальні переміни йшли під доглядом закона, тай орґанічні перетвори не були раптові або самохітні акти божі. Вони були безпосередними, неминучими наслідками фізікальних перемін і, значить, так само необхідним результатом закона.

Задля докладніщого огляду сеі справи я можу вказати читачеви розділи І., ІІ, і VII, другого тому моєі „Розвідки про Людську Фізіольоґію“, яка вийшла в 1856 р.

Отже-ж чи світ кермує ся законом чи вмішуванями промислу божого, який ломить раптово природний хід подій?

Задля доповненя нашого погляду на сю справу, ми звернемо ся нарешті до пригоди, зовсім невидноі, в одному розуміню, але в другому найважніщоі з усего, що може бути розглянено. Чи людські товариства, в своім історичнім ході, показують ознаки визначеного наперед поступу невідмінною дорогою? Чи є які-небудь докази на те, що житє націй стоіть під доглядом невідмінного закона?

Чи можемо ми вивести, що в суспільности, як і в індівідуальній людині, частини ніколи не вискакують із нічого, але викочують ся або розвивають ся з частин, які вже істнують?

Як би хто перевертав або смішив доктріну про еволюцію чи поступний розвій одушевлених форм, які чинять той нерозривний орґанічний ланцюх, що йде від початку житя на нашій кулі аж до теперішнього часу, то нехай він подумає, що він сам перейшов модіфікаціі, супротивні тому, за що він перечить ся. Девять місяців тип єго житя був водяний, і за той час він приймав, по черзі, чимало ріжних, але відповідних форм. У народини тип єго житя став повітряний; він почав дихати атмосферним повітрєм; єму дано нові частини поживи; спосіб єго годованя перемінив ся; але доси він не може нічого бачити, нічого чути, нічого завважати. Мало-помалу починає ся свідоме житє; він завважав, що є зверхній світ. У свій час появили ся орґани, приспособленє до дальшоі переміни поживи, зуби, і настала переміна поживи. Після того він перейшов по вишках дітоцтва

тай молодецтва, розвила ся єго тілесна форма і з нею єго інтелєктуальні сили. Коло пятнацятого року, слідом за розвоєм окремих частин єго сістеми, перемінив ся єго моральний характер. На него стали впливати нові ідеі, нові пристрасти. І що се була причина, а те наслідок, показує ся тоді, коли за сі частини взяв ся скусний хірурґ. Але тут іще не кінчить ся сей розвій, ся переміна; треба чимало років тілови, аби розвити ся вповні, чимало років розумови. Нарешті досягає ся верха, і тут починає ся впадок. Мені не потрібно малювати єго сумних пригод — тілесного тай інтелєктуального увяваня. Може воно буде трохи за богато, коли я скажу, що кождісінька людська істота на поверхні землі, не стята перед часом, перейшла крізь усі сі переміни менше як за сто років.

Чи мішає-ж ся промисел божий до кождого з нас, коли ми о-так переходимо з одного ступня житя на другий? чи може нам радше думати, що безчисленні міріяди людських істот, які заселяли землю, були під кермою невідмінного, універсального закона?

Але індівіди се ж елементарні складові частини суспільностей — націй. Вони мають ся до суспільностей так як частини тіла до всего тіла. Сі частини появляють ся, починають і кінчать свою роботу, мруть і викидають ся.

Нація починає істнувати несвідомо, так як індівід, тай умирає без своєі згоди, нераз проти власноі волі. Національне житє ріжнить ся від індівідуального лише тим, що триває довше, але ні одну націю не може минути єі невідмінний конець. Коли гарно розглянути історію націй, то у кождоі з них, як лише фази єі житя повні, є пора дітоцтва, пора молодецтва, пора достиглости і пора впадку.

В фазах істнованя всіх націй, коли лише ті фази повні, є спільні характеристичні ознаки, і як такі згоди в індівідах показують, що всі живуть під панованєм закона, то ми маємо право вивести, що й хід націй і в загалі поступ людства не йде дорогою случайною або навгадною, що надприродні вмішуваня не рвуть ніколи ланцюха історичних актів, що кожда історична подія має своє виправданє в якій небудь передущій події тай дає виправданє другій, яка йде після неі.

А такий вивід се-ж то головний прінціп Стоіцізму — тоі Грецькоі фільософічноі сістеми, яка, як я вже казав, давала опору в горю тай певну вказівку в лиху годинуне лише богатьом славним Грекам, але й декотрим великим фільософам, державникам, ґенералам тай імператорам Рима; сістеми, яка виключала з усякоі річи пригоду та казала, що всіми подіями кермує невпинна необхідність, задля підмоги вивершеного добра; сістеми серіозности, завзятости, непохитности, чесности, — протесту в користь здорового людського розуму. То може ми згодимо ся з увагою Монтескіє, який каже, що знівеченє Стоіків було великим лихом задля людськоі породи; бо вони одні були великі горожане, великі люде.

Латинське Християнство, в єго папській формі, суперечить прінціпови кермованя законом абсолютно. Історія сего конаря Християнськоі Церкви се по-найбільше спис чудес і надприродних вмішувань. Вони показують, що молитви святих людей спиняли часто хід Природи — коли в загалі є такий хід; що статуі тай образи творили чудеса; що кости, волосє й инші святі мощі лічили чудом. Ознака чи доказ автентичности богатьох сих річей має бути не в невідпірному свідоцтві йіх початку тай історіі, але в показуваню своєі чудотворноі сили.

Чи не чудна-ж се льоґіка, яка находить доказ якогось буцім-то факту в непонятній іллюстраціі чогось иншого?

Інтеліґентні Християнські мужі, навіть найтемніщих віків, мусіли дивити ся приздро на сі божі, або чудесні вмішуваня. Є якась пишна величність у правильному поступі Природи, яка вражає нас глибоко; і характер безперервности подій нашого індівідуального житя такий, що ми сумніваємо ся інстінктівно в надприродній пригоді в житю нашого ближнього. Інтеліґентний чоловік знає добре, що задля него не стало ся ніякісінька чудо; він приписує справедливо кождісіньку подію свого житя якійсь передущій події; на остатню він дивить ся, яко на причину, на першу, яко на наслідок. Коли єму кажуть, що єго ближній сподобив ся таких великих вмішувань, то він мусить думати, що або єго ближнього ошукали, або він сам ошукує.

Католицька доктріна про чудесне вмішуванє була, як і треба було ждати, дуже вдарена в часи Реформації, коли напереднє назначенє й вибір піддержували декотрі найбільші теольоґи і приймали декотрі найбільші Протестантські Церкви. Кальвін заявляє зо стоіцькою завзятістю: „Ми були вибрані від вічности перед заснованєм світа, не через яку-небудь нашу заслугу, але згідно з цілю божоі вподоби.“ Кажучи се, Кальвін стояв на вірі, що Бог присудив навперед усеі вічности, щó має діяти ся. Таким чином, після промину чимало віків, виринули знов на перше місце ідеі Василідіян і Валєнтініян, сект Християнських другого столітя, яких Ґностицькі погляди довели до прищепленя в Християнстві великоі ідеі про Трійцю. Вони казали, що всі людські вчинки неминучі, що навіть віра є природний дар, на який люде присуджені силоміцю на перед, і значить мусять бути спасені, хотьби яке неправильне було йіхнє житє. Всі річи вийшли з Найвищого Бога. Таким чином виступили на перше місце і погляди, розвиті св. Августином у єго творі „De dono perseverantiae“ (Про дар сталости) Там було сказано, що Бог вибрав декотрих людей по власній вподобі, без огляду на йіх віру чи добрі діла, бачені на перед, і постановив невідмінно дарувати йім вічне щастє; инших-же людей він, так само, присудив на вічну погибіль. Субляпсаріяне вірили, що „Бог дозволив упадок Адама“; Супраляпсаріяне вірили, що „він назначив се на перед, з усіми єго шкідливими наслідками, від вічноі вічности, і що наші прародичі не мали волі від самого початку.“ Тут сі сектанти маловажили собі увагу св. Августина: „Nefas est dicere Deum aliquid nisi bonum praedestinare“ (Не годить ся казати, що Бог назначує на перед щось инше, а не добро).

Чи правда-ж те, що „напереднє назначенє вічного щастя се безперестанна ціль Бога, якою він захоплений ще на вперед заснованя світа, постановив твердо своєю радою, потай від нас, визволити від проклятя й присуду тих людей, яких полюбив“? Чи правда те, що в людській сімйі є декотрі такі люде, яких Усемогучий Бог присудив на вічні муки, вічне горе без йіхньоі власноі провини?

В 1595 р. Лямбетські Статі казали, що „Бог на перед від вічности назначив декотрих людей на житє;

декотрих він відкинув". У 1618 р. Дортський сінод пристав до сего погляду. Він осудив єго противників і взяв ся до них так остро, що богато йіх мусіло тікати в чужі країни. Сі доктріни були приняті прихильно навіть в Анґлійській Церкві, як видко з сімнацятоі Статі Віри.

Мабуть не було точки, за яку би Католики осудили були Протестантів остріще, як за сю, за те, що вони признали бодай по части, що світ кермує ся законом. В усій Зреформованій Европі чудеса пропали. Коли-ж не стало лічебних каплиць, лічебних мощів, то урвали ся й великі грошеві користи. Як добре звісно, Реформацію викликало справді крамаренє відпустами — які були власне дозволом від Бога грішити, аби лише дати попови якусь суму грошей.

В фільософічному розуміню, Реформація містила в собі протест проти Католицькоі доктріни про безперестанне боже вмішуванє в людські справи, за причиною попів; але сей протест був піднятий вповні далеко не всіми зреформованими Церквами. Докази в користь керми законом, які в остатні роки дала наука, богато с тих церков приняли приздро, може й нелюбо; але сі почутя мусять нарешті вступити ся чим раз більшій силі доказів.

Чи не можемо-ж ми вивести с Ціцероном, що каже за Ляктанцієм о-так: „Один вічний і невідмінний закон обгортає всі річи і всі часи"?

X.

ЛАТИНСЬКЕ ХРИСТИЯНСТВО ТА НОВІЩА ЦІВІЛІЗАЦІЯ.

Латинське Християнство доглядало інтеліґенцію Европи поверх тисячу років і відповідає за результат.

Сей результат видко в стані міста Рима в часи Реформаціі та в стані домашнього й суспільного житя Европейськоі Суші. — Европейські націі стогнали під подвійною властю, духовною тай світською. — Вони потопали в темноті, забобонах і невигодах. Виклад недостач Католіцизму. — Політична історія папства: воно було перемінено з духовноі федераціі в абсолютну монархію. — Робота Колеґіі Кардиналів і Курія. — Деморалізація від того, що мусіли згортати великі маєтки.

Добро, яке настало в Европі за Католицького пановaня, зросло не від хотіня, але було случайне.

Загальний результат такий, що політичний вплив Католіцизму був шкідливий задля новіщоі цівілізаціі.

Латинське Християнство відповідає за стан і поступ Европи від четвертого до шіснацятого столітя. Ми маємо тепер розслідити, як воно сповнило свій обовязок.

У тому, що тут має бути показано, буде наручно зупинити ся на самій Европі, хоть по претенсіі папства на єго надлюдський початок і по єго домаганю всесвітного послуху єму, воно, правду кажучи, повинно би відповідати за стан усеі людности на землі. Єго безсильність супроти великих і шановних релігій Південноі та Східноі Азіі дала би важну і навчаючу тему до досліду

і довела би нас до виводу, що воно вкорінило ся лише там, де перемагали Римські імператорські впливи; дарма, що сей політичний вивід воно з-горда відкидає.

В початку Реформаціі було безперечно чимало людей, що рівнали істнуючий стан до того, який був у давні часи. Моральність не перемінила ся, інтеліґенція не поступила, суспільність поправила ся мало. Погас навіть блиск Вічного Міста. Мармурові вулиці, якими колись чванив ся Авґуст, исчезли. Святині, поломані колюмни та довгі луковаті види величезних водопроводів повище зруйнованоі Кампаніі, показували сумну сцену. За йіх дотичний ужиток, звали Капітолій Козячим Горбом, тоту-ж частину Римського Форума, відки виходили колись закони задля світа, Коровячим Полем. Палати Цезарів заступали купи глини, вкриті цвитучими корчами. Лазні Каракалли з йіх портиками, садами, водозборами, стали невжиточні вже давно, тому, що були знищені водопроводи, які наповняли йіх. На руінах сего великого будинку простирали ся безконечними лябірінтами по величезних площах цвитучі полянки та гущавини пахучих дерев, і від звисаючих у повітрі луків крутила ся голова". З найбільшоі Римськоі руіни, Колізея, лишила ся всего на-всего щось лише третина. Колись він міг помістити майже девятьдесять тисяч видців, але в середні віки з него зробили зразу твердиню, а потому каменярню тай брали відти матеріял на палати виродків Римських князів. Декотрі папи фабрикували тут вовну, инші салітру; з єго пишних аркад думали декотрі зробити склепи задля перекупнів. Залізні скоби, які держали йіх камінє, украдено. Стіни тріскали і валили ся. Навіть у наші часи зложено ботанічні твори про рослини, які притокмили ся в тих чесних руінах. „Фльора Колізея" має чотириста двацять відмін. Серед руін клясичних будинків можна бачити поломані колюмни, кипариси тай запліснілі фрески, які повідпадали від стін. Навіть рослинний світ постигла сумна переміна: мірта, яка цвила колись на Авентині, майже счезла; намісь лавра, який давав колись своє листє на чола імператорів, виросла повійка — товаришка смерти.

Але скажуть, може, що папи-ж не винні сему всему. Нагадаймо, що за неповних сто сотень років місто брали по черзі Алярік, Гензерік, Ріцімер, Вітіґес, Тотіля; що

з богатьох єго великих будинків пороблено твердині задля оборони. Водопроводн знівечив Вітіґес, який зруйнував Кампанію; палату Цезарів розніс Тотіля; потому були льонґобардські облоги; далі Роберт Гвіскард і єго Нормани спалили місто від Антоніновоі Колюмни аж до Флямінієвих Воріт, від Лятерана аж до Капітолія; за тим єго взяв і знищив Констабль Бурбон; не раз і не два єго повенив Тібер і валили землетрясеня. Але ми мусимо тямити завину Махіявельля, який каже у своій „Історіі Фльоренціі", що майже всі дикунські напади на Італію робили ся на запросини пап, які кликали ті орди! Не Ґот, не Вандаль, не Норманець ані Сараценин, але папи та йіхні свояки зруйнували Рим! Вони брали з руін вапно, клясичні будинки стали каменярнями на палати Італіянських князів, церкви-ж украшали річами зо старих святинь.

Церкви вкрашені річами зо святинь! За се тай таке инше мусять відповідати папи. Пишні коринтські колюмни переробляли ся на образи святих. Величні єгипетські обеліски неславили ся папськими написами. Септізоніюм Севера завалили на матеріял до будови церкви св. Петра; бронзовий дах Пантеона перетоплено в колюмни на прикрасу гробу Апостола.

Великий Вітербський дзвін на вежі Капітолія звістив був смерть уже не одного папи, а неславленє старини й деморалізація люду все ще йшли далі. Папський Рим не показував ніякоі пошани до клясичного Рима, а радше показував ненависть. Папи були зразу підданими Візантійських панів, потому заступниками Французьких королів, далі суддями Европи; йіх уряд міняв ся так часто, як уряди націй довкола них; ішли повні переміни в єго прінціпах, цілях, домаганях. В одному лише він не міняв ся ніколи — в нетерпимости. Домагаючись, аби бути центром реліґійного житя Европи, він не хотів ніколи признати яке-небудь реліґійне істнованє поза собою, а про те він був гнилий, по само серце, і політично і реліґійно. Еразм і Лютер слухали з зачудованєм богохульства сего міста і з переляком були свідками єго атеізму.

Історик Ранке, якому я маю подякувати за не один із сих фактів, змалював дуже виразно деморалізацію великоі метрополіі. Папи були, коли йіх вибирали, по-

найбільше старі люде. Ось чому власть переходила раз-у-раз у нові руки. Кождісінький вибір був революцією в виглядах і сподіванках. У суспільности, де всі могли йти в гору, де всі могли змагати до всего, виходило неминуче, що один одного старав ся відіпхнути взад. Хоть у початку Реформації людність міста впала була до вісімдесять тисяч, а про те тут були цілі товпи людей, які займали посади, і ще більше таких, які шукали посад. Щасливий пан папства мав на роздачу тисячі урядів — урядів, з яких викидали чимало людей немилосерно; чимало урядів пороблено на продаж. За чесність і здатність кандидата й не питали ся ніколи; дивили ся лише на те, як він заслужив ся, чи може заслужити ся партії? кілько може заплатити на перед? Американський читач може уявити собі докладно сей стан справ. При кождім виборі президента він є свідком похожих подій. Вибір папи Конклявом доволі похожий на йменованє Американського президента Конвентом. Ув обох пригодах можна роздавати чимало посад.

Вільям Мельмсбері каже, що в єго часи Римляне продавали за золото все правдиве й святе. Після него зовсім не стало краще; Церква виродила ся в машину до здобуваня грошей. В самій Італії збирали величезні суми; величезні суми витягали всякими мантійствами з країн довкола, проти їх волі. Найгидша с того була продаж індульґенцій за сповненє гріхів. Італіянська релігія стала штукою руйнованя народа.

Папи-володарі були керманичами Рима поверх тисячу років. Правда, місто було свідком чимало сцен опустошеня, за які папів винити годі; але-ж вони винні тим, що ніколи не дбали твердо й стало про єго матеріяльне й моральне піддвигненє. Замісь бути тут узором задля світа, Рим став узором стану, якого треба було берігти ся. Справи йшли чим раз до гіршого, до того, що в епоху Реформації ні один набожний чужинець не міг відвідати Рима без зачудованя.

Папство, відкидаючи науку, яко зовсім незгідну з єго претенсіями, почало в пізніщі роки підпирати скуство. Але в музиці тай малярстві, хоть вони й можуть бути пишними прикрасами житя, нема ніякої живущої сили, яка могла би націю слабу розвити в дужу; в них нема нічогісінько такого, що могло би забеспечити

тривко матеріяльний добробуток або щастє суспільностей; ось чому в часи Реформації Рим потеряв усяку живущу силу задля кождого, хто думав поважно про єго стан. Він уже не був суддею фізичного ані релігійного поступу світа. Намісь проґресівних підстав республики тай імперії він поклав міцні підвалини папства. Поверха в нім панувала набожність і скуство. Та тут він був похожий на одного с тих чернечих трупів, яких ми й тепер бачимо в йіх бурих каптурах під склепами Капуцинів, с требником або зівялими цвітами в руках.

Відвернім ся від сего видовища Вічного міста, від огляду того, що дало Християнство самому Римови, а погляньмо на всю Европейську Сушу. Спробуймо встановити дійсну ціну тій сістемі, яка вела суспільність; осудім єі по єі плодам.

Стан націй що до йіх добробутку показує ся найкраще в хитанях йіх людности. Форми управи мають дуже мало впливу на залюдненє, але політика може орудувати ним зовсім.

Автори, які займали ся сею справою, показали доволі ясно, що хитаня людности залежать від рівноваги плодючоі сили суспільности та перепон до житя.

Плодюча сила суспільности се інстінкт, який показує себе розмноженєм породи. Вона залежить подекуди від клімату; та як межи четвертим і шіснацятим столітєм клімат Европи не перемінив ся замітно, то ми можемо сказати, що за той період на суші й сеся сила не перемінила ся.

Перепони до житя се все, що втрудняє індівідуальне істнованє. До них можна зачислити нестаток поживи, негарність одежі, невивершеність житла.

Звісно й те, що коли перепони невидні, то родюча сила вбільшить людність за двацять пять років у-двоє.

Перепони впливають двома способами: 1. Фізично; бо вони вменшають число народин і в загалі вкорочують житє. 2. Інтелєктуально; бо в моральній і особливо в релігійній суспільности, вони спиняють подружє, спонукуючи людей відхиляти від себе відвічальність, аж поки вони не вчують, що можуть узяти на себе кошти й тягари сімйі. Ось і поясненє факту, признаного давно, що число подружь у якийсь період залежить від цін поживи.

Зріст людности йде по-ровень зі зростом поживи; але дійсно, то родюча сила така могуча, що переходить способи вдержаня і давить йіх раз-у-раз. Серед сих обставин лучає ся неминуче, що мусять настати якісь нестатки. Почали істнувати індівіди, які мусять умерти з голоду.

Яко іллюстраціі хитань серед людности ріжних країн треба згадати величезне вменшенє людности Італіі через Юстініянові війни, обезлюдненє Північноі Африки через теольоґічні роздори, віднову єі від установи Могаметанізму, зріст людности всеі Европи від феодальноі сістеми, коли помістя ставали тим цінніщі, чим більше людей могли вдержати. Від хрестових походів вменшила ся людність дуже, не лише через величезні втрати армій, але й через те, що збавлено подружного житя самих кріпких людей. Такі-ж хитаня були й на Американській Суші. Людність Мексіка вменшила ся дуже швидко на два міліони через розбишацтво й люту жорстокість Ішпанців, які довели до розпуки цівілізованих Індіян. То само лучило ся в Перу.

Людности Анґліі було в часи Норманського здобутя коло два міліони. За пятьсот років стало ледви в-двоє більше. Можна думати, що до сего стоючого стану довела подекуди папська політика, яка заборонила попам женити ся. „Леґальна родюча сила“ вменшила ся справді від сеі політики, але „дійсна родюча сила“ зовсім ні. Ті, що студіювали сю справу, доказали вже давно, що публична безженність се приватна роспуста. Ось що головно спонукало і світських людей, і правительство в Анґліі до скасованя манастирів. Казали явно, що попи в Анґліі зробили роспустницями сто тисяч жінок.

У моій історіі „Американськоі Горожанськоі Війни“ я висловив про сю справу деякі гадки, які позволю собі повторити тут: „Що-ж воно за знак отсей стоючий стан людности? А те, що важко добувати поживу, що не достатна одежа, що люде не чисті, що хати такі, що не можуть захистити від негоди, що студінь і спека руйнують, що нема лікарів, що чудесні ліки марні, що чудеса, на які суспільність надіяла ся, брехливі; або, аби звести в одно слово довгий спис жури, нестатків і терпінь, — що дуже богато людей мре.

„Але се ще не все; воно значить, що за мало людей родить ся. А що-ж се за знак? А те, що подружя відкладають ся, що люде живуть неправильно, що панує приватна роспуста, що суспільність издеморалізована.

„Американця, котрий живе в країні, яка була вчера безконечною, непрохідною пустинею, а нині наповняє ся людністю, яка зростає що двацять пять років у-двоє, по приписаній мірі, отся лячна руіна теперішнього тай грядущого житя, мусить уражати страшенно. Ся чуднота поведе єго до розсліду якости тоі сістеми, що змагала вести та розвивати суспільність, а мусить відповідати за величезну руіну, яка переходить, своіми зрадливими результатами, війну, пошесть і голод на купу; зрадливими, бо люде вірили справді, що вона забеспечувала йіх найвищі дочасні інтереси. Якже-ж инакше тепер! Нині в Анґліі тота сама ґеоґрафічна поверхня годує в десятеро більше людности, та ще й висилає товпи еміґрантів. Нехай-же той, що озирає ся на минувшину с пошаною, розсудить сам у своій голові, чого варта була така сістема".

З отсими хитанями в людности Европи ішли й переміни в розділі. Від коли в Римській Імперіі настало Християнство, то центро людности пересунуло ся на північ; опісля воно пересунуло ся на захід, через розвій рукоробного промислу.

Ми можемо тепер розслідити трохи докладніще характер перепон, які держали таким чином людність Европи на одному місці тисячу років. Поверхня Суші була по найбільше вкрита непрохідними лісами; десь-недесь були на ній манастирі й міста. В долинах і повздож рік стояли багна, иноді на сотки миль широкі, які пускали отрутні випари тай ширили пропасниці на всі боки. В Парижі й Лондоні доми були деревляні, вимазані глиною та покриті соломою або тростиною. В них не було вікон і, поки не винайшли трачок, дуже мало в котрих були деревляні підлоги. Такоі роскоші як ліжників не знали; намісь них стелили на землю по трохи соломи. Не було коменів; дим виходив із невидного, тусклого вогню дирою крізь дах. У таких житлах ледви чи був який захист від негоди. Не дбали зовсім про каналізацію, і гнилу нечисть та смітє викидали просто за двері. Мужчини, жінки й діти спали в одній комнаті;

нераз їх товаришами були домашні звірі; в такій сумішці сімйі годі було вдержати скромність і моральність. Постіль складала ся звичайно з міха соломи; деревляний ковбок був за подушку. Чистота тіла була зовсім незвісна; високі урядники держави, навіть такі високі як Кентерберійський архіепіскоп, кишіли від погани; таке росказують про Тому Бекета, противника Анґлійського короля. Аби сховати власну нечистоту, мусіли вживати грубо пахощів. Горожанин убирав ся в шкіру— одежа, яка з чим раз більшою нечистотою, могла тривати чимало років. Єго мали за богача, коли він раз у тиждень міг добути собі кусень свіжого мняса на обід. На вулицях не було ні ровів, ні бурку, ні лямп. Як наставала ніч, то втворяли віконниці і виливали помиї без церемоніі на двір, на велику досаду прохожого, що пробирав ся вузькими вулицями з тусклою ліхтарнею в руках.

Еней Сільвій, який став опісля папою Пієм II., і через те був дуже компетентним і безпристрастним письменником, лишив нам ясний опис своєі подорожі на Британські острови коло 1430 р. Він описує доми селян, побудовані з каміня без вапна; дахи були з дерня, туга бичача шкіра була намісь дверей. Пожива складала ся з сирих рослинних продуктів, як горох і навіть кора з дерева. В декотрих місцях люде не знали хліба.

Хати з тростини, вимазані глиною, доми з плотів, печи без коменів, де горів торф і ледви був проруб на дим, печери фізичноі тай моральноі нечистоти, які кишіли від комах, віхті соломи, обвиті довкола тіла задля захисту від холоду, селяне в пропасниці без ніякоі помочи, окрім віри в мощі. Якже-ж могла тут рости людність!

Чи дивувати-ж ся нам після того, що як був голод у 1030 р., то пекли й продавали людське мнясо; або що 1258 р. в Лондоні вмерло з голоду пятнацять тисяч людей? Чи дивувати-ж ся нам, що в декотрі пошести людей умирало тілько, що живі люде ледви встигали ховати трупи? В пошесть 1348 р., яка зайшла зі сходу торговими дорогами тай обхопила всю Европу, вивмирала третина людности Франціі.

Ось який був стан селян і простих міщан. Не богато краще було й с панами. Вільям Мельмсбері, розка-

зуючи про грубі звичаі Анґльо-Саксів, повідає: „Йіх знатні люде, обжираючи ся тай роспустуючи, не ходили ніколи в церкву, за те попи лепотіли над ними в йіх спальнях, коли вони ще лежали в постелях, утреню та службу божу, яких вони й не слухали. Простий нарід був жертвою сильніщого; єго власність забирали, йіх самих запроторювали в далекі краіни; йіхні дівчата або завдавали в доми роспусти або продавали в неволю. Пити, день і ніч, був загальний звичай; за пянством ішли єго товариші, проступки, що жіночили мужеський розум". Замки баронів були розбишацькими гніздами. Саксонські літописці розказують, як мужчин і жінок хапали та тягли в ті твердині, вішали за пальці або за ноги, припікали вогнем, обвязували йім голови шнурами тай мучили йіх усяко, аби лише витягнути викуп.

По всій Европі, великі й користні політичні уряди були в руках попів. У кождій краіні був подвійний уряд: 1. Місцевий, репрезентований світським володарем; 2. Заграничний, який признавав авторітет папи. Сей римський вплив був, натурально, вищий від місцевого; він виражав верховну волю одного чоловіка над усіми націями всеі суші, і став непереможною силою від своєі одноцільности тай єдности. Місцевий вплив був по неволі менший, бо єго ослабляли звичайно супірництва сусідних держав і незгоди викликувані штучно противником. Ріжні европейські держави не могли з'єдинити ся проти свого спільного ворога ні при якій нагоді. Коли лише знимала ся яка справа, він хитро роз'єднував йіх і звичайно перемагав. Про людське око ціль папського втерканя то була забеспека ріжним народам морального добробутку; дійсна-ж ціль була добувати великі доходи тай годувати чималі купи церковників. Добувані таким чином доходи були часто кілька раз більші від тих, які йшли до скарбу місцевоі власти. Так, коли Іннокентій IV. домагав ся, аби анґлійська церква дала вдержанє трьом сотням нових Італіянських попів і аби один єго свояк — іще хлопець — мав посаду в Лінкольнській катедральній церкві, то переконали ся, що сума, яку витягали з Анґліі заграничні попи що року, була тричі більша від тоі, яка йшла в королівські скарбони.

Коли таким чином вище духовенство загортало собі всі користні політичні місця, коли аббати, так як

і ґрафи, заводили купи невольників — декотрі, кажуть, мали йіх і по двацять тисяч, — то жебручі черці нишпорили по всіх усюдах і забирали те, що ще лишало ся задля них, бідненьких. Були цілі гурми тих неробів, які дармували, слухали заграничного пана, тай жили кервавицею робітного люду. Малі ферми мусіли поринати чим раз більше в великі помістя; бідні мусіли чим раз більше бідніти; суспільність не то що не поправляла ся, але й деморалізувала ся чим раз більше. За межами манастирів і не пробували поступати інтелектуально; нарешті, що до сьвітських людей, то вплив Церкви йшов просто до супротивного результату, бо признавали загально, що „темнота матір набожности“.

Певна практика республіканського тай цісарського Рима була мати швидку комунікацію з усіми своїми далекими провінціями — мати порядні мости й дороги. Одним із перших обовязків леґіонів було будувати й направляти йіх. Сим забеспечував ся воєнний авторітет Рима. Але задля пановання папського Рима, яке стояло на зовсім иншій підвалині, непотрібно було нічого такого, і сей обовязок полишено недбальству місцевих властей. Ось чому всі дороги були більшу частину року майже непрохідні. Звичайно йіздили волами, запряженими в незграбні вози, які робили найбільше три або чотири анґлійські милі на годину. Де годі було користувати ся човнами по ріках, там перевозили товари верхом кіньми тай мулами, — як раз способи задля невидноі торгівлі тодішніх часів. Коли треба було перевезти богато людей, то трудности були майже непереможні. Мабуть найкраще видно се в історіі першого походу Хрестоносців. Отсі задержки обопільноі комунікаціі підпирали могуче загальну темноту. Приватні люде не могли пускати ся в дорогу без великого різіка, бо ледви чи було яке болото або ліс, де-би не чатували своі розбійники.

Темнота панувала скрізь і тому могла розвивати ся забобонність. Европа була повна гидких чудес. По всіх дорогах видко було людей, як ішли до каплиць святих, прославлених за те, що-ді лічили чудом. Політика Церкви була завше — принижати лікаря тай єго скуство; він же-ж відвертав від каплиць записи тай при-

носи. Час показав, що таке справді отся дохідна колись ошука. Кілько є тепер таких каплиць ув Европі?

Задля людей дуже хорих, котрі не могли ходити і котрих навіть годі було носити, не було инших ліків окрім духовних — Отче нашу або Богородице Діво. Задля відвертаня слабостей, вішали по церквах молитви, але не дбали ні про які санітарні заходи. Міста, які аж курили ся від смердячого гною, думали про те, що пошести можна здержати попівськими молитвами, що ними-ж можна забезпечити й дощ тай погоду, ба навіть спекати ся нещасного впливу затьмінь і комет. Але як прийшла Галлеєва комета в 1456 р., то люде так налякали ся, що треба було вмішати ся самому папі. Він прокляв комету тай прогнав єі з небес. Вона щезла в безоднях простору, налякавши ся проклонів Калікста III., і не сміла вернути ся цілісіньких сімдесять пять років!

Фізична вартість капличних та духовних ліків міряє ся цифрою смертности. В ті часи вмирало мабуть одно на двацять троє людей; при теперішніх більше матеріяльних звичаях умирає одно на сорок.

Моральний стан Европи виявив ся особливо тоді, коли товариші Колюмбові занесли із західних Індій сіфіліс. Сіфіліс розширив ся страшенно швидко; всі стани, від святого Батька Льва X. аж до вуличного старця, були заражені сею гидкою слабістю. Чимало людей звиняло своє нещастє тим, що се, мовляв, була пошесть від якогось лиха в складі повітря, але по правді то пошесть ширила ся від звісноі слабости в складі чоловіка — слабости, якоі не скасував і духовний провід, під яким жив чоловік.

До цілебности каплиць додатиби цілебність особливих мощів. Вони бували иноді дуже незвичайні. Було кілька аббаств, які мали терневий вінець нашого Спасителя. Одинацять йіх мало ратище, яким був пробитий єго бік. Як би хто був зважив ся писнути, що не могли-ж сі всі річи бути правдиві, то єго були би обвинили, яко атеіста. В часи святих воєн Лицарі Святині провадили користну торгівлю, приносячи з Єрусалима у Хрестоносні арміі склянки з молоком Матери Божоі, яке вони продавали страшенно дорого; ті склянки зберігали ся з набожною сохранністю в богатьох вели-

ких релігійних закладах. Але мабуть ні одна з сих ошук не була така безлична, як ошука одного єрусалимського манастиря, що показував видцеви палець Святого Духа! Новіща суспільність присудила мовчки сі гидкі річи. Хоть колись вони піддержували набожність тисячей поважних людей, то тепер вони не вважають ся гідними місця в якому небудь публичному музею.

Як же ж пояснити нам отсей великий гріх в опіці Церкви над Европою, який ми показуємо осьдечки? Се-ж не такий результат, який мусів би вийти, як би Рим був дбав раз-у-раз за духове й матеріяльне добро суші, як би верховний пастир, наступник Петра, займав ся був щиро й чесно щастєм і спасенєм свого стада.

Поясненє найти не важко. Се просто історія гріха й сорому. Задля неі я волію, в дальших параґрафах, узяти поясняючі факти з католицьких авторів і, розуміє ся, показати йіх, по змозі, власними словами тих письменників.

Історія, яку я отсе думаю росказати, се оповіданє про перетворенє федераціі в абсолютну монархію.

Давно кожда церква, без уйми задля своєі згоди з універсальною Церквою в усіх важних точках, орудувала своіми власними справами зовсім вільно й незалежно, зберігаючи своі власні традіційні звичаі й порядок і рішаючи на місці всі справи, які не доторкали ся всеі Церкви, або не були надто важні.

Аж до початку девятого століття, не було ніякоі переміни в складі Римськоі Церкви. Але коло 845 р. сфабриковано в західній Ґалліі Ізидорові Декреталіі — підробленє, в якім є коло сотні буцім-то декретів давних пап, у-купі з деякими сфальшованими-ж писанями инших церковних достойників тай актами соборів. Отсе підробленє вбільшило страшенно папську власть, воно скасувало стару сістему церковноі управи, збавляючи єі республіканських прикмет і перетворюючи єі в абсолютну монархію. Воно піддало епіскопів Римови і зробило папу найвищим суддею духовенства усего Християнського світа. Воно промостило дорогу великій пробі, зробленій опісля Гільдебрандом, обернути европейські держави в теократичне попівське королівство, з папою на чолі.

Автор сеі великоі проби, Григорій VII. побачив, що єго пляни можуть бути досягнені найкраще соборами. Задля того він запорядив так, що право скликувати собори мають лише папи та йіх лєгати. Ансельм Люкський придумав, на підмогу сій справі, нову сістему церковного права, по части зо старих Ізидорових підроблень, а по части з нових видумок. Аби встановити верховенство Рима, треба було не лише показати нове цівільне й канонічне право, але й видумати нову історію. Вишукано потрібні пригоди скиданя й виключуваня с церкви королів, і доказувано, що королі були все піддані папам. Папські декрети поставлено на рівні з Писанями. Нарешті признано на всім Заході, що папи були праводавцями задля всеі Церкви від самого початку Християнства. Так як абсолютні володарі в пізніщі часи не могли терпіти заступництва народів, так і папство, захотівши стати абсолютним, рішило, що собори окремих національних церков треба скасувати, і що загальні собори можна позволити лише під безпосередним доглядом первосвященників. Се була велика революція.

В осьмому столітю в Римі пустили ще один туман, який мав важні наслідки. Вигадали, що імператор Константин, із дяки за своє вилічене від прокази тай вихрещене папою Сільвестром, подарував папі Італію тай західні провінціі, і на знак свого підданства служив єму за конюшого — вів кусень дороги єго коня. Ся ошука мала вплисти на Французьких королів, мала втовкмачити йім вірну ідею про йіх нужденність і показати, що в своіх теріторіяльних попустах церкві, вони власне не давали, але вертали те, що йій по праву належало ся.

Наймогутніщим способом новоі папськоі сістеми був Ґраціянів Декрет, який появив ся коло середини одинацятого століття. Се була величезна фабрикація. Той декрет робив увесь Християнський світ, через папство, державою Італіянського попівства. Він твердив, що то законно силувати людей до добра, мучити й карати смертю єретиків, тай конфіскувати йіх власність; що вбити виключену з церкви людину, се не вбійство, що папа в своєму безмежному верховенстві стоіть над усяким законом, на рівні з Сином Божим!

Коли нова сістема централізаціі розвивала ся, то стали висловляти безлично ось які правила, які давно були би показали ся гидкими: вся Церква се, мовляв, власність папи, з якою він може робити, що хоче; те, що є сімонія у инших, не є сімонія у него; він стоіть вище всякого закона і не може бути покликаний до відповіди ніколи; хто не слухає єго, повинен бути покараний смертю; кождий хрещений чоловік єго підданий і мусить лишити ся ним поки живе, чи хоче, чи ні. До кінця дванацятого століття папи були вікаріями Петра; після Іннокентія III., вони стали вікаріями Христа.

Але-ж абсолютному володареви треба доходів і тут і папи були не ліпші. Заведено, від часу Гільдебранда, інстітуцію леґатів. Леґати були иноді обовязані відвідувати церкви, иноді йіх посилали в спеціяльних справах, але все з необмеженою властю приносити з собою за Альпи ґроші. А що папа міг не лише давати закони, але й зупиняти йіх силу, то заведено право, аби купували діспензи. За хабар Римови виймали манастирі спід епіскопськоі власти. Папа став тепер „універсальним епіскопом"; він мав помічний уряд ув усіх дієцізіях і міг перенести всяку справу перед своі власні суди. Він ставив ся до епіскопів, як абсолютний володар до своіх урядників. Епіскоп міг скинути ся лише за єго дозволом і опорожнені таким чином епіскопства допадали ся папі. Підбивано всякими способами до апеляцій до него задля діспенз; тисячі процесів приходило перед Курію, приносячи Римови богаті жнива. Часто, коли кандидати перечили ся за бенефіціі, то папа прогонив йіх усіх і ставив свою власну креатуру. Не раз кандидати тратили в Римі цілі роки, тай або вмирали тут або вертали ся домів, уражені живо пануючим тут зіпсутєм. Найбільше з усіх країн терпіла від тих апеляцій і процесів Ґерманія, ось чому вона й була приготовлена до Реформаціі найкраще. За тринацяте та чотирнацяте столітє, папи поступили страшенно в добуваню власти. Замісь рекомендувати своіх любчиків на бенефіціі, вони видавали тепер накази. Иіх італіянських прихильників треба було надгородити; зацитькати-ж йіх можна було лише роздачею посад у чужих країнах. Купи супірників умирали в Римі; як-же смерть наставала в сім місті, то папа домагав ся задля себе права роздавати опорожнені бенефіціі. Нарешті

стали казати, що папа мав право орудувати геть усіми церковними посадами, та що клятьба епіскопа слухати єго значила і церковне і політичне підданство. В краінах із подвійним урядом се піднесло страшенно власть духовного елєменту.

Валено без жалю всякі права, аби лише довершити сю централізацію. Найбільше помагали сему жебручі ордени. З одного боку був папа та сі ордени, з другого епіскопи та парохіяльне духовенство. Римський двір загарбав собі права синодів, митрополітів, епіскопів, національних церков. Епіскопи, перебивані раз-у-раз леґатами, втратили всяку охоту вдержувати порядок у своіх дієцезіях; парох, перебиваний раз-у-раз жебручими черцями, став безсильний у своім власнім селі; єго пастирський вплив був зовсім нівечений папськими індульґенціями та розгрішенями, які продавали сі черці. Гроші йшли в Рим.

Потреби грошеві силували деяких пап хапати ся й за такі способи як домаганє від прінца, епіскопа або великого пана, які мали справу в дворі римськім, аби дарували йім золоту чашу, повну дукатів. Ті самі потреби дали початок і юбилеям. Сікст заснував цілі колєґіі тай продавав місця в них по три або по чотири ста дукатів. Іннокентій VIII. заставив папську тіяру. Про Льва X-го казали, що він промарнував доходи трьох пап: изнищив ощадности свого попередника, продів своі власні доходи тай посягнув по доходи свого наступника, заснувавши дві тисячі пятдесять нових урядів і продавши йіх; вони вважали ся гарним капіталом, бо давали дванацять процентів. Проценти дерли з католицьких краін. Ніде в Европі не можна було помістити капіталу так гарно, як у Римі. Загортали величезні суми таким чином, що спирали застави, та продавали й перепродували уряди. Підвисшали людей, аби можна було знов продати йіх уряди.

Хоть папська теорія забороняла лихвярство, а про те виросла величезна папська банкова сістема, в спілці з Курією, і зичили гроші на лихву прелатам, шукачам посад і процесникам. Папські банкери були упривилєйовані; всі инші заборонені. Курія завважала, що було користно задля єі інтересів мати довжниками церковників усеі Европи. Вона могла зробити йіх послушними

собі, і викидати йіх із церкви за незаплачене процентів. У 1327 р. лічили, що половина християнського мира була викинена с церкви: епіскопів викидали за те, що не могли наситити леґатів; а світських людей викидали за всячину, аби всилувати йіх купувати розгрішеня за великі гроші. Церковні доходи всеі Европи плили в Рим, сю западню зіпсутя, сімоніі, лихви, підкупства та здирства. Від 1066 р., коли почав ся великий централізаційних рух, папам було ніколи займати ся внутрішніми справами свого окромішнього стада в місті Римі. Було тисячі заграничних справ і кожда з них давала гроші. „Кождісінький раз“, каже епіскоп Альваро Пеляйо, „коли я входив у комнати Римських придворних попів, я заставав йіх, що вони рахували золото, яке лежало в комнатах купами“. Курія хапала ся з радістю за всяку нагоду, аби росширити свою юрісдікцію. Виімки устроювано так, що треба було раз-у-раз нових привилеів. Епіскопи привилеювали ся супроти катедральних капелянів, капеляни супроти своіх епіскопів; епіскопи, манастирі тай приватні люде супроти здирства леґатів.

Папська сістема стояла тепер на двох стовпах — на Колеґіі Кардиналів і на Куріі. В 1059 р. кардинали стали виборцями пап. До того часу вибирало пап усе Римське духовенство і до вибору треба було згоди урядників і міщан. Але Николай II. обмежив вибори на Колеґію Кардиналів при більшости двох третин голосів і дав Ґерманському імператорови право потверджуваня. Майже два століття ішла боротьба за верховенство між оліґархією кардиналів і папським абсолютизмом. Кардинали годили ся досить радо на те, що папа повинен бути абсолютний у своій заграничній управі, але перед тим як давати на него своі голоси, то вони все старали ся з'обовязати его, аби згодив ся допустити до керми подекуди й йіх. Після свого вибору, перед посвяченем, папа кляв ся, що буде держати ся певних умов, як наприклад, ділити ся доходами с кардиналами; що з'обовязує ся не скидати йіх, але позволить йім исходити ся двічі в рік, судити, чи він держить ся своеі клятьби. Папи ломили нераз свою клятьбу. З одного боку, кардинали бажали більшоі власти в церковній управі й доходах; з другого, папи не хотіли попустити в доходах або власти. Кардинали бажали визначити ся блиском

і пишнотою, а на се треба було великих сум. Раз, один із них мав аж пятьсот бенефіцій; треба було підпомагати своіх приятелів і прихильників, збогачувати своі фаміліі. Казали, що всіх доходів Франціі не стало би було на йіх видатки. При йіх суперечках бувало иноді таке, що папу не вибирали кілька років. Кардинали от як би бажали показати, що Церква може любісінько обійти ся без заступника Христа.

В кінці одинацятого століття Римська Церква стала Римським двором. Намісь Християнських овець, які йдуть добровільно за своім пастирем у святі сторони міста, заведено канцелярію писарів, нотарів, екзекуторів, де займали ся справами про привилєі, діспензи та виімки; люде ходили с просьбами від дверей до дверей. Рим був всенаціональним зборищем шукачів посад. Через масу ділових процесів, ласк, індульґенцій, розгрішень, наказів і рішинців, які посилано в усі частини Европи тай Азіі, функціі місцевоі церкви стали дуже невидні. На се потрібно було Куріі з кілька сотень людей. Ціль йіх була рости тут, побільшаючи доходи папського скарбу. Увесь Християнський світ став єго данником. Тут пропав і слід релігіі; члени Куріі були заняті політикою, суперечками та процесами; не чути було ні словечка про духовні справи. Кождий замах пера мав свою таксу. Бенефіціі, діспензи, ліценціі, розгрішеня, індульґенціі, привилєі продавали й купували, як товар Проситель мусів підкупляти всіх, від воротаря аж до папи, инакше єго справа була пропаща. Бідні люде не могли ані дістати місця, ані надіяти ся на него; і вийшло с того таке, що кождий клєрик чув, що має право йти за прикладом, який він бачив у Римі, та й може тягнути користь із своєі духовноі служби й святих тайн, купивши собі в Римі право робити так і не маючи ніякого иншого способу виплатити свій довг. Перехід сили від Італіянців до Французів, через перенесенє Куріі в Авініон, не перемінив нічогісінько — лише що Італіянці почули, що збогачуванє італіянських фамілій вихопило ся йім із рук. Вони навчили ся були вважати папство своєю власністю тай думати, що під Християнським законом, вони такий-же вибраний Богом нарід, як були Жиди під Мойсеєвим законом.

У кінці тринацятого століття відкрито нове царство, яке могло давати величезні доходи. То було Чистилище.

Доказали, що папа міг визволяти з него своїми індульґенціями. Тут уже не треба було ніякого лицемірства. Робили се явно. Первісне зерно апостольського старшованя розросло ся тепер у величезну монархію.

Інквізіція зробила папську сістему непоборною. Всяку оппозіцію карали смертю в огні. Навіть думку, яка ще не проявила ся нічим, уважали за злочин. Отся практика Інквізіціі ставала чим раз лютіща. Мучили людей на само підозрінє. Обвинуваченому не казали, хто єго обвинив. Не позволяли мати ніякого правного порадника. Не було апеляціі. Інквізіціі наказано було не хилити ся до милосердія. Відкликанє не помагало зовсім. Безневинній фаміліі обвинуваченого конфіскували єі власність; половина того допадала ся папському скарбови, половина інквізіторам. Голісіньке житє можна було лишити синам невірних, як казав Іннокентій III., тай то лише з ласки. С сего вийшло те, що такі папи як Николай III., збогатили своі фаміліі здирством за підмогою сего трибуналу. Інквізітори робили звичайно так само.

Боротьба межи Французами тай Італіянцями за володінє папством мусіла неминуче довести до схизми в чотирнацятому столітю. Більше як сорок років, два ворожі папи проклинали один одного, дві ворожі Куріі витягали з націй гроші. Тягали людей перед три власти і видирали потрійні доходи. Ніхто не міг тепер беспечити за певність святих тайн, бо ніхто не знав добре, хто дійсний папа. Таким чином люде мусіли мислити за себе сами. Нім годі було найти правного мислителя за себе. Вони почали розуміти, що Церква повинна визволити ся з оков Куріі тай звернути ся до Загального Собора. Пробували се нераз, при чому хотіли зробити Собор Парляментом Християнства, папу-ж єго головним виконуючим урядником. Але не лехко було побороти ті великі інтереси, які виросли з зіпсутя віків; Курія перемогла знов, і церковне крамарство почало ся на-ново. Ґермане, яких не допущено ніколи до участи в Куріі, взяли провід у сих пробах реформи. Справи йшли чим раз гірше і через те нарешті й вони переконали ся, що всяка надія на реформу Церкви через собори марна. Еразм говорив: „Коли Христос не визволить свого люду від сего многоформного церковного тиранства, то лекше буде витерпіти тиранство Турків.“

Тепер продавали ся кардинальські шапки і за Льва X. церковні тай релігійні уряди продавали просто на ліцитації. Правилом житя став найперше інтерес, а потому честь. Серед урядників не було ні одного, який міг би бути совістний у темряві та чесний без свідка. Голубі оксамитні кардинальські плащі та білі горностаєві шапки були дійсно покривалом безбожности.

Задля одноти Церкви і, значить, задля єі сили, треба було вживати Латинськоі мови яко святоі. Тут Рим заняв дійсно европейське становище і міг піддержувати загальні інтернаціональні зносини. Се дало єму далеко більшу силу як єго буцім-то небесний авторітет і, хоть як би він хвалив ся своіми вчинками, то все-ж таки він винен тим, що мавши в руках такий чудовий спосіб, якого вже не мав ні один єго наступник, він не зробив далеко більше. Як би первосвященники дбали були не лише про користи та світське добро задля себе в Італіі, то могли були вести на перед усю сушу, мов одного чоловіка. Йіх урядники могли лехко йти в кожду націю тай зносити ся одні з одними, від Ірляндіі аж до Чехіі, від Італіі аж до Шотляндіі. Знанє спільноі мови давало йім у руки орудованє інтернаціональними справами, з інтеліґентними спільниками скрізь, які говорили тою самою мовою.

Небезпричинна була ненависть Рима до відновленя Грецькоі мови й заведеня Гебрейськоі, та трівога, з якою він дивив ся на новіщі мови, які повставали з простонародних діялєктів. Небезпідставно повторив паризький теольоґічний факультет думку, яка панувала в часи Ксіменеса: „Щó буде з релігією, коли позволити вчити ся Грецькоі та Гебрейськоі мови?“ Панованє Латини було підпорою сили Рима; впадок єі мірою єго впадку; невживанє єі знаком обмеженя єго на невеличке княжество в Італіі. Розвій европейських мов то був дійсно спосіб извалити Рим. Европейські мови були гарним способом порозуміня межи жебручими черцями і неписьменним народом, і не було ні однісінькоі народноі мови, яка не показалаби в своіх найстарших творах великоі ворожнечі до римства.

Зріст ріжномовноі Европейськоі літератури сходив ся, значить, із упадком папського Християнства; Европейська література була неможлива під Католицькою

кермою. Задля великоі, врочистоі тай величноі релігійноі одноти треба було літературноі одноти, а задля сего вживаня одинокоі мови.

Коли таким чином володінє універсальною мовою так дуже забезпечувало власть Церкви, то властива тайна такого великого єі впливу лежала в контролі домашнього житя, яку вона придбала собі так хитро. Вплив єі вменшав ся з упадком сеі контролі. В купі с сим вона була відсунена від проводу в дипльоматичних інтернаціональних зносинах.

У старі часи Римського пановання стоянки лєґіонів про провінціях бували все осередками цівілізаціі. Иіх запопадливість і порядок давали користний примір довкола — варварам Брітаніі, Ґаліі тай Ґерманіі. І хоть ті лєґіони не були обовязані займати ся діяльно поступом підбитих племін, а швидче мусіли давити йіх, аби вдержати йіх у послусі, то все-ж таки ставало чим раз краще і в суспільному стані тих племін.

За церковного панованя Рима було подібно. Намісь лєґіонних таборів настали, в очищеній країні, манастирі; по селах і містах церква була центром просвіти. Пишна роскіш манастирів і святе та врочисте навчанє церкви вражали могуче.

Похваляючи папську сістему за те, що вона зробила задля орґанізаціі сімйі, задля встановленя горожанського ладу та задля орґанізаціі европейських держав, ми все-ж таки мусимо нагадати, що головна ціль церковноі політики то був зріст Церкви, а не ширенє цівілізаціі. Добро, яке допало ся світським людям, не було церкві в голові; але вийшло случайно і посередно.

Не було широкого та певного пляну задля поправи фізичного стану націй. Не зроблено нічочісінько задля йіх інтелєктуального розвою; на-виворот, стала політика була держати людей не лише що неписьменними, але й темними. Минало століте за століттєм і лишало селян мало що ліпшими від худоби в полі. Зносин межи людьми ані перемін місця, які так могуче розвивають ідеі, не піддержувано зовсім; більшість людей умирала, не зваживши ся ніколи переступити за поріг сусідства, в своій рідній стороні. Задля них особисто не було надіі на щось ліпше; на поправу йіхньоі долі; не було ніякого ширшого пляну против особистоі нужди, не було

ніякісінького способу відвернути голод. Пощестям позволяли гуляти без упину, або в найліпшому разі спиняли їх дурницями. Погана їда, нужденна одежа та плоха хата могли робити своє, і за тисячу років людности Европи не стало й у-двоє більше.

Коли політику можна вважати відвічальною і за те, що вона помагає вмирати, то яка-ж тут величезна відвічальність!

Ув отсім розсліді впливу Католіцізму, ми мусимо добре відокромити те, що він робив задля народу, від того, що він робив задля самого себе. Коли здумаємо собі пишний манастир, утіленє роскоші, з єго гарно покошеними лугами, з єго садами тай альтанами, з єго фонтанами та дзюркітливими потоками, то мусимо рівнати єго не до селянина з пропасницею, що вмирає без помочи в болотах, але до аббата, єго пишного коня, єго сокола, собак, єго набитих пивниць і комор. Він є частиною сістеми, центральний авторітет якої в Італії. Їй він мусить бути вірний. Їй служать усі єго вчинки. Коли ми ще й тепер поглянемо на пишні церкви та катедри тих часів, на ті чудеса будівничої штуки — одинокі дійсні чудеса Католіцізму — коли ми здумаємо собі в уяві незвичайно величні, чесні служби, які відбували ся колись на тій сцені, те тускле, врочисте світло, яке падало крізь ріжнорако закращені вікна, ті тони співу, не гірші, своєю мельодійністю, від небесних голосів, тих попів у свячених одежах, і головно всіх простертих на землі вірних, що слухали літанії та молитви в чужій, незрозумілій мові, то чейже-ж повинні ми спитати себе: Чи все те було задля сих вірних, чи задля слави великого, тьмавого авторітету Рима?

Та може скаже хто: Хиба-ж нема границь задля людського змаганя, чогось такого, чого не може вдіяти ніяка політична сістема, ніяка людська сила, хотьби не знати яка гарна була єї ціль? Люде не можуть вирости з варварства, сушу годі уцівілізувати за один день!

Але-ж Католицької власти годі міряти такою мірою. Вона відкидала згорда, та ще й тепер відкидає, людський початок. Вона чванить ся надприродною повновластю. Єї найстарший піп є, мовляв, намістником божим на землі. Він безпохибний у своїм суді і може, коли треба, робити все чудом. Він панував як автократичний тіран

над розумом Европи тисячу років з верхом; і хоть иноді єму й противили ся непослушні князі, то в загалі се противенство було таке невидне, що фізичну й політичну силу над сушею він, можна сказати, мав у своіх руках.

Такі факти, як показані в отсім розділі, були певно добре зважені протестантськими Реформаторами у шіснацятому столітю, і вони дійшли до того, що Католіцізм розійшов ся зовсім из своєю міссією; що він став величезною сістемою ошуки та брехні, і що відновити щире Християнство можна лише вертаючи ся до віри й звичаів первісних часів. Отсей рішинець не настав раптово; так думало давно богато релїгійних і вчених мужів. Набожні Fratricelli (Братчики) середніх віків казали голосно свою думку, що фатальний дар Римського імператора був осудом дійсноі релїгіі. Не ставало лише голосу Лютера, аби довести людей усеі Північноі Европи до рішинцю, що треба конче зробити конець почитаню Діви Маріі, кликаню святих, твореню чудес, надприродному лїченю слабостей, крамареню індульґенціями за роблене гріхів і всім иншим користним задля йіх тайітелів лихим звичаям, які були звязані с Християнством, але не належали до него. Католіцізм, яко сістема досягненя людського добра, промахнув ся зовсім, боронячи той свій початок; єго діяльність не встояла супротив єго великих претенсій; і після доброі нагоди, яка тривала тисячу років з верхом, він лишив маси людей, підданих єго впливам, але що до фізичного добра тай інтелєктуальноі культури, в стані далеко гіршім, як би повинно було бути.

XI.

ВІДНОСИНИ НАУКИ ДО НОВІЩОІ ЦІВІЛІЗАЦІІ.

Іллюстрація загальних впливів Науки з історіі Америки.

Заведенє науки в Европу. – Вона йшла з Мавританськоі Ішпаніі до Вишньоі Італіі, при чому йій помогло те, що папи були далеко, в Авініоні. — Наслідки друку, пригод на морі та Реформаціі. Заведенє Італіянських наукових товариств.

Інтелєктуальний вплив науки. — Вона перемінила спосіб і напрям думки в Европі. — Іллюстрація сего — розвідки Королівського Товариства в Лондоні тай инших наукових товариств.

Економічний вплив науки іллюструє ся численними механічними тай фізікальними винайденями від чотирнацятого столітя. — Єі вплив на здоровлє і домашнє житє, на скуство мира і війни.

Відповідь на запит: Що дала Наука людям?

В епоху Реформаціі, показує нам Европа наслідки впливів Римського Християнства в розвою цівілізаціі. Америка, досліджувана тепер похожим способом, дає нам іллюстрацію впливів науки.

В сімнацятому столітю оселили ся на західних берегах Атлянтика купки Европейськоі людности. Французи, приманені ловлею тріски-риби коло Нюфундлянду, мали невеличку кольонію на північ від ріки св. Лаврентія; Анґліки, Гольляндці та Шведи заняли береги Новоі Анґліі та Середніх Держав; трохи Гуґенотів жило на Каролінах. Чутки про жерело, яке-ді може давати вічну молодість — жерело житя — привело купку Ішпанців

у Фльоріду. За селами, які засновували сесі пройдисвіти, була велика та незвісна країна, заселена мандрівними Індіянами, яких від Мексіканського лиману до ріки св. Лаврентія було сто вісімдесять тисяч, не більше. Від них дізнали ся Европейські чужинці, що в тих пустих сторонах є озера солодкоі води і велика ріка, яку вони звали Міссіссіппі. Одні казали, що вона текла Віргінією в Атлянтик, другі казали, що вона йшла Фльорідою, ще инші, що вона вливала ся в Тихий Океан, і ще инші, що вона досягала до Мексіканського лиману. Відділені від своіх земляків бурним Атлянтиком, на перейізд якого треба було кілька місяців, ті втікачі були, бачило ся, втеряні задля світа.

Аж-ось не минуло й девятнацяте столітє, а потомки сего слабого народця стали одною з великих держав землі. Вони заснували республіку, яка простягає ся від Атлянтика до Тихого океана. З армією поверх міліон мужа, не на папері, але справді в полі, вони побідили домашнього ворога. Вони вдержували на морі воєнну фльоту коло сімсот кораблів, які двигали пять тисяч пушок, межи ними деякі найтяжші на світі. Поємність отсеі фльоти була пів міліона тон. На оборону свого національного житя вони видали, за менше як пять років, чотири тисячі міліонів долярів з верхом. Иіх ценз, який бував періодично, показував, що що двацять пять років людей ставало у-двоє більше; се виправдувало надію, що в кінці сего столітя йіх буде коло сто міліонів душ.

Німа суша перемінила ся в сцену промислу; на ній заклекотіло від машин та ненастанного руху людей. На колишньому пралісі стало сотні міст і місточок. Торгівля деякими найважніщими товарами, як бавовна, тютюн і хліб була величезна. Рудокопи давали незвичайно богато золота, зеліза, вугля. Безчисленні церкви, колеґіі та публичні школи свідчили, що моральний вплив животворив отсю матеріяльну діяльність. Про переміну місця подбано порядно. Всіх зелізних доріг стало більше, як у цілій Европі на купу. В 1873 р. всіх Европейських зелізних доріг було шісдесять три тисячі триста шісдесять анґлійських миль, американських же сімдесять тисяч шістьсот пятьдесят анґлійських миль. Одна з них, побудована на суші, сполучила Атлянтик із Тихим Океаном.

Але цікаві не лиш отсі матеріяльні результати. Ми мусимо звернути увагу і на инші — моральні тай соці-

яльні. Визволено чотири міліони Неґрів-невольників. Законодатність, коли хилила ся в користь якоі кляси, то в користь бідних. Єі ціль була двигнути йіх із бідности та поправити йіх долю. Ростворено дорогу талантови і при тому без ніякого обмеженя. Все було можливо інтеліґенціі тай промислови. Чимало найважніщих публичних урядів займали люде, які підняли ся з найскромніщих відносин житя. Коли не було соціяльноі рівности, якоі ніколи й не може бути в богатих та цвитучих суспільностях, то видержувано твердо горожанську рівність.

Може скаже хто, що богато з сего матеріяльного добробутку виросло з особливих умов, яких давніще не було ніколи у якого-небудь народу. Тут був великий вільний театер діяльности, вся суша, яка ждала всякого, хто хотів би заволодіти нею. Треба було лише сміливости тай праці, аби перемогти Природу та взяти собі єі богатства.

Але-ж чи ті люде, які переміняють удатно прапустині в оселі цівілізаціі, яких не здержують ані темні ліси, ані ріки, ані гори, ані лячні пустині, які йдуть своєю здобутною дорогою протягом столітя по всій суші, тай держать єі у своіх руках — чи не мусіли ті люде бути одушевлені великим прінціпом? Поставмо супроти сих результатів напад на Мексіко тай Перу Ішпанців, які звалили в тих країнах чудову цівілізацію, вищу в богато дечому від йіхньоі власноі — цівілізацію, придбану без зеліза тай пороху — цівілізацію, яка стояла на хліборобстві, що не знало ні коня, ні вола, ні плуга. Ішпанці мали відки розігнати ся і не було йім ніякоі перепони до поступу. А вони зруйнували все, що надбали були рідні діти Америки. Міліони тих нещасних були знищені йіх лютістю. Націі, які жили чимало століть у щастю й гаразді, в порядках, як показувала історія, пригідних задля них, пірнули в анархію; нарід попав у найгидшу забобонність і більша частина єго ґрунту та й иншоі власности впинила ся в руках Римськоі Церкви.

Я дав передущу іллюстрацію, взяту з Американськоі історіі, навперед богато инших, які можна би взяти з Европейськоі історіі, тому, що вона показує примір роботи прінціпу, спиненого як найменше чужими умо-

вами. Европейський політичний поступ не такий простий як Американський.

Але перед розбором способу єго роботи тай єго результатів я роскажу коротенько, як заведено в Европу науковий прінціп.

ЗАВЕДЕНЄ В ЕВРОПУ НАУКИ.

Довгий час хрестові походи не лише що нагонили в Рим величезні суми, видерті від страхополохів, або набожних людей кождоі Християнськоі націі, але й підняли папську власть до найнебеспечніщих границь. При дуалістичних управах, переважила по всій Европі духовна; світська була власне єі слугою.

В Італію плили ріки грошей із усіх сторін і під усякими збутками. Світські володарі побачили, що йім лишили ся скупі й невидні доходи. Король Франціі Филип Гарний (в 1300 р. після Р. Хр.) не лише що зважив ся спинити сей потік із своєі країни, заборонивши вивозити золото тай срібло, без єго дозволу, але й рішив, що духовенство тай церковні маєтности повинні платити єму частину податків. Се завело смертельну ворожнечу с папством. Король був викинений із церкви, але за те він обвинив папу Боніфація VIII. в атеізмі, домагаючи ся, аби єго судив загальний собор. Він післав ув Італію кількох вірних людей, котрі схопили Боніфація в єго палаті в Ананіі тай обходили ся з ним так остро, що він умер через кілька день. Єго наступника, Бенедікта XI. отроєно.

Французький король поклав, що папство треба обчистити тай зреформувати, що воно не повинно бути далі в руках кількох Італіянських фамілій, які кували штучно гроші з лехковірства Европи — що в нім повинен переважувати вплив Французький. Задля того він порозумів ся с кардиналами; папою вибрано француського архіепіскопа, під іменем Клементія V. Папський двір перенесено в Авініон, у Францію, і Рим перестав бути митрополією Християнства.

Так тривало сімдесять років з верхом, і папство було поставлено знову Вічному Місті аж 1376 р. після Р. Хр. Вменшенє єго впливу на пів-острові, за той час,

дало добру нагоду достопамятному інтелєктуальному рухови, який проявив ся заразже в більших торгових містах Верхньоі Італіі. Рівночасно були й инші користні події. Результат Хрестових походів захитав віру всего Християнства. Всі були переконані, що тут мав вийти рішинець божий, а війни скінчили ся тим, що Свята Земля лишила ся в руках Сараценів; тисячі вояків Християнських, які вернули ся відти, заявляли без ваги, що йіх супротивники не такі, як йіх малювала Церква, але хоробрі, лицарські, справедливі. В веселих містах Південноі Франціі ширила ся любов до романтичноі літератури; мандрівні трубадури співали своі пісні — не лише про любов до жіноцтва та про воєнні подвиги; вони приспівували часто про лячні лютощі папського авторітета — про релігійні різні в Лянгедоці, та про заборонені любощі попівства. Із Мавританськоі Ішпаніі принесена була чесна й людська ідея лицарства а з нею й величне почутє „особистоі чести", яке в свій час мало дати Европі власний закон.

Поворот папства у Рим зовсім не відновив впливу пап на Італіянський Пів-остров. За той час як йіх не було, зросло більше ніж два поколіня, то хоть би вони й вернули ся були с первісною своєю силою, то все-ж таки не могли би були сперти того інтелєктуального поступу, який зріс за той час, як йіх не було. Але папство вернуло ся не то що не сильне, а росколене само в собі, з великою схизмою. Через ті суперечки настали два ворожі папи; ба, иноді було йіх і три, і кождий накидав свою власть вірним, кождий проклинав свого супірника. По всій Европі пішло швидко обуренє, і в купі с тим постанова, що тодішнім огидним сценам треба зробити конець. Якжеж могла, супроти таких скандалів, вдержати ся доґма про Намістника Божого на землі, доґма про безпохибність папи? Ось- де причина постанови найрозумніщих церковників того часу, (яка на лихо Европі не могла бути сповнена!), що загальний собор повинен би стати сталим релігійним парляментом усеі суші, с папою яко головним виповняючим урядником. Як би сей намір був сповнений, то не було би тепер ніякоі боротьби межи наукою і релігією, не було би судорог Реформаціі, не було би ворожих протестантських сект. Але собори в Констанціі та в Базелі

не змогли скинути Італіянського ярма, не встигли досягнути сего чесного результату.

Таким чином Католіцізм ослабав; по мірі того, як спадала єго оловяна тяжінь, розум чоловіка ріс. Сарацени винайшли спосіб робити папір із полотняних шматок та з бавовни. Венеціянці занесли в Европу з Китаю штуку друкувати. Перше с тих винайдень було доконечною умовою остатнього. Оттак явив ся певний спосіб інтелєктуальних зносин межи всіми людьми.

Винайденє друку то був тяжкий удар задля Католіцізму, який перше користував ся сам один сим неоціненим монополем обопільних зносин. Із єго центра можна було пускати накази всему духовенству тай гриміти з проповідниць. Сей монополь і страшенна сила від него були знищені друком. Новіщими часами вплив проповідниці став невидний. Намісь проповідниці, настали скрізь газети.

Але Католіцізм не пускав із рук давньоі своєі користи без боротьби. Наколи завважав неминучу тенденцію новоі штуки, зараз задумав спинити єі цензурою. Хто хотів надрукувати книжку, мусів мати дозвіл. Задля сего треба було, аби твір був прочитаний, розібраний і похвалений попами. Мусіло бути свідоцтво, що книжка набожна і правовірна. В 1501 р. папа Александер VI. пустив наказ, що ті друкарі, котрі би оголошували шкодливі доктріни, будуть викинені с церкви. В 1515 році Лятеранський Собор постановив, що не можна друкувати ніяких инших книжок, окрім розглянених церковними цензорами, під загрозою викиненя с церкви тай грошевоі кари; цензорам було наказано: „дбати як найпильніще про те, аби не друковано нічого супротивного правовірній вірі.“ Так то страшенно лякали ся реліґійних розмов, того, аби не вийшла на верха правда!

Але марні були сі люті змаганя темних сил. Обопільні інтелєктуальні зносини межи людьми були забеспечені. Вони були довершені новіщою ґазетою, яка дає звістки з усіх частин світа день у день. Читати стали всі. В давній суспільности сю штуку знало відносно дуже мале число людей. Новіща суспільність має подякувати сій переміні за деякі найхарактеристичніщі свої прикмети.

Такий був результат заведеня в Европі виробу паперу та друкарськоі машини. Так само і з заведеня морського компаса вийшла величезна матеріяльна тай моральна користь. Відкрито Америку через супірництво Венеціянців та Ґенуезців за Індійську торгівлю; Де-Ґама обплив Африку, а Маґельлян усю землю. Що до остатнього, найбільшого з усіх людських діл, то треба нагадати, що Католіцізм стояв уперто на доґмі про те, що земля плоска і що склеп над нею се підлога неба, а під нею є пекло. Деякі Батьки Церкви, яких авторітет кладено найвище, вивели, як ми вже казали, фільософічні тай реліґійні арґументи проти кулястости землі. Тепер суперечка скінчила ся раптово — показало ся, що Церква помиляла ся.

Поправка сеі ґеоґрафічноі помилки не була зовсім одиноким важним результатом, які вийшли із трьох великих подорожей. Дух Колюмба, Де-Ґами тай Маґельляна увійшов у всіх запопадливих людей Західноі Европи. Суспільність жила доти під доґмою: „підданство королеви, послух Церкві.“ Ось чому суспільність жила задля инших, а не задля себе. Політична сила сеі доґми дійшла до вершка за Хрестових походів. Тисячі тисяч погибло у війні, яка не могла дати йім ніякоі заплати, і в результаті вийшла явна невдача. Досвід показав, що на добро воно вийшло лише папам, кардиналам і иншим церковникам у Римі, тай венецьким корабельникам. Але, коли люде дізнали ся, що богатство Мексіка, Перу тай Індіі можна добути кождому запопадливому та відважному чоловікови, то перемінили ся раптово мотіви, які одушевляли непосидющу людність Европи. Оповіданя про Кортеза та Пізарра слухали скрізь завлюбки. Морські пригоди стали намісь реліґійного ентузіязму.

Не важко встановити прінціп, який був підвалиною тодішніх чудових соціяльних перемін. Доти кождий чоловік служив своєму панови — феодальному або духовному; від тепер він поклав збирати плоди своіх заходів сам. Почав переважувати індівідуалізм, льоальність упала до почутя. Ми побачимо зараз, як то стояла справа с Церквою.

Індівідуалізм опирає ся на прінціпі, що чоловік повинен бути сам собі паном, що єму повинно бути вільно складати самому своі погляди, сповняти своі

постанови. Сим він рівнає ся із своїм ближнім. Єго житє се проява енерґії.

Рушити тисячолітнє багно Европейського житя, ожи-вити раптово те, що було доти лінивою масою, дати йій індівідуалізм, отсе значило підняти єі проти впливів, які єі давили. Трівожні боротьби в чотирнацятому та пятнацятому столітю, то були лише натяки на те, що мало прийти. В початку шіснацятого столітя (1517) стали бити ся. Індівідуалізм утілив ся в завзятім Ґерманськім черцю і через те мусів, мабуть не минуче, заявити своі права в теольоґічних формах. Изразу перестрілювали ся за індульґенціі тай инші менше важні справи, але швидко проявила ся ясно властива причина суперечки. Мартин Лютер не схотів думати так, як єму наказували церковні начальники з Риму; він казав, що він сам має повне право толкувати собі Біблію.

Рим бачив зразу в Мартині Лютері лише простаку-ватого, непослушного, сварливого черця. Як би Інкві-зіція могла була схопити єго, то була би швидко упо-рала ся з ним; але коли боротьба йшла далі, то поба-чили, що Лютер стоіть не один. Тисячі мужів, таких же рішучих як і він, стали єму до помочи; і тим часом як він воював своіми писанями тай живим словом, вони боронили єго заяви мечем.

Лайка, якою обсипали Лютера та єго вчинки, була і люта і смішна. Казали, що єго батько був не чоловік єго матери, але якийсь гидкий змій, який підійшов єі; що після десятилітньоі боротьби із своєю совістю він став атеістом, відкидав безсмертність душі, складав гімни в честь пянства тай сам упивав ся, хулив Святе Письмо, особливо Мойсея, не вірив ні в однісіньке слово с того, що проповідував, називав послание св. Івана дурницею; і, найперше, що Реформація пішла не від него, але від певного астрольоґічного стану звізд. А в тім, межи Римськими церковниками була поговірка, що Еразм изніс яйце Реформаціі, а Лютер висидів єго.

Рим промахнув ся, думаючи зразу, що се лише случайний вибух; він не второпав, що по правді се був верх нутрішнього руху, який ішов ув Европі вже два століття тай ставав чим раз дужший; що вже само істно-ванє трьох пап — трьох підданств — мусіло би було

заставити людей подумати, поміркувати й судити самостійно. Собори в Констанціі та в Базелі показали людям, що була вища сила від пап. Довгі та кріваві війни скінчили ся Вестфальським миром; і тоді побачили, що Середня тай Північна Европа скинула інтелєктуальне тиранство Рима, що індівідуалізм изробив своє, встановивши право кождому думати по своєму.

Але було неможливо, аби встанова сего права особистого суду стала на відкиненю католіцізму. Деякі найвизначніщі люде, як от Еразм, що був межи першими призвідцями реформації, покинули сей рух у самім єго початку. Вони завважали, що богато Реформаторів дуже ненавиділо науку, тому бояли ся, що попадуть ся під забобонні примхи. Протестантська партія, встановивши таким чином своє істноване незгодою тай розділом, мусіла й сама підпасти під ті самі прінціпи. Роздроблене на богато другорядних сект було неминуче. І вони, не маючи вже чого бояти ся від свого великого Італіянського ворога, почали бороти ся одні з одними. Коли в ріжних країнах перемагала ба одна ба друга секта, то кождісінька з'огидила себе лютощами супроти свого супірника. Смертельні пімсти, заподіювані звичайно, коли з часом яка секта перемагала своіх гнобителів, переконали суперечників-сектантів, що вони мусять попустити своім супірникам те, чого домагали ся самі задля себе; і таким чином, із йіхніх суперечок тай проступків вийшов великий прінціп терпимости. Але терпимість се лише перехідний стан; і, в в міру того як іде інтелєктуальний росклад Протестантизму, той перехідний стан доведе до вищого, чесніщого стану — надіі фільософіі в усі минулі віки світа — до стану, де буде повна воля думки. Терпимість, коли до неі не силує страх, може виходити лише від тих, що здібні приймати й шанувати чужі погляди так як своі власні. Вона, значить, може виходити лише від фільософіі. Історія навчає нас аж надто ясно, що фанатізм під'юджує ся реліґією, неутралізує-ж ся або й викорінює ся фільософією.

Заявлена ціль Реформації була виполоти с Християнства поганські ідеі тай поганські обряди, утовкмачені в него Константином і єго наступниками, серед йіх проб помирити с Християнством Римську Імперію. Протестанти хотіли завернути єго до первісноі чистоти; ось чому

вони, відновляючи старі доктріни, викинули з него всі такі звичаі, як поклоненє Діві Маріі тай кликанє святих. Атже-ж Діва Марія, як нас переконують Евангелисти, була за мужем і вродила свому чоловікови скілька дітей. Але коли перемогло божкохвальство, то єі перестали вважати жінкою теслі; єі зробили королевою неба і матірю божою.

Наука Арабів ішла слідом за розширенєм йіхньоі літератури, яка пропихала ся в Християнство двома дорогами — через Південну Францію тай Сіцілію. Маючи добру нагоду, через прогнанє пап до Авініону тай через Велику Схизму, вона закорінила ся у Верхній Італіі. Арістотелівська або Індуктівна філософія, одягнена в ту Сараценську одежу, яку дав йій Аверроес, надбала собі богато тайних і не мало явних приятелів. Вона найшла чимало розумних людей, які приймали єі палко тай могли єі оцінити. Межи ними був Лєонардо да Вінчі, який проголосив ґоловний прінціп, що експерімент і обсервація се одинокі тривкі підвалини розмов у науці, що експерімент одинокий певний товмач Природи і конче потрібний задля встановленя законів. Він показав, що діянє двох стрімких одна до одноі сил на одну точку те саме, й що поперечка простокутника, якого би вони були боками. Відси був дуже легкий перехід до тези про нахилені сили. Ся теза була відкрита Стевіном у-друге, ціле століттє після того, і прикладена ним до викладу про механічні сили. Да Вінчі виложив ясно теорію сил прикладаних скоса до підойми, відкрив закон тертя, доказаний потім Амонтоном, і порозумів прінціп можливих швидкостей. Він дослідив умову паданя тіл по нахилених площах і кругових дугах, винайшов камеру-обскуру, розбирав вірно деякі фізіольоґічні завдачі і вгадав декотрі великі виводи новіщоі ґеольоґіі, як от суть викопних останків тай піднятє суш. Він поясняв світло земне відбиване місяцем. Він визначав ся с чудовою лехкістю ґенія яко скульптор, архітект, інжінєр, знав дуже добре астрономію, анатомію тай хемію своіх часів. У малярстві він ішов навзаводи з Мікель Анджельом і сучасники клали єго вище від остатнього Єго „Тайна Вечеря“ на стіні йідальні в Домініканському манастирі Santa Maria delle Grazie, звісна добре з численних вирізувань тай копій.

Вкорінивши ся раз міцно в Північній Італіі, Наука розширила ся швидко по всему пів-острові. Що єі прихильників ставало чим раз більше, се видко по зростови тай по швидкому розширеню вчених товариств. Се були репродукціі Мавританських учених товариств, які істнували колись у Ґранаді та в Кордові. Видною памяткою дороги, по якій приходили цівілізаційні впливи, є Тулюзька Академія, заснована в 1345 р., яка достояла до наших часів. А в тім, вона репрезентувала веселу літературу Південноі Франціі тай була звісна під фантастичним імям „Академіі Цвітних Жартів“. Перше товариство задля ширеня фізікальноі науки, Academia Secretorum Naturae (Академія Тайн Природи), заснував Баптиста Порта, в Неаполі. Воно було, як каже Тірабоскі, розвязано церковними властями. Лінксейську Академію заснував князь Фредерік Цезі, в Римі; єі прапор показував ясно єго намір: рись, lynx, из очима оберненими в небо, розриває своіми пазурями Цербера с трьома головами. Accademia del Cimento (Академія Злуки), заснована у Фльоренціі в 1657 р., сходила ся на збори в палаті воєводи. Вона істнувала десять років і була скасована під напором папського уряду; в заплату за те зроблено брата великого воєводи кандиналом. Між єі членами було чимало великих людей, як от Торічельлі та Кастельлі. Умовою допусту до неі було відректи ся від усякоі віри і постановити досліджувати правду. Отсі товариства визволили робітників науки від самоти, в якій вони жили доти і, згуртувавши тай з'єдинивши йіх, дали йім усім діяльність і силу.

ІНТЕЛЄКТУАЛЬНИЙ ВПЛИВ НАУКИ.

Тілько що я дав історичний нарис обставин, серед яких була заведена наука в Европі. Тепер я вертаю ся від сего відступу і розгляну спосіб єі праці тай єі результати.

Вплив науки на новіщу цівілізацію був двоякий: 1. Інтелєктуальний; 2. Економічний. От, ми й розглянемо єго під сими заголовками.

Інтелєктуально наука звалила авторітет переказу. Вона не схотіла приймати без доказів слова якого небудь учителя, хоть би він був не знати-який славний

або шанований. Умови допусту в Італіянську Академію del Cimento тай оклик принятий Королівським Товариством у Лондоні, показують ясно єі напрям.

Вона відкинула надприродність і чудесність яко доказ у фізікальних дослідах. Вона покинула доказ знаком, якого домагали ся давно Жиди, і перечила, немов би можна було доказати щось одно, показуючи щось инше, і таким чином відкинула тоту льоґіку, яка панувала тілько століть.

При фізікальних дослідах вона пробувала вартість якоісь поставленоі гіпотези, роблючи обрахунки в якійсь специяльній пригоді на підставі або на прінціпі сеі гіпотези, і потім устроюючи експеримент або роблючи обсервацію, переконувала ся, чи годить ся єі результат із результатом обрахунку. Коли ні, то гіпотезу треба було відкинути.

Дамо тут один-два приміри сего способу поступованя:

Нютон, догадуючи ся, що вплив земного притяганя, тягота, може простягати ся до місяця і бути тою силою, від якоі він обертає ся своєю дорогою довкола землі, вирахував, що при обкруті своєю дорогою місяць відхиляє ся від стичноі що мінути тринацять стіп; але, встановляючи дорогу, яку пробігають за мінуту тіла, що падають на поверхню землі, і приймаючи, що ся дорога буде вменшати ся пропорціонально виворотним квадратам, він мусів думати, що притяганє на місяцевій дорозі відхиляло би тіло поверх пятнацять стіп. Ось чому він уважав поки що свою гіпотезу безпідставною. Але вийшло так, що незабаром після того Пікард изміряв на-ново степень докладніще; се перемінило дотодішню оцінку величини землі тай віддаль місяця, яку міряно пів-діяметрами землі. Тепер Нютон узяв ся знов за рахунок і, як я сказав вище, коли рахунок доходив до кінця, і він бачив на перед, що результати зійдуть ся, то єго так розворушило, що мусів попросити свого приятеля, аби докінчив рахунок. Гіпотеза була вірна.

Другий примір покаже добре сей метод. Єго дає хемічна теорія фльоґістона. Автор сеі теоріі, Сталь казав, що є прінціп палкости, який він назвав фльоґістоном, що-ді з'єдиняє ся с тілами. Коли таким чином те, що

ми тепер звемо металічною кислятиною, було з'єдинене з ним, то виходив металь; коли-ж фльоґістон узято геть, металь переміняв ся в свій землистий або скислий стан. Значить, на підставі сего прінціпу, металі були зложені тіла, землі з'єдинені з фльоґістоном.

Але в вісімнацятому столітю заведено вагу яко інструмент хемічного досліду. Отже, як би фльоґістична теорія була вірна, то металь повинен би бути тяжший від єго кислятини, бо в першім є щось таке — фльоґістон — що додано до остатньоі. Але коли важити частину якогось металю і кислятину, яка робить ся з него, то остатня є тяжша, і значить фльоґістична теорія провалює ся. Дальшими дослідами можна показати, що кислятина або вапно, як єі звуть звичайно, стала тяжша тому, що з'єдинила ся з одною складовою частиною повітря.

Сей головний експерімент приписують звичайно Лявуазіє; але факт, що металь, коли єго перепалити, важить більше, був замічений давніщими Европейськими експеріментаторами і, правду кажучи, був добре звісний Арабським хемістам. А про те Лявуазіє перший признав велику єго вагу. В єго руках він изробив революцію в хеміі.

Проваленє фльоґістичноі теоріі показує як радо покидають ся наукові гіпотези, коли покаже ся, що вони не годять с фактами. Авторітет і переказ не значать нічогісінько. Всяка річ установляє ся оберненєм до Природи. Думає ся, що відповіди, які дасть вона на практичний запит, будуть усе вірні.

Отже рівнаючи фільософічні прінціпи, по яким поступала наука, до прінціпів, на яких стояла церковщина, ми бачимо, що коли перша відкидала переказ, то задля остатньоі він був головною підпорою; коли перша домагала ся згоди обрахунку з обсервацією, або рівнаня міркованя до факту, то остатня покладала ся на таємности; коли перша відкидала своі власні теоріі заразже, скоро лише побачила, що іх годі помирити с Природою, то остатня находила заслугу в вірі, яка приймала сліпо непоясниме та вдоволяла ся думкою „про річи повище розуму“. Обі вони розходили ся чим раз більше. По однім боці була згірдність, по другім ненависть.

Безпристрастні свідки бачили скрізь, що наука швидко підкопувала церковщину.

Таким чином математика стала великим інструментом наукового досліду; вона стала струментом наукового мисленя. В одному вона, можна сказати, зробила роботу розуму механічним процесом, бо єі знаки визволяли часто від праці мисленя. Навик до духовоі докладности, піддержуваний математикою, простяг ся й на инші поля мисли і зробив інтелєктуальну революцію. Годі було далі вдоволити ся чудом-доказом, або тою льоґікою, на яку здавали ся люде в середні віки. Таким чином математика не лише що мала вплив на спосіб мисленя, але й перемінила напрям мисли. Про се ми можемо переконати ся, рівнаючи справи, розглядані в розвідках усіх учених товариств, до розмов, які займали людей у середні віки.

Але користь із математики не стала на самій провірці теорій; вона, як було сказано вище, дала й способи вгадувати те, що доси не було обсервовано. Тут вона просто противенство церковних пророцтв. Один такий примір, який дала астрономія, се відкритє Нептуна, а другий, який дала оптична теорія хвильовань, се відкритє конічноі рефракціі.

Але за той час, як сей великий струмент вів до такого чудового розвою в природних науках, він і сам розвивав ся — вивершував ся. Я позволю собі сказати коротенько про єго поступ.

Зерно альґебри можна бачити в творах Діофанта з Александріі, який жив, як думають, у другому столітю нашоі ери. Перше в сій Єгипетській школі зібрав Евклід великі правди ґеометріі тай упорядкував йіх льоґічно. Архімед, у Сіракузах, пробував розвязувати вищі завдачі методом вичерпувань. Тенденція справ була така, що як би були й далі опікували ся наукою, то альґебра була би винайдена неминуче.

За знанє початків альґебри ми маємо подякувати Арабам; ми маємо подякувати йім навіть за само імя, під яким звісна ся галуза математики. Вони додали запопадливо до останків Александрійськоі Школи поправки, добуті з Індіі тай дали справі певну суцільність і форму. Знанє альґебри, яке було у них, занесено у-перше в Іта-

лію коло початку тринацятого столітя. На него звернули так мало уваги, що минуло майже триста років, поки вийшов якийсь Европейський твір про сю справу. В 1496 р. Паччіолі видав свою книжку під заголовком: „Arte Maggiore“ (Більша Штука) або „Alghebra“. В 1501 р., Мілянець Кардан дав метод задля розвязаня квадратних рівнань; инші поправки зробили Сціпіон Феррео, в 1508 р., Тарталєа, Вієта. Після того справою зайняли ся Ґермане. Тоді альґебраічні знаки були недокладні.

Виданє ґеометрії Декарта, де вжито альґебри задля значеня й досліду кривих ліній (1637), зробило епоху в історії математичних наук. Два роки перед тим появив ся твір Кавалієрі про Неділимі. Сей метод був поправлений Торрічельлім і иншими. І от отворила ся дорога до розвою обрахунку Бесконечно Малих, до метода Флюксій Нютона, тай обрахунку Діференціялів тай Інтеґралів Лєйбніца. Нютон знав метод Флюксій чимало років, але не публікував про него нічого аж до 1704 року; недокладні знаки, вжиті ним, спинили дуже приклад єго метода. Тим часом, на Суші, головно дякуючи блискучим розвязкам деяких вищих завдач, які зробили Бернульлі, обрахунок Лєйбніца принятий був загально і поправлений богатьома математиками. Тоді почав ся незвичайний розвій сеі науки, який тривав ціле століте. До біномноі теореми, відкритоі первісно Нютоном, додав тепер Тейлор у своім „Method of Increments“, славну теорему, яка має єго імя. Се було в 1715 р. Обрахунок Почастних Ріжниць був заведений Ейлєром у 1734 р. Він був росширений Д'Алямбером, і слідом за ним пішов обрахунок Варіяцій Ейлєра й Ляґранжа, та метод Виводних Функцій Ляґранжа, в 1772 р.

Але сей великий рух у математиці йшов не лише в Італії, Ґерманії, Анґлії та Франції; Шотляндія додала тепер новий бисер до інтелєктуальноі діядеми, яка сияє на єі чолі, — велике винайденє Льоґарітмів, Непіра з Мерчістона. Годі дати яке таке понятє про наукову вагу сего незрівнаного винайденя. Новіщий фізик і астроном згодить ся з усеі душі з викликом професора математики в Ґрешемській Колєґіі Бріґґса: „Я не бачив ніколи книжки, яка би мені більше подобала ся, і якій би я більше чудував ся!“ Не без раціі вважає безсмертний Кеплєр Непіра „найбільшим чоловіком свого віка,

на тім полі, де він приклав свої спосібности". Непір умер у 1617 р. Скажемо не за богато, що се винайденє, вкорочуючи працю астронома, вбільшило єго житє у-двоє.

Та тут я мушу зупинити ся. Я мушу нагадати, що ціль моя не є дати історію математики, але розглянути те, що дала наука задля поступу людськоі цівілізації. І тепер треба знов запитати ся: Як-же се стало ся, що Церква не вродила ні однісінького ґеометра за ввесь час свого автократичного пановання, яке тривало дванацять сот років?

Що до чистоі математики, то можна завважати ось що: Занятє нею не потрібує грошей понад маючість найбільшоі частини людей. Астрономія мусить мати свою обсерваторію, хемія свою ляборaторію; але до математики треба лиш особистоі охоти та трохи книжок. Не потрібно ніяких більших видатків, ані служби ассістентів. Здає ся, що нема нічого ріднiщого, нічого милiщого, навіть у самоті манастирського житя.

Хиба що казати так як Евзебій: „Ми думаємо про сі справи так мало через погорду до такоі некористноі праці; ми-ж обертаємо своі душі на сповненє кращих річей!" Кращі річи! Що може бути краще від абсолютноі правди? Хиба що таємности, чудеса та брехливі ошуки — кращі? Отже то вони стали на дорозі тай спинили математику!

Церковні авторітети порозуміли, в самому початку сего наукового нападу, що прінціпи, ширені ним, абсолютно непомиримі з теольоґією. Вони воювали з нею і просто і скоса. Вони так ненавиділи експеріментальну науку, що думали, мов би то виграли бог зна що, коли Accademia del Cimento була скасована. І таке думав не лише Католіцізм. Як було засновано Королівське Товариство в Лондоні, то теольоґічна ненависть підняла ся проти него с такою пізьмою, що воно було би пропало неминуче, як би король Кароль II. не став був явно по єго боці, та не піддержав єго. Товариство винували за те, що-ді „нищило встановлену реліґію, кривдило Університети тай звалило стару й поважну науку."

Нам би лише перевертати картки Розвідок сего товариства, аби переконати ся, як богато воно зробило задля поступу людей. Воно було засновано в 1662 р.

тай інтересувало ся всіми великими науковими рухами й відкритями, зробленими від того часу. Воно видало Нютонові „Principia“, помогло подорожі Гальлєя, першій науковій експедіціі, заповзятій яким-небудь урядом, пробувало переливати кров і приняло Гарвеєво відкритє оббігу крови. Після єго заохоти до щепленя віспи, королева Кароліна випросила на пробу шість присуджених і потім позволила прищепити віспу своім власним дітям. При єго заохоті Брадлєй зробив своє велике відкритє аберраціі сталих звізд і відкритє нутаціі земноі оси; сим двом відкритям, як каже Делямбр, ми маємо подякувати за точність новіщоі астрономіі. Воно помогло поправити термометер, міру температури, тай хронометер, міру часу — годинником Гаррісона. За єго підмогою заведено в Анґліі, 1752 р., Григоріянський календар, не вважаючи на люту релігійну опозіцію. Декого з єго членів переслідувала вулицями темна та під'юджена товпа, яка думала, що воно вкоротило йій одинацять день житя; треба було конче сховати імя вченого Єзуіта отця Уельмеслі, що інтересував ся живо справою; коли-ж серед того руху помер Брадлєй, то казали, що єго справедливо покарало Небо, за єго злочин!

Як би я хотів оцінити по справедливости заслуги сего великого товариства, то повинен би посвятити чимало сторін таким річам, як ахроматичний телєскоп Дольлюнда, ділюча машина Рамсдена, яка перша дала точність астрономічним обсерваціям, изміряне степеня поверхні земноі Масоном і Діксоном, подорожі Кука звязані с переходом Венери, єго обплитє землі, єго досвід, що від шкорбуту, сего проклятя довгих морських подорожей, можна вилічити ся, вживаючи рослинноі страви; полярні експедіціі, встановленє щільности землі експеріментами Маскеліна в Шеґальліоні, тай експеріментами Кевендіша, відкритє планети Урануса Гершелем,росклад води Кевендішем тай Уаттом, означенє ріжниці довготи межи Лондоном і Парижем, винайденє вольтаічноі батеріі, огляди неба Гершелями, розвій прінціпу інтерференціі Юнґом і єго встановленє хвилюючоі теоріі світла, вентіляція тюрем і инших будинків, заведенє ґазу, аби світити в місті, встановленє довготи секундного вагадла, зміряне відмін ваги в ріжних широтах, проби встановити кулястість землі, полярна експедіція Росса,

винайденє Девієм безпечноі лямпи і єго роськлад алькаліів і земель, елєктро-маґнетичні відкритя Ерстеда тай Фаредая, рахункові машини Бебеджа, заходи, на домаганє Гумбольдта, заснувати богато маґнетичних обсерваторій, дослід одночасних маґнетичних хитань на поверхні землі. Та годі мені на такому обмеженому просторі, дати бодай спис єго Праць. Дух єго був той самий, що держав Академію del Cimento, і через те єго поклик був „Nullius in Verba (Не покладати ся ні на чиі слова)“. Воно проганяло забобонність і допускало лиш обрахунок, обсервацію тай експерімент.

Але не треба думати ні раз, що коло сих великих проб, коло сих великих удач Королівське Товариство стояло само одно. В усіх столицях Европи були Академіі, Заклади або Товариства, рівно славні тай рівно вдатно працюючі задля ширеня людського зная й новіщоі цівілізаціі.

ЕКОНОМІЧНІ ВПЛИВИ НАУКИ.

Наукові досліди Природи змагають не лише до управильненя тай очесненя інтелєктуальних уяв чоловіка, але й служать до поправи фізичного стану. Вони спонукують чоловіка до досліду, як би вихіснувати задля себе встановлені факти, прикладаючи йіх економічно.

За дослідом прінціпів идуть швидко практичні винайденя. Се дійсно характеристична ознака нашого часу. Вона зробила велику революцію в національній політиці.

Давніще воювали задля придбаня невольників. Завоювач переселяв усю людність і силував єі до праці на себе, бо людську працю можна було влекшити лише людською-ж працею. Коли-ж відкрили, що фізичні сили тай механічні комбінаціі можна вжити до того з безмірно більшою користю, то публична політика перемінила ся; коли переконали ся, що приклад нового прінціпу, або винайденє новоі машини ліпші від придбаня нового невольника, то мир став вартніщий від війни. Ще більше: націі, які мали купу невольників або підданих, як се було в Америці та в Россіі, переконали ся, що оглядам на людськість стають у поміч огляди на інтерес, і пустили своіх людей на волю.

Таким чином ми живемо в періоді с характеристичною ознакою — заступити людську й звірячу працю машинами. Механічні винайденя сего періоду зробили суспільну революцію. Задля досягненя наших цілей, ми звертаємо ся до природного, а не до надприродного. Католіцізм не хоче помирити ся з ростучою таким чином „новіщою цівілізацією.“ Папство відкидає голосно й непохитно сей стан річей, і домагає ся приверненя середновічного стану річей.

Факт, що кусень бурштина, коли єго потерти, притягає і потім відпихає лехкі тіла, був звісний ще шість сот років перед Христом. Але він лишив ся одиноким, необробленим фактом, простою діточою играшкою ще шіснацять сот років після Христа. Тоді єго стали досліджувати науковими методами математичного рахунку тай експеріменту і прикладати практично результат, і він дав людям можливість зносити ся з собою в одну мить почерез суші тай попід океани. Він исцентралізував світ. Даючи верховному авторітетови можливість пересилати свої накази без огляду на віддаль або час, він изробив революцію в політиці державній і скріпив політичну силу.

В Александрійському Музею була машина, винайдена Героном, математиком, трохи більше як сто років перед Христом. Вона крутила ся від сили пари, і мала таку форму, яку ми тепер назвали би реакційною машиною. Сей початок одного з найважніщих винайдень, яке було зроблено коли небудь, изгадувано сімнацять сот років яко просте чудацтво.

В винайденю новіщоі паровоі машини пригода не грала ніякоі ролі. Се був добуток мисленя тай експеріменту. В половині сімнацятого столітя скілька інжінерів механіків пробували покористувати ся прикметами пари; в половині вісімнацятого столітя йіх праці довершив Уат.

Парова машина стала швидко робітником цівілізаціі. Вона працювала за міліони людей. Тим, котрим було би судило ся працювати тяжко й жити нужденно, вона дала нагоду до кращоі праці. Ті, що перше працювали фізично, могли тепер мислити.

Найперше приклали єі до таких занять, де треба було самоі сили, як от черпанє води. Але швидко вона

показала свою делікатну спосібність у промислових штуках пряденя тай ткацтва. Вона сотворила великі промислові заклади і дала одежу всему світови. Вона перемінила промисли націй.

Прикладена зразу до плавби по ріках, а потому до плавби по морю, вона більше ніж учетверила колишню швидкість зносин. Давніще треба було на переїзд через Атлянтик сорок день, тепер лише вісім. Але найбільше показала ся єі сила в зносинах по суші. Чудове винайденє льокомотиви дало людям можливість, за несповна годину вйіхати більше ніж перше за один день з верхом.

Льокомотива не лише що розширила поле людськоі діяльности, але й побільшила спосібности людського житя тим, що вменшила простір. Через швидкий перевіз промислових пожитків, вона стала найдужшою спонукою до людського промислу.

Довершенє паровоі йізди по морю було дуже прискорено винайденєм хронометра, який дав можливість найти певно місце корабля на морі. Великою перепоною задля поступу науки в Александрійській Школі була недостача струментів до міряня часу й температури — хронометра та термометра; правду кажучи, винайденє остатнього необхідне задля першого. Тоді пробували робити клєпсідри або водяні годинники, але вони були дуже недокладні. Про одну з них, яка була прикрашена знаком зодіяка та знищена якимось давним християнином, св. Полікарп робить ось яку великозначну замітку: „В усіх сих гидких демонах видко лише штуку, супротивну Богови“. Аж коло 1680 р. став хронометер наближати ся до докладности. Гук, сучасник Нютона, додав до хронометра розгінне колісце, зо спіральною пружиною, а після того придумано ріжні пристроі, як анкер, стоючий зазубець, подвійний стоючий зазубець, пристрій до накручуваня без ключиків. Заведено віщованя температури. Нарешті він був вивершений Гаррісоном і Арнольдом, і в йіх руках став докладною мірою втеків часу. До винайденя хронометра треба додати винайденє зеркального секстанта Годфреда. Воно позволило робити астрономічні обсерваціі, не вважаючи на рух корабля.

Поправки в плавбі по морю мають могучий вплив на розміщенє людности. Вони вбільшують скількість кольонізації тай переміняють єі характер.

Але не одні отсі відкритя й винайденя, витвори наукового досліду, перемінили долю людського роду; чимало й инших відкрить і винайдень, може про себе й невидних, дали в купі чудові результати. Початки розвою науки в чотирнацятому столітю підбили чудово винахідний талант, обернений головно на користні практичні результати; а потім єго дуже піддержала сістема патентів, які забеспечують призвідцеви слушну пайку в користях єго штуки. Доволі згадати як найкоротше про деякі з сих поправок; ми оцінимо до-разу як богато вони дали. Заведенє водяних трачок дало домам деревляні підлоги, які прогнали підлоги ґіпсові, цегольні або камінні; поправки, які подешевили склянні вироби, постачили вікна, що дали можливість огрівати комнати. А в тім, гарно вставляти вікна почали аж у шіснацятому столітю. Тоді заведено різанє скла діяментом. Додаток коменів очистив повітрє комнат, перше задимілих та закоптілих, як хати дикунів; се дало північним житлам неописану принаду — милий комінок. До того часу на дим була дира у стелі, а на дрова яма серед хати, яку треба було прикривати віком, коли вдарив вечірний дзвін або настала ніч. Ось які невідрадні та недостатні були доти способи огріваня.

Не вважаючи на люте противенство попів, люде почали думати, що пошести се не кари, посилані Богом на суспільність за єі релігійні переступи, але фізичні наслідки нечистоти та бідности; що добрий спосіб відвернути йіх — не молитви до святих, але чистота особиста і громадська. У дванацятому столітю треба було вибуркувати вулиці Парижа, бо воняли вони страшенно. Отже після сего вменшили ся до-разу бігунки тай гнилі горячки і настав санітарний стан наближений до того, який був у Мавританських містах Ішпаніі, що були буркованї ще перед столітями. В сій преґарній від тоді столиці заборонено держати свині, — наказ, який обурив черців аббатства св. Антонія, котрі домаґали ся, аби свиням сего святого вільно було гуляти хоть куди; уряд мусів подати ся в сій справі, але наказав, аби на шиі тим звірюкам вішати дзвінки. Короля Филипа, сина

Людвіка Товстого, убив єго кінь, який наскочив на свиню. Заборонено виливати крізь вікна помиі. В кінці папського пановання, 1870 р., один самовидець, автор отсеі книжки завважав у Римі, що йдучи грузькими та нечистими вулицями сего міста, треба було дивити ся більше на землю як на небо, аби не заваляти ся. Вулиці Берліна не замітано ніколи до початку сімнацятого столітя. Був закон, що кождий селянин, який прийіздив на ринок возом, мусів вивезти з міста фіру гною!

За бурковањем пішли проби, часто недокладні, класти стоки й канали. Всім тямучим людям стало ясно, що сего конче потрібно задля збереженя здоровля не лише по містах, але й по відокромлених домах. Опісля стали освічувати публичні вулиці, якими йіздили. Зразу в вікнах домів при вулиці мусіли горіти свічки або лямпи; потому спробували сістему, яка вживала ся давно у Кордові та Ґранаді с такою великою користю — завести публичні лямпи, — але се довершено аж у теперішньому столітю, коли винайдено світло ґазове. Рівночасно с публичними лямпами поправлено й орґанізацію нічних вартівників і поліціі.

Від шіснацятого столітя, механічні винайденя та промислові поліпшеня почали мати видний вплив на домашнє й суспільне житє. Появили ся зеркала, годинники на стінах, комени над комінками. Хоть у богатьох сторонах по кухнях топили ще торфом, але вже стали вживати більше камінного вугля. В обіди на столі появили ся нові ласощі; торгівля давала на стіл заграничні вироби; замісь грубих напитків Півночи настали делікатні вина Полудня. Почали класти ледівні. Просіванє муки, заведене в вітрових млинах, дало біліщий тай кращий хліб. Річи, які були дуже рідкі, ставали мало-по-малу загальні: Індійський хліб (кукурудзи), картофлі, индики і визначний у довгому списі тютюн. Виделці, Італіянське винайденє, стали при йіді намісь нечистих пальців. Можна сказати, що спосіб житя цівілізованих людей перемінив ся тепер радикально. З Китаю прийшов чай, із Арабіі кава, з Індіі вживанє цукру, і се дуже підкопало кріпкі напитки. На підлогах замісь соломи появили ся килими. у комнатах кращі постелі, у ґардеробах чистіща тай частіще міняна одежа. В богатьох містах заведено водопроводи замісь публичних керниць і колодязів

из помпами по вулицях. Стелі, які колись чорніли від саджі та нечисти, прикрашували тепер гарними фресками. Почали більше вживати лазень; за те стало менше потрібно перфум, аби не чути було воні від особи. Більшаючий смак до невинних утіх коло садівництва показував ся тим, що в садах заводили богато заграничних квіток: туберози, веснівку, імператорські корони, Перські лініі, яскори тай африканські горицвіти. На вулицях появили ся зразу ноші, потому замкнені вози і нарешті наємні карети.

Механічні винайденя дібрали ся навіть до тупих селян і дійшло мало-по-малу до теперішнього виверршеня хліборобських інструментів, плугів, сіячок, жнивярок, різачок, молотілок.

Не вважаючи на проповіди жебручих черців, люде почали розуміти, що бідність се жерело переступу, запора зная; що торгівля богачів далеко краща ніж добуванє власти війною. Бо, хоть би й були правдиві слова Монтескіє, що торгівля, з'єдиняючи націі, роз'єднує особи тай торгує моральністю, то все-ж таки вона одна може з'єдинити світ; єі мрія, єі надія се всесвітний мир.

Задля слушного показу поліпшень у домашнім і суспільнім житю, під благодатним упливом науки, тай при підмозі винахідного таланту задля торгівлі, треба би не кількох сторін, але цілих томів, а про те є річи, яких годі обминути мовчки. Ішпанські халіфи вели з Барцельонського лиману величезну торгівлю і вони то зі своіми помічниками — Жидівськими купцями — перейшили або й самі завели богато торгових винайдень і передали йіх, у купі зо справами чистоі науки, торговим суспільностям Европи. Таким чином була занесена у Верхню Італію штука подвійноі бухгальтеріі. Принято ріжні способи асекураціі, хоть попи противили ся йій завзято. Попи виступали против асекураціі від вогню тай від нещастя на морі тому, що се, мовляв, значило спокушати божий промисел. Асекурацію на житє вважали вони за вмішанє в наслідки волі божоі. Доми задля позики грошей на процент або на застав, то є банки та позичкові каси обвиняли люто, особливо піднимало ся обуренє проти високих процентів, які пятновано яко лихву — думка, яка істнує й доси в декотрих малопоступових суспільностях. Принято векслі в теперішній формі й ви-

разах, установлепо уряд публичного нотаря, подавано протести за незаплачені довжні записи. Можна сказати, не вбільшуючи, що теперішня торгова машинерія була заведена, таким чином, іще тоді.

Я вже завважав, що через відкритє Америки перемінило ся лице Европи. Чимало богатих Італіянських купців і богато запопадливих Жидів оселилися в Гольляндіі, Анґліі, Франціі тай принесли в ті країни всякі торгові новини. Жиди, яким ані в голові були папські проклятя, богатіли через папські виступи проти позики грошей на великий процент; але Пій II., завважавши сей промах, перестав робити так. Нарешті позичкові каси були з'авторізовані Львом X., який грозив викиненєм із церкви тим, хто писав проти них. Своєю дорогою, тепер Протестанти незлюбили ті заклади, які з'авторізував таким чином Рим.

Люде стали сумнівати ся в теольоґічній доґмі, що пошесть, як і землетрясенє, се неминучий допуст божий за людські гріхи, тай спробували спиняти йіх поступ, устроюючи карантіни. Коли Могаметанське відкритє щепленя природноі віспи було принесено з Константинополя в 1721 р., добродійкою Марією Вортлі Монтеґю, то попи виступили проти того дуже завзято, і воно було заведено лише тому, що єго приняла анґлійська королівська фамілія. Похоже противенство підняло ся й тоді, коли Дженнер завів своє велике довершенє, щепленє коровячою віспою; ще в столітє перед тим рідко можна було бачити лице не споганене віспою — тепер таке лице було виімкою. Подібно противили ся попи, коли до злогів прикладено велике Американське відкритє анестетичних ліків, і противили ся сему не так ізза фізіольоґічних рацій, як ізза того, що, мовляв, безбожно пробувати відвернути муки, наложені на жінки в книзі Бития III., 16.

Вигадливий дух не став на продукціі самих користних річей, він додавав і забавні. Незабаром після заведеня науки в Італіі, в домах знавців штуки ставало повно всяких чудних механічних несподіванок або, як йіх тоді звали, маґічних ефектів. Сим остатним стало в великій пригоді винайденє маґічноі ліхтарні. Не без резону ненавиділи церковники експеріментальну фільо-

софію, бо з неі виходила немаловажна річ: ошуканець став удатним супірником того, хто творив чудеса. Набожні ошуки, роблені по церквах, утратили свою чудесність, коли йіх було рівнати до штучок, які витворяв чародій по ярмарках: він зияв поломіню, ходив по грани, держав у зубах розжарене зелізо, висотував собі з рота повні коші яєць, творив чудеса маріонетками. Але важко було знищити стару віру в надприродне. Коня, якого пан навчив був усяких штук, судили в Лізабоні 1601 р., рішили, що в нім сидить біс і спалили. Ще пізніще було спалено на вогнищах богато відьом.

Але відкритя й вигадки, заведені раз, ішли без перестанку на перед і то все швидше та швидше. Вони впливали одні на одних і підкопували наднатуралізм. Де-Домініс почав, а Нютон довершив пояснене веселки; вони доказали, що се не була божа воєнна зброя, але наслідок паданя сонішного проміня на каплі води. Де-Домініса заманили в Рим, обіцявши єму архієпіскопство тай кардинальську шапку. Поселили єго в пишній палаті, але стерігли пильно. Завинили єго в тому, що спонукував до згоди межи Римом і Анґлією, заперли за те в тюрму св. Ангела, і там він умер. Тоді принесли єго в домовині перед церковний трибунал, признали винним у єресі тай кинули єго тіло з купою єретицьких книжок ув огонь. Франклін, доказуючи тотожність блискавки тай елєктричности, відняв у Юпітера єго громову стрілу. Намісь чудес забобонности настали чудеса правди. Два телєскопи, зеркальний і ахроматичний, винайденя остатнього столітя, дали чоловікови можливість поглянути в безконечні величности вселенноі, порозуміти, на кілько се можливо, єі безкраі простори, єі незміримі часи; а трохи пізніще ахроматичний мікроскоп растворив перед єго очима світ бесконечно-малий. Бальон підняв єго повище хмар, дзвін водолазний довів єго аж на дно моря. Термометер дав єму вірну міру перемін тепла, барометер давленя повітря. Заведенє ваги дало хеміі точність, доказало незнищимість матеріі. Відкритє кислороду, водороду тай богатьох инших ґазів, відокремленє алюмінія, кальція тай инших металів, показало, що земля, повітрє тай вода не є первісні складові частини. Покористувано ся с прехвальною запопадливістю перехо-

дами Венери і посилаючи експедіції в ріжні сторони, означено віддаль землі від сонця. Поступ Европейського розуму межи 1456 і 1759 пояснила Галлеєва комета. Коли вона появила ся була в першому с тих років, то єі вважали передтечею пімсти божоі, ширителькою найлячніщих божих відплат, війни, пошести, голоду. По наказу папи, вдарено в усі церковні дзвони Европи, аби єі прогнати, вірні мусіли додавати що днини нову молитву; і коли в часи затьміня, посухи тай дощів на йіхні молитви бували часто відповіди, то, розуміє ся, і в сій пригоді було заявлено, що папа побідив комету. Тим часом Галлей, покладаючи ся на обяви Кеплєра та Нютона, відкрив, що єі рухи вела доля по еліптичній дорозі, зовсім не дбаючи про молитви Християнства. Галлей, знаючи, що Природа не дала єму можливости бути свідком сповненя єго сміливого пророцтва, молив астрономів дальшого поколіня, аби вважали на поворот комети у 1759 р., і вона дійсно появила ся.

Хто хоче дослідити безпристрастно, що дав Католіцізм інтелєктуальному поступови Европи, за своє довге пановане, а що дала наука за свій короткий період праці, той не може, я переконаний, прийти до иншого виводу, лише до того, що коли він рівнає се, то виходить противенство. А я-ж показав на передущих сторонах лише дуже недокладний, дуже невдоволяючий спис фактів! Я не сказав нічого про вбільшенє зназя від розширеня штуки читати й писати, через публичні школи, тай про сотворенє, таким чином, читаючоі суспільности; про способи виробляти публичну опінію ґазетами та часописями, про силу журналізму, про розширенє звісток публичних і приватних поштою тай через дошеву оплату, про особисті й суспільні користи з анонсів. Я не сказав нічого про заведенє шпиталів, яких першим приміром був Шпиталь Інвалідів у Парижі; не сказав нічого про поправлені тюрми, поправчі заклади, доми праці, пристановища, про поведінку з божевільними, бідними, переступниками; не сказав нічого про будову каналів, про санітарні інжінєрські праці, про переписі; не сказав нічого про винайденє стереотипів, про біленє хльором, про машину до чищеня бавовни, або про чудові пристроі, яких повно по фабриках задля виробу бавовни — пристроі, що дали нам дешеву одіж і вбільшили, зна-

чить, чистоту, вигоду, здоровлє; не сказав нічого про великий поступ медицини тай хіруртії, або про відкритя фізіольоґії, про плеканє гарних штук, поліпшеня у хліборобстві тай сільській господарці, про заведенє хемічного гноєня тай хліборобських машин. Я не згадав про виріб зелїза тай звязані з ним великі промисли, про ткацькі фабрики, про збиранє музеів натуральноі історії, старовини, рідкостей. Я не зазначив навіть великоі фабрикації промислових машин, винайденя колісця від тертя, машини до гибльованя тай богатьох инших пристроїв, за підмогою яких можна робити машини майже з математичною докладністю. Я не сказав нічого вдоволяючого про сістему зелізних доріг, про елєктричний телєґраф, ані про камінний друк або літоґрафію, про помпу на повітрє або вольтаічну батерію, про відкритє Урануса або Нептуна та більше ніж сотні астероідів, про звязь метеоричних потоків із кометами; не сказав нічого про експедіціі сушею й морем, які висилали ріжні правительства задля розвязаня важних астрономічних або ґеоґрафічних завдач; не сказав нічого про дорогі й докладні експеріменти, роблені задля встановленя головних фізікальних фактів. Я був такий несправедливий задля нашого власного столітя, що й не натякнув на декотрі з єго найбільших наукових тріюмфів: на єго великі погляди в натуральній історії, єго відкритя маґнетізму тай елєктричности, єго винайденя пишноі штуки фотоґрафії, єго приклади спектральноі аналізи, єго проби підвести хемію під три закони Авоґадра, Бойля та Маріотта і Чарльза, єго штучну продукцію орґанічних матерій з неорґанічного матеріялу, фільософічні наслідки якоі важні незвичайно, єго переріб фізіольоґії на підставі хемії, єго поліпшеня тай поступи в топоґрафічнім огляді та в докладнім означеню поверхні землі. Я не сказав нічого про нарізну стрільну зброю та про кораблі с пушками, ані про революцію в воєнній штуці; не сказав нічого про дар жінкам, машину до шитя; не сказав нічого про чесне супірництво тай тріюмфи штуки мира — промислові вистави та всесвітні ярмарки.

Ось вам лише катальоґ, тай то який ще недокладний! Він дає лише сякий-такий погляд на вічноростуче інтелєктуальне заворушенє — згадку про річи, які попадають ся на очи случайно. Яке-ж величезне

противенство межи сею літературою, сею науковою діяльністю і застоєм середніх віків!

Інтелєктуальна просвіта, звязана з сею діяльністю, принесла людському родови добро незміриме. В Россіі вона визволила масу кріпаків, ув Америці дала волю чотиром міліонам Неґрів-невольників. Намісь скупоі милостині під ворітьми манастирів, вона з'орґанізувала добродійність і прихилила до бідного праводатність. Вона показала медицині єі властиву завдачу, швидше відвертати ніж лічити слабість. Вона завела в державній управі наукові методи. кладучи намісь поверховноі тай емпіричноі законодатности пильне встановленє суспільних фактів перше ніж прикладати до них законодатні ліки. Спосіб як вона піднимає людей, такий очевидний тай могучий, що й старезні націі Азіі звертають ся тепер до неі. Не забуваймо, що вплив наш на них мусів іти в парі з впливом йіхнім на нас. Коли знищено до тла поганство тим, що принесено всіх єго богів у Рим і поставлено лице до лиця, то тепер, коли наша чудова полекша в подорожах звела до купи чужі націі й ворожі релїгіі — Могаметанина, Буддіста, Браманця — всі вони мусять неминуче перемінити ся. В сих сходинах остоіть ся одна наука, бо вона дала нам величніщі погляди на увесь світ, чесніщі понятя про Бога.

Дух, який дав житє сему рухови, який оживив отсі відкритя та винайденя, се Індівідуалізм: у деяких умах надія на користь, у инших, чесніщих, сподіванка почестей. Ось чому нема дива, що сей прінціп узяв на себе і політичну подобу і підняв в остатньому столітю двічі суспільні судороги — Американську та Французьку Революцію. Перша скінчила ся посвяченєм суші Індівідуалізмови — там, під республіканськими формами, ще перед кінцем теперішнього столітя ітиме своєю дорогою сто міліонів людей свобідно, з обмеженєм хиба лишє задля йіх власноі беспеки. Французька революція, хоть і перемінила політичний вигляд усеі Европи тай була іллюстрована незвичайними воєнними вдачами, а про те ще не сповнила своіх цілей; вона наводила на Францію все нові й нові грізні нещастя. Єі дуалістична форма управи — єі підданство двом володарям, політичному тай духовному — зробили були єі раз і провідницею

і противницею новіщого проґресу. Одною рукою вона вивела на трон Розум, а другою привертала назад і піддержувала папу. І ся аномалія в еі поведінці не скінчить ся доти, доки вона не дасть дійсного вихованя всім своім дітям, навіть дітям найбіднішого селянина.

Інтелєктуальний напад Французькоі Революціі на істнуючі погляди мав характер не науковий, але літературний; він був критичний і напастний. Наука-ж не була ніколи напастницею. Вона все робила своє й боронила ся тай лишала нечемні напади своєму противникови. Але-ж літературна незгода не є така небеспечна, як наукова; бо література, по своій природі, місцева — а наука космополітична.

Коли ми запитаємо ся тепер: Що-ж дала наука задля підмоги новіщій цівілізаціі; що дала вона задля щастя й добра суспільности? то відповідь ми найдемо таким же способом, яким досягли справедливоі оцінки того, що дало Латиньске Християнство. Читач передущих параґрафів виведе певно, що доля людськоі породи мусить бути краща; але коли ми прикладемо пробний камінь статистики, то сей вивід стає докладний. Міру впливу фільософічних сістем і релігійних форм на людей видко при загальних переписях. Латиньске Християнство не змогло подвоіти людности Европи за тисячу років; воно не вбільшило замітно тривку особистого житя. Але, як показав др. Джервіс у своім рапорті Массачусетській Раді Здоровля, то за Реформаціі „середній тривок житя в Женеві чинив 21·21 років, межи 1814 і 1833 р. 40·68, тепер-же тілько-ж людей доживає до сімдесяти років, кілько перед тристома роками доживало до сорока. В 1693 р. Британський Уряд позичив грошей, продаючи доживотя, від дітей і вище, на підставі пересічного віка. Умова вийшла користна. В девятьдесять сім років опісля видано иншу тонтіну, або скалю процентів, на підставі тоі самоі сподіванки житя, що в минулому столітю. Але-ж остатні доживотники жили богато довше від своіх попередників, так що ся позика вийшла занадто дорога задля уряду. Показало ся, що коли першим разом умерло, не доживши до двацять вісім років, по десять тисяч людей обох полів, то другим разом, у сто років після того, вмерло

в тім самім віці лише пять тисяч сімсот сімдесять два мущини та шість тисяч чотириста шісдесять жінок“.

Ми рівнали церковне до практичного, видумане до реального. Правила, яких держали ся в першім і другім періоді, дали свої неминучі результати. В першому правило було: „Темнота то матір Набожности,“ в остатньому: „Знанє то Сила.“

XII.

НАВИСЛА КРІЗА.

Ознаки наближеня реліґійноі кризи. — Пануюча Християнська Церква, Римська, чує се і ладить ся до того. — Пій IX. скликує Церковний Собор. — Відносини ріжних Европейських урядів до папства. Відносини Церкви до Науки, висловлені в Енцікліці та в Сіллябусі.

Заходи Ватиканського Собора коло безпохибности папи та коло Науки. — Огляд дотичних рішинців.

Стичка межи Пруським Урядом і папством. — Се є суперечка Держави і Церкви за верховенство. — Наслідок дуалістичноі управи в Европі. — Заява Ватиканського Собора супроти Науки. — Доґматична Констітуція Католицькоі віри. — Єі дефініція Бога, Об'яви, Віри, Розуму. — Єі проклятя. — Єі завина проти новіщоі цівілізаціі.

Протестантська Євангельська Спілка та єі заходи.

Загальний огляд передущих дефіцій і заходів. — Теперішній стан суперечки тай єі будущі вигляди.

Хто знає теперішню силу думки у Християнстві, той не може сховати від себе факту, що грозить інтелєктуальна реліґійна кріза.

Ми бачимо з усіх боків чорні хмари, чуємо шум наближаючоі ся тучі. У Ґерманіі національна партія стає против ультрамонтанськоі, у Франціі проґрессівні люде борють ся з непроґрессівними, і серед йіх суперечки політичне верховенство тоі великоі країни майже з'неутралізоване або й пропаще. В Італіі, Рим допав ся в руки виключеного с церкви короля. Володар-первосвященник,

чинячи ся, що він у тюрмі, мече з Ватікана свої проклятя і каже, супроти найпевніщих доказів усяких своїх промахів, що він безпохибний. Один католицький архіепіскоп заявляє справедливо, що вся світська суспільність Европи, в своім публичнім житю, немов би виходить із Християнства. В Анґлії та в Америці релігійні люде бачать, зо страхом, що інтелєктуальна підвалина віри підкопана духом часу. Вони ладять ся проти наближаючого ся лиха, по змозі, як найкраще.

Суспільність перебуває найсеріозніще нещастє тоді, коли скидає з себе окови релігії. Історія Греції тай Рима показує нам най-очивидніще, яка велика ся небеспека. Але-ж релігії не вічні. Вони переміняють ся неминуче, з інтелєктуальним розвоєм чоловіка. Кілько країн держить ся тепер тої самої релігії, якої держали ся в часи Христового різдва?

Всеї Европейської людности рахують коло триста одного міліона. С сего сто вісімдесять пять міліонів Римо-Католики, трицять і три міліони Греко-Католики. Протестантів, розділених на богато сект, є сімдесять один міліон. Жидів пять міліонів; Могаметан сім міліонів.

Докладної статистики релігійних підрозділів Америки дати годі. Увесь Християнський Південь Америки є Римо-Католицький, то само можна сказати про Центральну Америку й Мексіко, тай про ішпанські та французькі володіня у Західній Індії. В Сполучених Державах і в Канаді перемагає Протестантська людність. Так само в Австралії. В Індії рідка Християнська людність дуже невидна супроти двіста міліонів Могаметан тай инших Східних вір.

Римо-Католицька Церква розширена найдалі тай з'орґанізована найміцніще з усіх новіщих суспільностей. Се далеко більше політична ніж релігійна спілка. Прінціп єї той, що вся сила у попівстві та що світські люде мають лише слухати. Републіканські форми, під якими істнували Церкви в первісному Християнстві, пірнули мало-по-малу в абсолютну централізацію, з одним чоловіком, яко віце-Богом, на чолі. Отся Церква каже, що порука Божа, по якій вона робить, обіймає і цівільну управу; що вона має право вживати держави задля своїх власних цілей, але держава не має права мішати ся до єї справ; що навіть у Протестантських країнах

вона не лише рівний уряд, але й верховна власть. Вона стоіть на тому, що держава не має ніяких прав ні над чим, щб, по еі заяві, належить до неі, та що Протестантізм не має ніякісінького права, яко простий бунт; що навіть у Протестантських громадах Католицький епіскоп одинокий законний духовний пастир.

Ясно, значить, що з Християн є найбільше Католиків; і папство домагає ся верховенства так авторітетно, що при всякім огляді теперішнього релігійного стану Християнства, треба звертати увагу головно на єго вчинки. Єго рухи йдуть за найвищою інтеліґенцією тай штукою. Католицтво слухає наказів одного чоловіка, і через те у него є спільність, суцільність, сила, яких не мають Протестантські секти. Окрім того, воно бере неоцінену могутність из споминів про велике імя Рима.

Папство поглянуло в очи наближаючій ся інтелєктуальній крізі, без ваги. Воно приголосило свій рішинець і стало, як єму бачить ся, на найпевніщий ґрунт.

Означенє єго позиціі ми находимо в актах остатнього Ватиканського Собора.

Пій IX., булею 20-ого юня 1868 скликав Вселенський Собор у Рим, на 9-ого декабря 1869. Засіданя собора скінчили ся в юлі 1870. Між иншими справами, предложеними єму до розгляду, найвизначнійщі дві: встановленє безпохибности Римського первосвященника тай означенє відносин межи релігією і наукою.

Але скликанє Собора було принято далеко не з загальною похвалою.

Погляди Східних Церков були, по найбільшій частині, некористні. Вони казали, що бачили бажанє Римського первосвященника покласти себе головою Християнства, тим часом як вони признають головою Церкви одного Бога, Суса Христа. Вони думали, що Собор доведе лише до нових суперечок і скандалів. Думку сих шановних Церков видко добре з того, що коли 1867 року Несторіянський Патріярх Сімеон був запрошений Хальдейським Патріярхом вернути ся до Римо-Католицькоі спілки, то доказував у своій відповіди, що нема ніякісінькоі надіі на згідливе поступованє межи Сходом і Заходом: „Ви запрошуєте мене поцілювати покірно пантофель Римського Епіскопа; та чи він-же, не такий

самий чоловік, як і ви — чи достоінство єго вище від вашого? Ми не допустимо ніколи завести в наші святі храми поклонене образам і статуям, які є лише поганими та нечистими ідолами. Як! ми маємо дати Всемогучому Богови матір, так як се смієте робити ви? Геть від нас, таке богохульство!“

Нарешті в Соборі взяло участь сімсот чотири патріярхи, архієпіскопи тай епіскопи з усіх сторін світа.

Рим бачив дуже ясно, що Наука не лише що підкопувала швидко доґми папства, але й ставала великою політичною силою. Він признав, що по всій Европі образовані люде швидко відпадають від него, тай що дійсним осередком сего відпаданя є Північна Ґерманія.

Ось чому Рим дивив ся на Прусько-Австрійську війну з глибоким інтересом, підбиваючи Австрію, як лише міг. Битва під Садовою була задля него гірким розчарованєм.

Опісля він дивив ся з радістю на вибух Французько-Пруськоі війни, не сумніваючи ся, що конець еі буде користний задля Франціі, а, значить, і задля него. Тут єму знов судило ся розчароване, коло Седану.

Коли, таким чином, пропала надія на вдачу від явноі війни, на довгі роки, то Рим поклав собі спробувати, що моглоби дати внутрішнє повстанє, і теперішній рух у Ґерманській Імперіі се результат єго махінацій.

Як би взяла була верх Австрія або Франція, Протестантізм був би пропав у купі з Прусією.

Але, тим часом як ішли сесі воєнні рухи, почав ся инший рух, інтелєктуальний. Єго прінціп був — відновити порохнаві середновічні доктріни тай звичаі, доводячи йіх до краю, все одно, що би з того вийшло.

Казали не лише те, що папство має від Бога право панувати в усіх краінах на рівні з йіх світськими авторітетами, але й те, що треба признати в сій справі верховенство Римови; та що в усякій суперечці межи ними світський авторітет повинен слухати єго.

А що стан єго загрожений був головно поступом науки, то він і взяв ся встановити еі поле тай покласти межі еі авторітетови. Та се ще не все: він рішив ся завинити новіщу цівілізацію.

Сі заходи були обдумувані незабаром після того, як єго Святість вернув ся з Ґаети 1848 р. і взяли ся за ті заходи за порадою Єзуітів, які надіючи ся на неможливе від Бога, думали, що папство може, на старість, відмолоднути. Орґан Куріі заявив абсолютну незалежність Церкви від держави, залежність епіскопів від папи, залежність дієцезального духовенства від епіскопів, обовязок Протестантів покинути свій атеізм і вернути ся у стадо тай абсолютний осуд усякоі терпимости. На зборах епіскопів у декабрі 1854 року папа проголосив доґму про безгрішне почате. В десять років опісля він пустив славну Енцікліку тай Сіллябус.

Енцікліка має дату 8 декабря 1864. Вона була зложена вченими церковниками, потім обговорена на Конґреґаціі Святого Уряду, далі подана прелатам і нарешті переглянена папою тай кардиналами.

Против єі осуду новіщоі цівілізаціі виступило богато попів. Деякі кардинали не хотіли прикласти руки до Енцікліки. Але католицькі часописі надрукували єі радо і без жалю. Протестантські правительства не робили йій ніяких перепон, католицькі були затурбовані нею. Франція дозволила опублікувати лише ту частину, де проголошено юбилей, Австрія тай Італія дозволила завести єі, але без похвал. Політичні часописі тай законодатні тіла Католицьких країн приняли єі неприхильно. Чимало з них плакало над нею, бо було імовірно, що вона вбільшить западню межи Церквою та новіщою суспільністю. Італіянські часописі вважали єі за поклик до війни межи папством і новіщою цівілізацією, війни безперестанноі і безперемирноі. Навіть ув Ішпаніі були часописі, які жалували ся на „впертість і сліпоту Римського двора, який пятнував і проклинав новіщу цівілізацію."

Енцікліка завиняє тоту „страшенно небеспечну тай божевільну думку, що воля совісти й богослуженя се право кождого чоловіка, і що се право повинно бути проголошено і впевнено законом у кождісінькій порядній державі; що воля народу, проявлювана публичною опініею тай иншими способами, се найвищий закон, незалежний від усяких божих і людських прав." Вона перечить, немовби то родичі мали право виховувати діти своі поза Католицькою Церквою. Вона завиняє за

„безличність“ тих, хто хоче піддати авторітет Церкви й апостольського Престола, „переданий єму Христом Господом нашим, осудови цівільного авторітету“. Єго Святість поручає шановним братам, до яких обернена Енціклика, молити ся раз-у-раз; „аби-ж Бог послухав чим борше наших і ваших молитов, то звернім ся з усім довірєм до нашоі заступниці перед ним, Діви Маріі, матери Божоі, що сидить яко королева по правій руці свого єдинородного Сина, Господа нашого Суса Христа, в золотій одежі, одягнена в усякі прикраси. Нема нічого, чого би вона не могла випросити від него“.

Ясно, що прінціп, висловлений отсе папством, мусів посварити єго навіть із тими правительствами, які доси дружили з ним. Дуже невдоволена була Россія, і те, що вийшло з сего, викликало промову єго Святости (ноябрь 1866) проти сего правительства. На се Россія відповіла заявою, що касує ся Конкордат 1867 р.

Не налякавши ся результату битви під Садовою (юль, 1866), — очивидного глибокого захитаня політичного стану Европи, особливо-ж відносин папства, папа проголосив промову (27 юня, 1867) потверджуючи Енцікліку тай Сіллябус. Він заявив, що хоче скликати Вселенський Собор.

І дійсно, як ми вже згадали, в рік опісля (29 юня, 1868) була видана буля, яка скликала той Собор. Але тепер вийшли непорозуміня з Австрією. Австрійська Державна Рада ухвалила закони, які заводили рівність горожанських прав задля всіх горожан імперії тай вменшали вплив Церкви. Се викликало докір з боку папського правительства. Австрійське Правительство зробило так само як Россія — скасувало Конкордат із 1855 р.

У Франціі, як ми замітили, не позволено опублікувати всего Сіллябуса; але Пруссія, бажаючи бути в гарних відносинах ис папством, не забороняла єго. Доманяня папства зросли. Заявлено просто, що вірні повинні тепер посвятити Церкві свою власність, житє і навіть свій інтелєктуальний доробок. Гукнено на Протестантів і Греків, аби покорили ся.

Собор отворено в назначений день. Він мав завести в житє Сіллябуса, приняти доґму про папську без-

похибність і встановити відносини релігіі до науки. Зроблено все задля того, аби назначені на перед точки були сповнені. Епіскопам заявлено, що вони зійшли ся в Рим не на те, аби розбирати, але на те, аби потвердити декрети, видані перше безпохибним папою. Не було й гадки про щось таке як вільна розмова. Не вільно було переглядати протоколів зборів; оппозіційним прелатам дозволено по гіркій біді говорити. 22-ого января 1870 р. показано петіцію з домаганєм, аби встановити безпохибність папи; внесено й петіцію оппозіційноі меншости. Але після того заборонено меншости радити ся тай публікувати своі наради. І хоть Курія бачила на перед, що по єі боці стане велика більшість, то все-ж таки вважено користним видати наказ, що до принятя якого-небудь внесеня не треба однодушноі ухвали, досить простоі більшости. На закиди меншости не звернули уваги.

Коли Собор гнав навпростець до своєі ціли, то заграничні правительства були збентежені єго безоглядною рішучістю. Петіція, зложена віденьським архіепіскопом і підписана богатьома кардиналами тай архіепіскопами, молила єго Святість не давати на розгляд доґми про безпохибність, „бо Церква має тепер видержати незвісну в давніщі часи боротьбу з людьми, які виступають проти самоі релігіі яко інстітуціі, пагубноі задля людськоі природи, то й не пора тепер накидати на Католицькі націі, спокушувані тількими махінаціями, більше доґм як оповістив Тридентський Собор“. Петіція додавала, що „згадана постанова далаби нову зброю в руки ворогів релігіі, аби підняти проти Католицькоі Церкви невдоволенє безперечно найкращих людей“. Австрійський міністер-президент післав папському правительству протест, остерігаючи єго перед якими-небудь кроками, які вели би до посяганя на права Австріі. Післало папі ноту і французьке правительство, натякаючи на те, аби який французький епіскоп пояснив Соборови стан і права Франціі. На се відповів папський уряд, що епіскоп не може помирити двох обовязків: амбасадора і Батька Собора. На се завважало Французьке правительство, в дуже чемній ноті, що задля спиненя того, аби крайні погляди не стали доґмами, воно здає ся на поміркованість епіскопів і розвагу Святого Батька; оборону-ж

горожанських і політичних прав від посягань теократіі воно поручає суспільному розумови тай патріотизмови Французьких Католиків. До сих заяв пристала й Північно-Ґерманська Федерація, домагаючи ся серіозно, аби папське правительство розважило йіх.

Пруський амбасадор фон-Арнім і Французький міністер Дарю натякнули Куріі, 23-ого апріля, на невмістність відновленя середновічних ідей. Під'охочена сим меншість епіскопів стала домагати ся, аби перше ніж говорити про папську безпохибність, означити відносини власти духовноі до світськоі, тай рішити, чи дав Христос св. Петрови й єго наступникам власть над королями тай імператорами.

На се не звернули уваги і навіть не згодили ся відкласти справу. Єзуіти, які були потайними проводирями сего руху, накрутили збори хитро в свою користь. Собор видумував, що лише міг, аби сховати ся від прилюдноі критики. Єго засіданя відбували ся як найтайніще; всі участники єго були звязані врочистою клятьбою мовчати.

13-ого юля зібрано голоси. На 601 голосів, 451 були притакуючі. Під кермою більшости, заявлено, що ухвала перейшла, і в пять день після того, папа проголосив доґму про свою безпохибність. Завважували часто, що се був як раз день, коли Франція заявила війну Прусіі. В вісім день після того французькі війська виведено з Рима. Державник і фільософ згодять ся може на те, що безпохибний папа був би великим помирним елєментом, як би лише здоровий людський розум міг єго признати.

Після того король Італіі післав папі власноручне письмо, кажучи дуже чемно, що єго війська мусять рушити й заняти позиціі „потрібні задля забеспеченя єго Святости і задля піддержаня порядку" та що, вволяючи волю націі, голова Католицтва „може вдержати на берегах Тибра свій славний престіл, незалежний від ніякого людського верховенства, серед пошани італіянськоі людности".

На се відповіла єго Святість коротеньким, але гризким листом: „Я дякую Богови, що дозволив вашому величеству наповнити полином остатні дні мого житя.

А в тім, я не можу сповнити декотрих просьб, ані згодити ся с прінціпами, що в вашім письмі. Я знов обертаю ся до Бога тай віддаю в єго руки мою справу, бо се-ж єго справа. Я молю Бога дарувати вашому величеству богато благодатей, визволити вас від небеспек і післати вам своє милосердє, якого вам так дуже треба".

Італіянським військам противили ся мало. Вони заняли Рим 20-ого сентября 1870. Видано маніфест, який викладав подробиці плєбісціта, с тайним голосованєм, аби рішити справу „з'єднаня Італіі". Результат єго показав, що італіянський народний розум визволив ся зовсім від теольогіі. В Римських провінціях записано було в лістах 167,548 голосів, голосувало 135,291, і с того голосувало за злукою 133,681, проти злуки 1,507; уневажнено голосів 103. Італіянський Парлямент потвердив рішинець Римського народу за злукою 239-ма голосами проти 20. Після сего звістив королівський декрет про прилуку Папських Держав до Італіянського королівства і видано маніфест із подробицями виповненя. Він заявляв, що „сим попустом Італіянське Правительство бажає доказати Европі, що Італія шанує верховенство папи згідно с прінціпом вільноі Церкви у вільній державі".

В Прусько-Австрійській війні папство надіяло ся, що відновить Ґерманську Імперію під верховенством Австріі тай зробить Ґерманію Католицькою нацією. В Французько-Ґерманській війні Франція ждала ультрамонтанських сімпатій у Ґерманіі. Зроблено все задля того, аби підюдити Католиків проти Протестантів. Не щадили ніяких лайок. Казали, що вони атеісти, заявляли, що вони не можуть бути чесними людьми, торочили, що йіх секти, відпавши від Католицтва, пропадають. „Прихильники Лютра, мовляв, найбільше пропащі люде в усій Европі". Навіть сам папа, думаючи, що ввесь світ геть забув історію, не завагав ся сказати таке: „Нехай Ґерманський нарід порозуміє, що ніяка инша Церква, лише Римська є Церквою волі й поступу".

Тим часом, серед Ґерманського попівства з'орґанізувала ся партія задля виступу проти папськоі гордині і навіть задля противенства йій. Вона запротестувала проти того, що „чоловік сів на престолі Божому", проти всякого віце-Бога, тай не хотіла піддати своі

наукові переконаня під церковний авторітет. Декотрі зважили ся завинити самого папу, що він єретик. Супроти сих непокірних виступів Рим почав гриміти і нарешті став домагати ся, аби скинути декотрих професорів та вчителів і покласти намісь них безпохибників. Пруське Правительство не хотіло сповнити сего домаганя.

Пруське Правительство бажало щиро лишити ся в дружних відносинах ис папством, воно не думало мішати ся до теольоґічноі суперечки, та мало-по-малу воно мусіло переконати ся, що справа ся не була реліґійна, але політична: ішло про те, чи власть державна може бути вжита проти держави. Одного ґімназіяльного вчителя виключено с церкви; правительство, від якого домагали ся, аби воно єго прогнало, не хотіло зробити сего. Церковні авторітети взяли се за напад на віру. Імператор піддержав свого міністра. Орґан безпохибницькоі партіі грозив імператорови оппозіцією всіх добрих Католиків і казав єму, що в суперечці с папою сістеми управи можуть і мусять переміняти ся. Тепер стало ясно всякому, що справа поставлена ось як: „Хто є паном у державі, чи правительство, чи Римська Церква? Годі-ж було людям жити під двома правительствами, з яких одно вважає неправедним те, що наказує друге. Коли правительство не хоче піддати ся Римській Церкві, то вони собі вороги“. Таким чином, Пруссія була присилувана до боротьби з Римом, — і в сій боротьбі, Рим, спонукуваний своєю ворожнечею до новіщоі цівілізаціі, безперечно нападач.

Уряд, порозумівши тепер свого супостата, боронив ся тим, що скасував Католицький департамент у міністерстві Публичного Культу. Се було в половині літа 1871. В ноябрі 1872 р. Державний Парлямент ухвалив закон, що церковники, над'уживаючи свій уряд до заколоту публичного супокою, повинні бути карані кріміналом. І, на підставі прінціпу, що будущина того, чия школа, підняв ся рух задля відділеня шкіл від Церкви.

Єзуітська партія простягала тай скріпляла свою орґанізацію по всій Ґерманіі, на підставі прінціпу, що державні закони не обовязують у церковних справах. Се був акт явного бунту. Чи міг-же уряд дати себе налякати? Ермеляндський епіскоп заявив, що не буде слухати державних законів, коли вони доторкатимуть ся

Церкви. Правительство сперло єму плату і, розуміючи, що супокою не може бути доти, доки вільно жити в країні Єзуітам, воно поклало прогнати йіх і сповнило се. В кінці 1872 р. єго Святість проголосив промову, де доторкнув ся „переслідуваня Церкви в Ґерманській Імперіі“ тай запевняв, що лише Церква має право встановляти границі межи володінєм своім і державним — небеспечний і недопустимий прінціп, бо під словом моральність Церква розуміє всі відносини людей одні до одних, і каже, що щó лише не помагає йій, те давить еі. В відповідь на се, в кілька день опісля (9-ого января 1873) правительство видало чотири закони: 1. Закон, який управильняв способи як може особа пірвати свою звязь ис Церквою; 2. Закон, який спиняв Церкву в накладаню церковних кар; 3. Закон, який управильняв церковну дісціплінарну власть, забороняв тілесну кару, вправильняв грошеві кари тай виключуваня, забеспечував право апеляціі до Королівського Суду задля Церковних Справ, яко остатньоі інстанціі; 4. Закон, який установляв початкове вихованє тай настановленє священників. Священники мусіли бути добре виховані, здати публичний державний екзамен і знати фільософію, історію тай Ґерманську літературу. Заклади, які не схотілиби піддати ся державі, мали бути скасовані.

Закони сі показують, що Ґерманія вже рішучо не буде слухати наказів кількох Італіянських фамілій, ані не дасть йім робити собі клопотів, що вона хоче бути паном у своій хаті. Вона побачила в стичці не справу реліґіі чи совісти, але боротьбу межи верховенством державноі законодатности і верховенством Церкви. Вона поставила ся до папства не яко до сили реліґійноі, але яко до сили політичноі, тай поклала підперти заяву Пруськоі Констітуціі, що „вживанє реліґійноі волі мусить не перешкоджати обовязкам горожанина супроти суспільности і держави“.

Кажуть справедливо, що папство устроєно не по вселенському, не яко універсальна Церква, задля всіх націй, але в користь кількох Італіянських фамілій. Погляньте лише на єго склад! Належить до него папа, кардинали-епіскопи, кардинали-діякони, які тепер усі Італіянці; кардинали-священники, те-ж майже всі Італіянці; урядники тай секретарі Святоі Конґреґаціі в Римі, всі Іта-

ліянці. Від середніх віків Француза не було папою. Так само й Австрійця, Портуґальця, Ішпанця. Не вважаючи на всі проби перемінити сю виключну сістему, відчинити достоінства Церкви всему Католіцізмови, ні один чужинець не може досягнути святого престола. Признано, що Церква се володінє, дане Богом Італіянським княжеським фаміліям. Із пятьдесяти пятьох членів теперішньоі Колєгіі Кардиналів, сорок Італіянці — себ то трицять і два поверх того, щó би йім належало ся.

Колодою задля поступу Европи була єі подвійна сістема правительства. Покив у якоі небудь націі були два володарі, один світський, дома, і другий, духовний, на чужині — при чому у ріжних націй були ріжні світські пани, а лиш один однісінький заграничний пан задля всіх, первосвященник у Римі — потив історія не могла бути чимось иншим як оповіданєм про боротьбу сих супірних властей. Хто лише подумає про сей стан справ, той побачить чому власне тоті націі, які скинули з себе сю дуалістичну форму правліня, поступили найбільше. Він порозуміє причину параліжу, який постиг Францію. Франція хоче, одном боком, бути провідницею Европи, а другим, учепила ся мертвоі минувшини. Аби приподобати ся своім темним клясам, вона хапає ся за політику, яку єі інтеліґенція мусить осудити. Дві верховні власти, під якими вона живе, майже рівні собі, так що все переважує раз одна, раз друга; і часто одна вживає другоі за спосіб досягнути своі цілі.

Але близить ся конець сій дуалістичній сістемі. Північним націям, менше чудацьким і менше забобонним, вона вже давно остогидла; в часи Реформаціі вони відкинули були єі геть, не вважаючи на протести тай претенсіі Рима. Россія, щасливіща від инших, не признавала ніколи впливу якоі-небудь заграничноі духовноі власти. Вона гордила ся тим, що держала ся давнього Грецького обряду, і бачила в папстві лише непосидющого відступника від первісноі віри. В Америці світська й духовна власть були розділені абсолютно — остатній зовсім не вільно мішати ся до справ держави, хоть ув усім иншім йій признано волю. Стан Нового світа доказує нам і те, що обі формі Християнства, Католицька і Протестантська, втратили свою розширну

силу; ні одна ні друга не може вийти за встановлені давно межі — Католицькі республіки все католицькі, а Протестантські протестантські. І серед остатніх пропадає охота до сектярського відокремленя; люде ріжних обрядів сходять ся с собою без ваги. Вони беруть свої біжучі погляди із ґазет, а не с Церкви.

В рухах, які ми розглянули, мав Пій IX-ий на оці дві ціли: 1. Повніща централізація папства, з духовним автократом, який присвоює собі привилеї Бога, на чолі; 2. Догляд над інтелектуальним розвоєм Християнських націй.

Льоґічний наслідок першої з сих цілей — політичне вмішанє. Папа стоїть на тому, що світська власть мусить піддавати ся духовній в усіх пригодах; всі закони незгідні з інтересами Церкви, мусять бути скасовані. Вони не обовязують вірних. На передущих сторонах я росказав коротенько про декотрі комплікації, які вийшли с проби піддержати сю політику.

Тепер я розберу спосіб як папство думає встановити свій інтелектуальний догляд; як воно дефінює свої відносини до свого противника, Науки, і змагаючи відновити середновіччину, противить ся новіщій цівілізації тай накидає ся на новіщу суспільність.

Ув Енцікліці та в Сіллябусі є прінціпи, які мав завести в житє Ватиканський Собор. Сіллябус пятнує пантеізм, натуралізм, абсолютний раціоналізм, обвиняючи такі погляди, як ось, що Бог се світ, що нема иншого Бога лише Природа, що теольоґічні справи треба досліджувати так само як і фільософічні, що методи й прінціпи, по яким старі схолястичні доктори займали ся теольоґією, вже не вдоволяють вимогам часу тай поступови науки; що кождому вільно приняти й визнавати тоту релїґію, яку він, ідучи за світлом свого розуму, може вважати правдивою; що горожанська власть має означувати права й границі, в яких Церква може бути авторітетом; що Церква не має права вживати сили або якоі-небудь безпосередноі чи посередноі світськоі власти; що Церква повинна бути відділена від держави, а держава від Церкви; що вже не яло ся вважати Католицьку релїґію за одиноку державну релїґію, виключаючи всі инші обряди; що люде, які оселяють ся

в Католицьких краінах, мають право сповняти публично своє власне богослуженє; що Римський первосвященник може й повинен помирити ся тай згодити ся с поступом новіщоі цівілізаціі. Сіллябус домагає ся задля Церкви права публичноі контролі над школами і відкидає права держави в сій справі; він домагає ся контролі над подружями тай розводами.

Ті з повищих прінціпів, які вгодно було Соборови сформулувати, він завів у „Доґматичну Констітуцію Католицькоі Віри“. От ми й розберемо найважніщі точки сеі констітуціі, головно ті, які доторкають ся відносин межи релігією та наукою. Мушу завважати, що далі я не даю цілого документу, а лише витяг того, що в нім, на мою думку, найважніще.

Ся дефініція починає ся острим оглядом прінціпів і наслідків Протестантськоі Реформаціі:

„Відкиненє божеського авторітету Церкви навчаня тай пі́дданє всіх релігійних справ під осуд усякоі людини, виробили богато сект, а що вони думали ріжно тай перечили ся одні з одними, то не в одній душі пропала всяка віра в Христа, і Святі Писаня стали вважати мітами та байками. Християнство відкинули і намісь него поклали царюванє чистого Розуму, як вони кажуть, або Природи; чимало людей, падаючи в безодню пантеізму, матеріялізму тай атеізму і відкидаючи розумну природу чоловіка тай усяку ріжницю межи добром і злом, працюють, аби звалити дійсні підвалини людськоі суспільности. Сеся безбожна єресь ширить ся скрізь, і звела вона не мало Католиків. Вони перемішали людську науку з божеською вірою.

„Але Церква, Мати й Пані націй, усе готова покріпити слабого, пригорнути до свого лона тих, що навертають ся, тай повести іх до ліпших річей. І ось, коли епіскопи всего світа зібрали ся на сім Уселенськім Соборі і Дух Святий витає над ним і судить із ними, ми поклали заявити з отсего престола св. Петра спасительну Христову науку, тай заборонити й засудити супротивні помилки.

„Про Бога, Творця Всіх Річей. — Свята Католицька Апостольська Римська Церква вірить, що є один істинний Бог, Творець і Господь Неба й Землі,

Всемогучий, Вічний, Безмірний, Непонятний, Бесконечний в розуміню й волі, і Всевивершений. Він окремий від світа. По своій власній, зовсім вільній раді він изробив із нічого два творива, духове і світське, ангельське і земне. Після того зробив він людську природу, зложену з обох. Окрім того, Бог береже промислом своім усі річи і кермує ними, сягаючи могуче від краю до краю і наладжуючи все до гармоніі. Всяка річ явна перед єго очима, навіть річи, які мають настати з вільного вчинку єго сотворінь.“

„Про Об'яву. — Свята Мати Церква думає, що Бога можна взнати певно природним світлом людського розуму, але-ж єму вгодно було й об'явити себе тай вічні рішинці своєі волі надприродним способом. Отся надприродна об'ява, як заявив Святий Тридентський Собор, є в книгах Старого й Нового Завіту, які названі в ухвалах того Собора і напечатані в старій Вульґаті латинського виданя. Вони є святі, бо написані під натхненєм Духа Святого. Автор йіх Бог і яко такі вони були передані Церкві.

„І задля здержаня духів несупокійних, які можуть давати хибні толкованя, покладено — відновляючи ухвалу Тридентського Собора — що ніхто не сміє толкувати святі Писаня проти того, як вони витолковані Святою Матірю Церквою, що одна й має право на таке толкованє.“

„Про Віру. — З огляду на те, що чоловік залежить від Бога яко від свого Пана, і сотворений розум залежний зовсім від несотвореноі правди, він повинен, коли Бог робить об'яву, слухати єго, віруючи. Ся віра то надприродна чеснота і початок спасеня чоловіка, який вірить, що річи об'явлені правдиві не від своєі внутрішньоі правди, яку можна бачити природним світлом розуму, але від авторітету Бога, який йіх об'являє. Та, не вважаючи на те, що віра може сходити ся з розумом, Бог зволив додати чудеса й пророцтва, які, показуючи Єго всемогучість і знанє, є доказами, понятними всім. Такі докази ми маємо в Мойсею та в пророках і найперше в Христі. Далі, треба вірити в усі ті річи, які написані в слові Божім, або передані переказом, у який Церква, своім навчанєм, запропонувала вірити.

„Ніхто не може бути виправданий без сеі віри і ніхто не може доступити вічного житя, лише той, хто видержав у ній до кінця. Ось чому Бог, через свого єдинородного Сина, поклав Церкву сторожем і вчителем свого об'явленого слова. Бо лиш одна Католицька Церква має всі тоті знаки, які доказують очивидячки достовірність Християнськоі віри. Ба, ще більше: навіть сама Церква, з огляду на своє чудесне розширенє, свою величну святість, свою невичерпану плодючість у всему що добре, свою Католицьку єдність, свою непорушну сталість, дає велике й очивидне право на віру і безперечний доказ своєі божеськоі міссіі. Церква показує таким чином дітям своім, що віра, якоі вони держать ся, стоіть на найміцніщій підвалині. Ось чому зовсім инакше стоять тоті, що за підмогою небесного дару віри приняли Католицьку правду, ніж тоті, що, ведені людськими поглядами, ідуть за фальшивою релігією.

„Про Віру й Розум.“ — Окрім того, Католицька Церква все казала тай тепер каже, що є двояке знанє, ріжне одно від одного і прінціпом і предметом. Прінціпом тому, бо в одному ми узнаємо природним розумом, а в другому божеською вірою; предметом тому, бо окрім тих річей, які може похопити наш природний розум, подають ся нам задля віруваня і тайни, заховані в Бозі, яких ми не могли би взнати, як би він йіх не об'явив.

„Правда, коли розум є просвічений вірою і досліджує пильно тай набожною розвагою, то може при дарі Божому, дійти до деякого розуміня тайн, обмеженого ступнем, але незвичайно благодатного в своіх наслідках, і то як по анальоґіі річей звісних природним способом, так і по звязи тайн одні з одними і з остатним кінцем чоловіка. Але розум ніколи не в силі похопити тайни зовсім так, як він розуміє ті правди, якими власне має займати ся. Бо тайни Божі, своєю дійсною природою, так дуже виходять поза межі сотвореного інтелєкту, що навіть тоді, коли вони подають ся об'явою тай приймають ся вірою, вони вкриті самою вірою мов би покривалом і, як були, так є заховані в темряві, за все отсе смертне житє.

Але хоть віра є над розумом, то все-ж таки не може бути ніколи дійсноі ріжниці межи ними, бо той

самий Бог, який обʼявляє тайни та вливає віру, дав душі людській світло розуму, а Бог не може відкидати себе самого, ані не може одна правда коли-небудь перечити другій. Ось чому пуста тінь такоі суперечки виходить головно с того, що або доктріни віри не розуміють ся і не викладають ся так, як йіх дійсно держить Церква, або марні видумки тай погляди людські вважають ся вказівками розуму. Отже ми заявляємо, що бріхня всяка говірка, яка суперечить просвіченій правді віри. Окрім того, Церква, яка вкупі з своім апостольським урядом навчаня повинна й берігти скарби віри, має від Бога й право й обовязок осудити „так зване знанє“, „аби ні одного чоловіка не зводила фільософія тай марна ошука“. Тому то не лише забороняє ся всім Християнським вірним піддержувати, яко виправдані, тоті виводи, які, як звісно, противні доктріні віри, особливо коли вони прокляті Церквою, але й наказує ся йім абсолютно, вважати йіх помилками, які показують ся немов би то й правда.

„Віра й розум не лише що не можуть ніколи суперечити одно одному, але навпаки, вони швидше помогають одно одному. Бо здоровий розум се підвалина віри і він, за підмогою єі світла, плекає науку про божеські річи; віра-ж, зі свого боку, визволяє й береже розум від помилок і богатить єго всяким знанєм. І так церкві ані в думці противити ся плеканю людських штук і наук, вона швидше помагає йім і ширить йіх усяко. Знає-ж вона тоті користи, які ринуть із них задля житя чоловіка, тай не гордує ними; навпаки, вона признає, що коли вони вийшли від Бога, Господа зная, та коли плекати йіх так як треба, то вони, за ласки божоі, й вернуть ся до Бога. Церква й не забороняє ні одній с тих наук уживати своі власні прінціпи і свій власний метод на своім власнім полі; але-ж, допускаючи сю слушну волю, вона журить ся, аби вони, суперечачи науці Божій, не попали в помилки, або, переступаючи дійсні межі, не напали на царство віри або не наробили в нім заколоту.

„Адже-ж доктріна віри, обʼявлена Богом, не була запропонована яко якесь фільософічне відкритє задля того, аби єі вивершував дотеп людський, але була передана княгині Христовій яко божеський скарб, аби єі

берігти вірно тай ширити безпохибно. Ось чому всі правила віри святоі треба все викладати згідно зо змислом і думкою Церкви; і не вільно ніколи відступати від них задля буцім-то просвіченіщого викладу. Нехай-же з поколіня в поколінє, і з віка в вік, розумінє, знанє й мудрість усякого, людей і всеї Церкви, ростуть борзо тай більшають незвичайно, але лише своім способом: себ то, зберігаючи чисто й непорушно і змисл і думку і віру тоі самоі доктріни".

Між иншими канонами проголошено ось які:

„Нехай буде проклятий —

„Хто відкидає одного правдивого Бога, Творця й Господа всіх річей, видимих і невидимих;

„Хто каже, без сорому, що окрім матеріі нема нічого;

„Хто каже, що матерія або суть Бога і всіх річей се то само;

„Хто каже, що конечні річи, тілесні й духові, а бодай духові, се еманаціі божеськоі матеріі, або що суть Бога, проявляючи ся чи розвиваючи ся, стає всіми річами;

„Хто не признає що світ і всі річи в нім були зроблені Богом із нічого;

„Хто скаже, що чоловік може й повинен досягнути нарешті всю правду й добро своіми власними заходами, способами сталого поступу.

„Хто не схоче приняти за святі й канонічні, книги Святого Писаня цілком, із усіми йіх частинами, так як вони вичислені святим Тридентським Собором, або скаже, що вони не натхнені Богом;

„Хто скаже, що розум людський такий незалежний, що Бог не може домагати ся від него віри;

„Хто скаже, що об'ява Божа не може стати імовірна від зверхних доказів;

„Хто скаже, що не можна робити ніяких чудес, або що йіх ніколи не можна знати на певно, тай що годі доказати ними божеський початок Християнства;

„Хто скаже, що в об'яві Божій нема ніяких тайн, але що всі доґми віри можна порозуміти тай доказати просвіченим, як треба, розумом;

„Хто скаже, що науки людські треба розвивати в такім дусі волі, аби можна було вважати їх твердженями правдивими навіть тоді, коли вони суперечать об'явленій доктріні;

„Хто скаже, що в поступі науки може вийти колись таке, що доктріни, ширені Церквою треба брати в иншому розуміню, ніж те, в якому їх усе приймала тай приймає Церква“.

Незвичайні і, правду кажучи, гороїжні претенсії сих ухвал були приняті просвіченими католиками зовсім не радо. Ґерманські університети підняли ся проти них і, коли в кінці року ухвали Ватиканського Собора були в загалі приняті, то не з переконаня про правду їх, але з дісціплінарного почутя послуху.

Богато найнабожніщих Католиків дивили ся з найщиріщою турботою на ввесь сей рух і на єго результати. Отець Гіяцінт каже, в листі до игумена свого манастиря: „Я протестую проти безбожного і нерозумного розводу, який хочуть завести межи Церквою, нашою вічною матірю, і суспільністю девятнацятого столітя, якої ми дочасні діти, і задля якої ми те-ж маємо обовязки й пошану. Я переконаний глибоко, що коли Франція почастно і латинська раса в загалі попали в соціяльну, моральну тай реліґійну анархію, то головна причина сему бесперечно не самий Католіцизм, але спосіб як, довгий час, розуміли тай сповняли Католіцизм.“

Але, не вважаючи на свою безпохибність, у якій є і всезнайство, єго Святість не вгадав кінця Французько-Пруськоі війни. Як би у него був пророцький талан, то він завважав би несвоєчасність заходів свого Собора. Він просив у пруського короля військовоі підмоги задля своєі світськоі власти, і, розуміє ся, марно. Проклятий італіянський король, як ми бачили, заняв Рим. Терпка папська енцікліка, чудно незгідна з делікатною чемністю новіщих державних паперів, видана 1-ого ноября 1870, вдарила на заходи Піємонтського двора, „який пішов за порадою пагубних сект“. Єго Святість заявляє тут, що він у неволі та що не помирить ся з Беліялом. Він проголошує ще більше проклятє, з засудами й карами, проти ворогів своіх, і молить ся, „аби єго заступила безгрішна Діва Марія, мати Божа, тай святі апостоли Петро й Павло“.

Деякі Протестантські секти зібрали ся задля поради, під назвою Евангельськоі Спілки. Йіх остатні збори були в Ню-Йорці в осени 1873. На сі збори зійшло ся чимало набожних репрезентантів зреформованих Церков, Европейських і Американських, а про те вони не мали ні блиску ні авторітета Великого Собора, який недавно скінчив своі засіданя в церкві св. Петра в Римі. Вони не могли покликати ся на безперервних предків за тисячу років з верхом; вони не могли промовляти з авторітетом, рівним авторітетови імператорів і королів, або й вищим від него. Тим часом як у всім, що робив Ватиканський Собор, блискала глибока інтеліґенція тай світська державна мудрість, Евангельська Спілка зійшла ся без ясного та певного погляду на своі ціли, без ніякісіньких означених намірів. Вона бажала з'єдинити тісніще ріжні Протестантські Церкви, але не мала ніякоі певноі надіі досягнути сего бажаного результату. Се було неминуче діло прінціпу, на якому повстали тоті Церкви. Вони були засновані на незгоді тай істнують окремо.

А про те в заходах Евангельськоі Спілки можна завважати деякі дійсно важні факти. Вона відвернула очи своі від свого давного супротивника — того супротивника, який ще кілька років тому лаяв і завиняв Реформацію — вона зупинила йіх, як і Ватиканський Собор, на Науці. Під сим лячним імям стояв перед нею якийсь опуд; він не мав певноі форми, але ріс що гоідина тай грозив. Иноді Спілка звертала ся до сеі чудноуяви с чемними словами, иноді с тоном завини.

Спілка не порозуміла, що новіща Наука се рідна сестра — властиво близня — Реформаціі. Вона не порозуміла, що хоть і годі з'єдинити масу ворожих сект, а про те всі вони можуть помирити ся на науці, та що йіх дійсна політика не в недовірстві до неі, але в сердечній згоді з нею.

Лишає ся завважати ще дещо про „Констітуцію Католицькоі Віри", встановлену Ватиканським Собором.

Аби річи показали ся ріжним людям в тих самих відносинах, то треба дивити ся на них из того самого погляду. В справі, яку ми осьдечки розглядаємо, релігійний чоловік стоіть на своєму окремому становищі; уче-

ний чоловік на иншім, зовсім ріжнім. Ані один, ані другий не може домагати ся, аби єго суглядач допустив, що панорама фактів, розстелена перед ним, дійсно така самісінька, як єму бачить ся.

Доґматична Констітуція стоїть на допущеню, що Римська Церква працює під божеською порукою, даною лише йий одній. На підставі сего великого авторітету вона домагає ся від усіх людей, аби вони відрекли ся своіх інтелєктуальних переконань, і від усіх націй, аби вони слухали єі цівільноі власти.

Але таке страшенне домаганє мусить бути піддержано як найпевніщими, непохитними достовірствами; доказами не лише самопонятними тай посередними, але й ясними, рішучими та доладними; доказами, в яких годі булоби сумнівати ся.

Тим часом Церква заявляє, що вона не хоче піддавати свого права під осуд розуму людського; вона домагає ся, аби єго приняти згори, яко точку віри.

Як би се допустити, то треба би неминуче згодити ся з усіми єі домаганями, хотьби якими безмірними.

Доґматична Констітуція відкидає, с чудною недоладністю, розум, кажучи, що він не може розсуджувати сих справ, але зараз-же дає єму арґументи задля розсуду. По правді, можна сказати, що ввесь виріб се пристрастне вговорюванє Розуму, аби здурнів у користь Римського Християнства.

При таких супротивних поглядах годі, аби Релиґія й Наука могли показувати річи однаково. Тай годі добути загальний вивід инакше, як лише звертаючи ся до Розуму, яко верховного й остатнього судді.

Є чимало релиґій на світі; декотрі з них старші й поважніщі, декотрі мають більше вірних від Римськоі. Якже-ж можна вибрати з межи них инакше, як обернувши ся отак до Розуму? І Релиґія й Наука мусять піддати своі домаганя тай своі незгоди під осуд Розуму.

Ватиканський Собор протестує проти сего. Він кладе віру вище розуму; він каже, що се два окремі ряди званя, які займають ся окремими річами — тайнами і фактами. Віра має до діла с тайнами, розум из фактами. Кажучи, що віра рішучо вища, він старає ся зацитькати непослушний дух чудесами та пророцтвами.

З другого-ж боку, Наука відвертає ся від непонятного тай стоїть на правилі Вікліфа: „Бог не силує чоловіка вірити в те, чого він не може порозуміти.“ Коли на боці єі противниці нема вдоволяючих доказів, то вона дивить ся, чи в історіі папства та в житєписях пап є щось таке, що моглоби підперти вдоволяючо божеську припоруку, щось таке, що виправдувалоби безпохибність первосвященника, або всилувати до того без'условного послуху, який належить ся віце-Богови.

Одна з найчудніщих і найбільше противурічивих прикмет Доґматичноі Констітуціі — те, що вона признає, хоть і нерадо, інтеліґенцію чоловіка. Вона дає дефініцію фільософічноі підвалини Католіцізму, але ховає від очей гидкі риси простонародноі віри. Вона росказує про прикмети Бога, Творця всіх річей, словами, які показують добре єго величність, але не зважує ся сказати, що сю найшановніщу і вічну Істоту породила земна мати, жінка Жидівського теслі, яка від тоді стала королевою Неба. Бог, намальований нею, се не Бог середніх віків, який сидить на золотому троні, серед ангельських хорів, але Бог Фільософіі. Констітуція не каже нічогісінько про Трійцю, ані про почесть задля Діви — навпаки, посередно відкидає єі рішучо; не каже нічогісінько про транссубстанціяцію, або робленє попом Божого тіла і крови; нічогісінько про кликанє святих. На єі лиці видко пiдданє думці віка, вираз інтелєктуального поступу чоловіка.

Показавши нам оттак прикмети божі, вона навчає нас далі про спосіб управи світом. Церква каже, що вона має надприродний догляд над усіми матеріяльними тай моральними подіями. Попівство, як до ріжних своіх ступнів, може встановляти подіі будущини, або вживаючи своіх власних прикмет, або своім впливовим кликанєм сил небесних. Володар-первосвященник може вязати й розвязувати, як єму злюбить ся. Беззаконно відкликувати ся від єго присуду до Вселенського Собора, так мовби то до земного судді, вищого від него. Така сила годить ся з самовільним панованєм, але не годить ся з управою світа невідмінним законом. Ось чому Доґматична Констітуція стоїть твердо за безперестанні вмішуваня промислу божого; вона не хоче ні раз допустити, що в природних річах подіі виходять невідмінно

одні з одних і в людських справах факти йдуть неминуче за фактами.

Хиба-ж цівілізація не йшла так само в усіх частинах світа? Хиба зріст суспільности не похожий на зріст індівіда? Хиба обоє не показують нам фаз молодости, пристиглости тай старости? Хиба людині, яка слідила щиро за проґрессівною цівілізацією людських груп землі в далеких одна від одноі сторонах, яка розглядала тотожні форми, під якими показувала ся тота поступова цівілізація, хиба йій не ясно, що сей хід означує ся законом? Релігійні ідеі Перуанських Інкасів і Мексіканських імператорів, церемоніі йіх двірського житя, були ті самісінькі, що й в Европі — ті самісінькі, що й в Азіі. Хід мисли був той самий. Рій бжіл, перенесений в яку небудь далеку країну, будуватиме своі суспільні порядки так само, як ізробилиби инші незвісні роі; так-же само воно і з почастними відокремленими роями людей. Ся консеквенція мисли й учинку така невідмінна, що є фільософи, які, приміряючи давну пригоду з азіятськоі історіі до Европи, не вагували би ся піддержати ось яку тезу: коли є римський епіскоп і скілька століть, то ви матимете Лямаізм — той самий, до якого дійшла Азія вже давно.

Що до початку тілесних і духових річей, то Догматична Констітуція підносить урочисто своі заяви, проклинаючи всіх тих, хто признає доктріну про еманацію або вірить, що видима Природа се лише проява Сути Божоі. Тут автори єі мали перед собою не-аби яку важку завдачу. Вони мусіли побороти ся с тими лячними ідеями, старими й новими, які в наші часи так могуче вражають мислячих людей. Доктріна про збережене тай сувідносини Сили се льоґічний наслідок прадавньоі Східноі теоріі про еманацію; доктріни про Еволюцію тай Розвій исчіпають ся з доктріною про послідовні творчі акти. Перша стоіть на тому головному прінціпі, що скількість сили в світі незмінна. Ся скількість не може ні зрости, ні вменшити ся, але форми, під якими проявляє ся Сила, можуть переміняти ся одна в одну. Доси ся доктріна ще не зовсім доказана науково, але арґументи, які наводять ся в єі користь, такі численні тай такі важкі, що вона вже стоіть могуче, майже яко авторітет. Отже виходить, що Азіятська теорія про ема-

націю тай абсорпцію годить ся з сею великою ідеєю. Вона не каже, що при початю людськоі істоти, Бог творить осібно задля неі душу з нічого і дає єі йий, але каже, що йий дає ся частина вже істнуючоі, божоі, універсальноі інтеліґенціі; коли-ж житє минуло ся, то ся частина вертає ся назад і прожирає ся загальним жерелом, із якого вона первісно вийшла. Автори Констітуціі забороняють держати ся сих ідей, під загрозою вічноі кари.

Так само роблять вони і з доктрінами про Еволюцію тай Розвій, стоючи боввановато на тому, що Церква вірить ув окремі творчі акти. Доктріна про те, що всяка жива форма виходить із якоісь передущоі, стоіть науково далеко краще від доктріни про Силу, і мабуть можна вважати єі певною, хоть які булиби новіщі додатки до неі.

В своім осуді Реформаціі, Церква викочує своі ідеі про піддане розуму вірі. В єі очах Реформація се безбожна єресь, яка веде в безодню пантеізму, матеріялізму тай атеізму і намагає звалити самі підвалини людськоі суспільности. Ось чому вона хотіла би спинити „тих непосидющих духів“, які, йдучи за Лютером, піддержують „право кождого чоловіка толкувати Писаня по своєму.“ Вона каже, що давати Протестантам такі самі політичні права, як Католикам, се нужденна помилка, спиняти-ж і давити йіх — святий обовязок; що гидко позволяти йім засновувати виховавчі заклади. Григорій XVI. називав волю совісти божевільною дурницею, а волю друку пагубною помилкою, проти якоі мало ся виступати як найрішучіще.

Але якже ж можна признати натхнену й безпохибну пророчню з над Тибра, коли нагадати собі, що папи раз-у-раз суперечили один одному; що папи винували собори, а собори винували пап; що в Бібліі Сикста V. було тільки очивидних помилок — майже дві тисячі — що самі автори мусіли єі відкликати? Як можна дітям Церкви вважати „брехливими помилками“ кулясту форму землі, єі позіцію яко планети в сонічній сістемі, єі крутінє на своій оси, єі рух довкола сонця? Як можуть вони перечити, що є антіподи тай инші світи окрім нашого? Як можуть вони вірити, що світ був зроблений із нічого, вивершений за один тиждень, викінчений саме

так, як ми єго бачимо тепер; що він не перемінив ся ні раз, а про те частини єго зроблені так недбало, що потрібують раз-у-разних вмішувань Бога?

Коли, таким чином, Науці кажуть відречи ся своіх інтелєктуальних переконань, то чи може-ж вона не попросити церковника нагадати минувшину? Суперечка про форму землі тай поміщенє неба й пекла скінчила ся проти него. Церква казала, що земля се простяжна площа, а небо се твердь, підлога дійсного неба, крізь яку, як бачено, пролітали-ж люде не раз у небо. Коли-ж астрономічні факти тай подорож Маґельлянового корабля доказали кулястість землі так, що годі було й писнути, то церква ще й тоді стояла на тому, що земля центральне тіло всего світа, що всі инші тіла піддані йій і вона є великий предмет уваги божоі. Прогнана із сеі позиціі, Церква казала потому, що земля нерухома, що сонце та й звізди крутять ся довкола неі, так як воно видить ся. Винайденє телєскопа показало, що й тут вона помиляла ся. Тоді вона казала, що всі рухи сонічноі сістеми реґулюють ся вмішанєм промислу божого; Нютонові „Principia" показали, що ті рухи йдуть по невідмінному закону. Далі вона казала, що земля тай усі небесні тіла були сотворені зо шість тисяч років тому, тай що за шість день був установлений лад Природи і заведені всякі рослини тай звірі. Приперта масою супротивних доказів, вона простягала своі дни в періоди неозначеноі довготи — але лише на те, аби побачити, що й сеся видумка була за коротка. Шість віків, з йіх шістьома специяльними сотворінями, не могли встояти ся далі, коли відкрито, що рід виринав помалу в однім віці, доходив до верха у другім і вимирав помалу в третім; до сего простираня з одного віка в другий требаби не одного сотворіня, але більше. Церква казала, що була потопа, яка вкрила всю землю геть аж поверх вершків найвищих гір, і що води сеі повени були висушені вітром. Вірні ідеі про розміри атмосфери й моря, та про випари, показали, які нетривкі сесі рахунки. Про прародичів людськоі породи вона казала, що вони вийшли з руки своєго Творця вивершені, тілом і душею, та пóтім упали. Тепер вона мусить дбати про те, як би як найкраще збути ся чим раз більшоі купи доказів про дикий стан перед-історичного чоловіка.

Чи дивно-ж, після того, що людей, яким зовсім байдужні погляди Церкви, так швидко стає більше! Як можна мати за вірного провідника в невидимому того, хто робить тільки помилок у видимому? Як можна мати довіре в моральних, духових справах до того, хто так дуже промахував ся в фізичних справах? Годі-ж замазати сі ворожі факти такими словами як „пусті тіни", „марні видумки", „мріі, які йдуть від фальшивого зная", „помилки з брехливим лицем правди", як йіх пятнує Церква. Се, навиворот, невмолимі свідки, які свідчать певно й непохитно проти церковного домаганя безпохибности, і переконують про єго неуцтво тай сліпоту.

Але папство не пробує зовсім пояснити справу, хоть єму доказують тілько помилок. Воно не хоче знати всего того. Ба, ще більше: здаючи ся на успіх сміливости, воно піддержує домаганє безпохибности навіть до очей з отсими фактами.

Але-ж первосвященникови не можна признати ніяких инших прав, окрім тих, які він може мати перед судом Розуму. Він не може домагати ся безпохибности в справах релігійних і зрікати ся єі в справах наукових. Безпохибність обіймає всі річи. В ній є всезнайство. Коли вона важна задля теольоґіі, то мусить бути важна і задля науки. Та якже-ж можна помирити безпохибність папства з добре звісними помилками, які воно робило?

Чи не треба виступити конче проти папства, коли воно домагає ся силуваня до своіх поглядів; відкинути зовсім заяву, що „Інквізіція конче потрібна через невірство теперішнього віка", тай запротестувати голосно, в імя людськоі природи, проти лютощів і терорізму тоі інстітуціі? Хиба-ж совість не має невідмінних прав?

Неперехідна і що година то ширша безодня стає межи Католіцізмом і духом часу. Католіцізм опирає ся на тому, що сліпа віра вища від розуму, що тайни важніщі від фактів. Він-ді одинокий товмач природи тай об'яви, найвищий суддя зная; він відкидає геть усю новіщу критику Писань і наказує приймати Біблію згідно с поглядами Тридентських теольоґів; він показує явно ненависть до вільних інстітуцій тай виборних сістем, і заявляє, що проклята помилка того, хто вважає згоду папи з новіщою цівілізацією можливою або бажаною.

Але-ж дух часу питає ся: чи розум людський має піддавати ся Тридентським Батькам, або фантазіі непросвічених і некритичних людей, які писали в давніщі віки Церкви? Він не бачить ніякісінькоі заслуги в сліпій вірі, а швидше не вірить йій. Він намагає поправити простолюдське правило про імовірність задля рішинця межи фактом і фікцією. Він не вважає своім обовязком вірити в казки та бріхні, видумані задля церковних цілей. Він не находить ніякісінького арґументу на підпору йіх правди в довговічности переказів та леґенд; оттут перекази тай леґенди Церкви далеко нижші від поганських фабул. Тай сама Церква довговічна не через божу протекцію або боже вмішанє, але через штуку, з якою вона приладжувала свою політику до істнуючих обставин. Як би давнина була ознакою достовірности, то треба би признати домаганя Буддізму; він дає поруку кращу, бо старшу на богато століть. Не можна ніяким чином оборонити тоті навмисні фальшованя історіі, тоті хованя історичних фактів, якими так часто користувала ся Церква. В сих справах ціль не виправдує способів.

Отже по правді дійшло до того, що Римське Християнство і Наука, як то признають йіх прихильники, непомиримі абсолютно; вони не можуть істнувати побіч себе; одно мусить уступити ся другому; люде мусять вибирати — вони не можуть мати йіх разом.

Коли мабуть такий кінець Католіцізму, то помиренє Реформаціі з Наукою не лише що можливе, але й лехке, як би лише Церкви Протестантські жили по правилу, яке проповідував Лютер і яке було встановлено тількими роками війни. Се правило — право приватного толкованя Писань. Воно було підвалиною інтелєктуальноі волі. Але, коли допустити особисте толкованє книги Об'яви, то якже-ж відкидати єго що до книги Природи? Що до непорозумінь, які були, то ми все мусимо тямити про людські хиби. Поколіня, які настали безпосередно після Реформаціі, можна, бачу, звинити за те, що вони не порозуміли всеі ваги єі головного прінціпу тай не держали ся єго в усіх пригодах. Коли Кальвін казав спалити Сервета, то він був одушевлений не прінціпами Реформаціі, але прінціпами Католіцізму, від яких не міг визволити ся зовсім. І коли попівство впливових Протестантських обрядів пятнувало дослідників

Природи яко невірних тай атеістів, то можна сказати те саме. Помиреню Католіцізму з Наукою стоять на дорозі страшенні, мабуть непоборні перепони. Задля Протестантізму йіх нема, і він може досягнути сей великий результат. У першій пригоді треба побороти люту, смертельну ворожню ; у другій відновити приятельство, яке розлучили непорозуміня.

Та хоть які були би приготови до тоі великоі інтелєктуальноі крізи, якоі зазнає швидко й неминуче Християнство, то ми можемо бути певні, що мовчазне відпаданє від публичноі віри, яке так зловіщо характеризує теперішнє поколінє, найде нарешті політичний вираз. Щось воно значить те, що Франція піднимає ультрамонтанські змаганя своєі черни, устроюючи прощі, чудеса тай небесні появи. Присилувана своєю долею робити так, вона чинить се, паленіючи з сорому. Щось воно значить те, що Ґерманія зважує ся визволити себе від мари подвійного правительства, виключаючи італіянський елємент і дбаючи про вивершенє тоі Реформаціі, яку, три столітя тому, вона лишила недокінчену. Настає час, коли люде мусять вибирати або стоючу, нерухому віру, або вічно-поступаючу Науку — віру, з єі середновічними потіхами, Науку, яка сіє раз-у-раз по стежках житя своє матеріяльне добро, піднимає долю чоловіка на сему світі тай з'єдиняє людську породу. Єі тріюмфи дійсні і тривкі. Але той блиск, який міг би осияти Католіцизм від боротьби з матеріяльними ідеями, був би в найліпшім разі лише похожий на блиск небесних метеорів, коли вони доторкають ся земноі атмосфери — минучий і пустий.

Хоть думка Ґізо, що Церква ставала все на бік деспотизму, аж надто вірна, то треба нагадати, що в політиці, якоі держить ся Церква, є богато політичноі необхідности. Єі давить девятнацять століть. Але коли в єі вчинках показує ся невідпірне, то в житю єі виходить неминуче. Бо з папством так само, як с чоловіком. Воно зазнало натуг молодости, показало енерґію пристиглости і, зробивши своє, мусить упасти в слабощі тай воркітливість старости. Воно не може відмолоднути ніколи. Лишить ся лише вплив єго споминів. Як поганський Рим кинув свою передсмертну тінь на державу

тай закрасив усі єі думки, так і Християнський Рим кидає свою передсмертну тінь на Европу.

Чи новіща цівілізація згодить ся покинути дорогу поступу, яка дала йій тілько сили тай щастя? Чи згодить ся вона вернути ся назад у пів-варварське неуцтво тай забобони середніх віків? Чи піддасть ся вона наказам власти, яка чванячи ся божеським авторітетом, не може дати ніякого достовірства на свій уряд; власти, як державла Европу цілі століття в стоючому стані, задавляючи люто вогнем тай мечем усяку пробу проґресу; власти, яка стоіть на тумані тайн, яка кладе себе вище розуму і простого змислу, яка викрикує свою ненависть до волі думки тай волі горожанських інстітуцій, яка висловляє свій намір давити першу і нищити другу, як лише буде нагода; яка винує яко найшкідливіщу тай божевільну думку про те, що воля совісти й віри се до кождоі людини; яка протестує проти того, аби се право було проголошувано та впевнювано законом у кождій порядній державі; яка відкидає згірдно прінціп, аби воля народу, що проявляє ся публичною опінією (як то кажуть) або й иншими способами, була законом; яка не признає ні одному чоловікови і крихітки думки в релігійних справах, але каже, що він по-просту повинен вірити в те, що єму велить Церква, тай слухати єі наказів; яка не хоче позволити ні одному світському правительству встановляти права й межі церковного авторітету; яка заявляє, що вона не лише що може, але й буде вживати сили задля вихованя непослушних людей; яка лізе у святощі приватного житя, роблючи, в сповідниці, жінку, доньки тай служниці запідозріного чоловіка, шпіонами й донощиками на него; яка судить єго без завинителя і муками добуває з него свідоцтво проти себе самого; яка перечить родичам право виховувати діти своі поза власною Церквою, тай стоіть на тому, що вона одна має право доглядати домашнє житє тай контролювати подружя й розводи; яка винує в „безличности“ тих, хто хоче піддати авторітет Церкви горожанському авторітетови, або підпирає розділ Церкви від Держави; яка відкидає абсолютно всяку терпимість і каже, що Католицька религія має право вважати ся одинокою релиґією в кождій країні, виключаючи всі инші обряди; яка домагає ся, аби скасувати всі закони,

що спиняють єі інтереси, якби-ж сего не сповнено, то наказує всім своім вірним не слухати йіх?

Отся власть, знаючи, що не може зробити ніякого чуда в свою користь, не вагує ся трівожити суспільність своіми інтриґами проти правительств і старає ся досягнути своі цілі спілкою з деспотизмом.

Такі домаганя, се-ж повстанє проти новіщоі цівілізаціі, намір знищити єі, хоть би не знати яким суспільним коштом. Аби піддати ся сим домаганям без ваги, на те люде мусіли би бути дійсно рабами!

Чи може-ж хоть один чоловік сумнівати ся що до кінця грядущоі боротьби? Усе, що стоіть на фікціі тай ошуці, буде звалено. Інстітуціі, які орґанізують ошуку тай ширять бріхні, мусять показати, яке вони мають право на істнованє. Віра мусить відповісти перед Розумом. Тайни мусять уступити ся фактам. Релиґія мусить покинути те гороіжне, пануюче становище, яке вона довго займала супроти Науки. Мусить бути абсолютна воля думки. Церковник мусить навчити ся жити в межах того царства, яке собі вибрав, і перестати тиранити фільософа, який, чуючи свою силу тай чистоту своіх понук, не хоче вже терпіти такого вмішаня. Ще й тепер важні слова Ездри, написані на вквітчаних івами берегах Вавилона, більше як двацять три століття тому: „Правда триває і все вона міцна; вона живе й завойовує вічно“.

ПОКАЗЧИК.

А.

Абсорпція, доктріна про 89.
Абубекер нападає на Сірію 62.
Августин обжаловує Пелаґія 41; огляд єго писань 42—45; про антіподів 46.
Аверроізм 91, 101; ув Андалюзіі 103; поборюваний Домініканами 104; в Европі 108; в Італіі 109, 155.
Аґезіляй, єго похід 4.
Аквін, св. Тома, поборює Аверроізм 109.
Активний інтелєкт 101.
Александер нападає на Персію 5; єго смерть 11.
Александрія, єі засноване 12; Музей 13; бібліотека 14; єі здобуває Амру 68.
Аль-Ґаццалі, цітат із него 73; про душу 93.
Альґазен 85.
Альґебра, винайдена Сараценами 81, 220.
Альмаґест 82.
Аль-Мамун міряє землю 79,113; єго бібліотеки 81; цітат із него 83; обжалуваний 103; перекладає „Syntaxis“ 115.
Альманзор у Баґдаді 81.
Америка, єі відкритє 118; єі проґрес 212.
Американська революція 238.
Амру нападає на Єгипет 67; радить ся халіфа в справі Александрійськоі Бібліотеки 75.
Anaesthetica 234.
Анахтема, Нікейська 39; Ватиканського Собора 258.
Андалюзія, єі здобутє 69; цівілізація 112.
Анґлія, єі людність 194.
Антіподи, св. Августин про них 46.
Аполлоній, єго математичні твори 21; водяний годинник 22.
Араби, йіх фаталізм 77; література 81; промисл і хліборобство 85; винайденя й відкритя 115.
Арбеля, битва коло 6.
Арґіль, князь, цітат із него 165.
Арій 37; собори що до 152.
Арістарх 114.
Арістотельська фільософія 16.
Арітметика, Індійська 83.
Архімед 20.
Асекурація 233.
Ассірійське печатанє 10.
Астрономія, Арабська 84; періоди поступу 172.
Атмосферична рефракція 85, 115.

Б.

Баґдад, центро науки 80.
Багіра навертає Могамета 57.
Батьки Церкви, йіх характер 139.
Беда Шановний, цітат із него 47.
Безпохибність 167.
Бекон. льорд, 172.

Битиє, підвалина Християнства 42; Августинів виклад єго 43; єго критика 164.
Бібліотека, Александрійська 13; єі рознесенє 39; єі знищенє 75; Каірська 82; Андалюзька 82.
Боздра, єі впадок 63.
Брадлей відкриває аберрацію звізд 125.
Бруно 129; спалений 131; (єго побіда 132—4).
Буддізм, доктріна про душу 89; єго суть 101.

В.

Вавилон 7.
Вавилонська астрономія 9.
Вавилонська Вежа 137.
Вагадло, винайдене 84.
Валентініян переслідує Плятоністів 48.
Валєрій добуває покаранє Пеляґія 41.
Вальдензи, йіх заява 155.
Ваніні, єго вбійство 160.
Варфоломейська Ніч 158.
Васко Де Ґама 118.
Ватиканський Собор 243.
Ведаізм 88.
Венера, єі перехід 126, 236.
Винайденя, наукові 230.
„Вільний Дух“, Брати й Сестри 155.
Вільям із Мельмсбері про Анґльо-Саксів 196.
Вінець із терня 199.
Вінчі Л. да 172, 220.
Вічне Евангеліє 108, 153.
Вселенна, кермованє нею 170.

Г.

Гакем, єго бібліотека 104.
Галилей, єго відкритя 123; покаранє 124; механіка 173.
Галлеєва комета 199, 236.
Гарун-аль-Рашід орґанізує школи 80.
Геґґінс про мраки 179.
Геометрія, поправлена Сараценами 81.
Гераклій, єго похід на Константинопіль 54; війна з Хозроесом 55; розлука з Сірією 65.
Герон винаходить парову машину 22.
Гершель про подвійні звізди 176; про небулярну гіпотезу 177.
Гіяцінт, Отець, єго погляди 259.
Гізо, єго думка 268.
Гілярій Пуатієський, цітат із него 151.
Гіпатія, вбита 40.
Гіппарх 21.
Глиняні бібліотеки 10.
Гоніян, торговець книгами 82.
Гранада, єі пidданє 107.
Граціяна „Decretum“ 156, 200.
Губер про комахи 94.
Гумбольдт про вражінє від природи 8.

Д.

Дамаск, єго впадок 55, 64.
Д'Елькано, Севастиян, довершує облитє 120.
Де Ґама 118, 217.
Де Доменіс, єго покаранє 235.
Декарт про автомати 95; єго ґеометрія 225.
Декреталіі, Ізидорові 200.
„De Tribus Impostoribus“ 108.
Діва Марія Мати божа 52; єі молоко 199.
Діоклетіян виступає проти Християнства 28; скидає ся 28.
Діонізій Менший складає хроносьоґію 136.
Доґматична констітуція католицькоі віри 263.
Доля, єі ланцюх, 78.
Домашнє житє, єго поліпшеня 231.
Доходи, папські, 202—204.
Дуалізм 11.
Дуалістична управа 197, 252.
Дух Святий, єго палець 200.
Душа 88; Ватиканський Собор про неі 88; єі природа 93.
Дю Боа-Реймонд про муравля 94.

Е.

Евангельська Спілка 260.

Евклід 19.
Еволюція, доктіна про 183.
Европа, єі соціяльний стан 195, 198, 199; в часи Реформації 196; дуалістична управа в ній 197; людність 193, 241; секти 242.
Едесса, єі колеґія 53.
Ездра, автор Пятикнижія 164; цітат із него 270.
Еймерік, інквізітор 154.
Електричний телеґраф 229.
Еманація, доктріна про 89, 263.
Енея Сільвія опис Британських Островів 196.
Енцикліка 259.
Енцікльопедії, Арабські 82.
Епіфаній про мінеральоґію 159.
Ератостен, єго твори 20; міряє землю 113.
Еріґена, єго фільософія 91.
Ефес, Собор у нім 52.

Є.

Єзуіти в Пруссії 251.
Єрмук, битва коло 64.
Єрусалим піддає ся Александрови 5; Хозроесови 55: Сараценам 65.

З.

Закон, кермує світом 170.
Збережене сили 263.
Звізди, йіх віддаль 128; нові 130.
Звірі, чи вони автомати? 93-100.
Зелізні дороги 212.
Земля, єі форма 79; зміряна Аль-Мамуном 79; теольоґічні погляди на неі 112; єі міряня 113, 121; єі обплитє 119; єі мірянє Французами 121; єі простір 121, 126, 127; віддаль від сонця 126; 127; єі вік 136; сплощенє 140; єі формація 140; єі давнота 144; упадок єі тепла 181.
Зенон 16.
Зороастер, єго реліґія 11.
Зосим касує думку Іннокентія І. 40.

Ж.

Жиди, йіх навернене вриває ся 76; вплив на Сараценів 76: йіх псіхольоґія 91; в Ішпанії 107; прогнані з Ішпанії 107.

І.

Ібн-Юніс 84, 116.
Іван Граматик 76.
Ізіс, поклоненє йій, відновлене 34, 51.
Ієсуіяба зносить ся з Могаметом 76.
Індійська аритметика 83.
Index Expurgatorius 160.
Індівідуалізм 217.
Індульґенції 157.
Інкаси, йіх реліґійні ідеі 263.
Інквізіція 106, 154, 206; доконечна потреба 266.
Ішпанія, напад на неі 69.

К.

Кааба, 62.
Каєтан до Лютера 157.
Кальвін 158; палить Сервета 160; про напереднє назначенє 187.
Кальлістен, єго смерть 11.
Кардинали, йіх колеґія 204.
Картаґіна, спалена Сараценами 68; завела Латинське Християнство 69.
Кассіні відкриває сплощенє Юпітера 139
Католицтво, єго впадок 210, 236.
Кеплєр, єго закон 170; єго осуд 171; він забігає наперед Нютона 172.
Кирил, убійця Гіпатії 40; підкупляє евнухів 52.
Клєменсові Конституції 156.
Козьма Індікоплейст 46, 112.
Колєнзо про Пятикнижіє 162.
Колізей 190.
Колеґії, Арабські 83.
Колюмб, єго подорож 117; відкритє невідхильноі лінії 118.
Комахи 94.
Константин імператором 28; єго дар папі 201.

Конституція, доґматична, Католицькоі віри 254, 261.
Копернік 122; єго сістема встановлена 124.
Коран, єго Бог 61.
Королівське Товариство 226.
Космоґонія, наукова 139.
Кріза, нависла 241.
Ксерес, битва коло 69.
Ксіменес палить Арабські рукописі 76; єго зрада 107.
Ктезібій винаходить сикавку гасити вогонь 22.
Купецькі винайденя 231.
Курія, єі крамарство 202.

Л.

Ланцюх Долі 78.
Латинське Християнство. єго результат 189; мова, єі вживанє 207.
Леґати, йіх обовязок 202.
Лейбніц, завина проти Ньютона 162.
Лікарі, Жидівські 77.
Льоґарітми, йіх винайденє 225.
Льоренте про Інквізіцію 106.
Людність, теорія про неі 194.
Лютер 157, 218; против Арістотеля 159.
Ляктанцій, цітат із него 46.
Лямаізм 263.
Лямбета статі 187.
Ляпляс про гіпотезу мрак 179.

М.

Маври, прогнані з Ішпаніі 107.
Маврикій, Імператор 53.
Маґельлян, єго подорож 119, 217.
Маґіянізм 11; зважений Могаметом 66.
Маймонідес 104.
Македонський похід 5.
Мартель, Кароль, побиває Сараценів 70.
Математика 224.
Медичні колеґіі, Сараценські 83; поліпшеня 234.
Мексіко, вменшенє людности 194; єго цівілізація 213.
Мену, єго Закони 89.
Міссіссіппі, єі поступ 140.
Міські поліпшеня 231.
Моавія, Халіф 80.
Мова, первісна 138.
Могамет, у Бозрі 56; єго одруженє 58; битви 59; смерть 60; релігійні погляди 60.
Могаметанізм виплив із Несторіянізму 61; єго простонародні доктріни 62, 72.
Мойсейське оповіданє, закиди проти него 144.
Молитви, Християнські і Могаметанські 78.
Монотеізм, єго тенденція 26; початок 50.
Мраки, гіпотеза про них 177-180.
Музей, Александрійський 13, 14, 24.
Мушлі, купи йіх 147.

Н.

Намістник Христа 202.
Напереднє назначенє 186.
Настанє рівних днів і ночей 21, 140.
Наука, свята 45; єі заведенє в Европу 214; єі вплив 228.
Небо, єго опис 50; Могаметанське 79.
Неґри, йіх неволя 213.
Нептун, єго відкритє 175.
Нервова сістема, єі функціі 95.
Нестор 37; іде за поглядами Теодора з Мопсуестіі 51; суперечки з Кирилом 52; єго муки 52; єго смерть 52.
Несторіяне були Арістотеліянами 52; могаметанізм йіх виплив 61; вплив на Сараценів 76.
Нікеа, Собор у ній 37, 38, 151.
Нірвана 89, 102.
Ное ділить землю 137.
Ньютон, добродій І., відкриває здавленє землі 140; єго „Principia“ 174, 175; зразок єго фільософіі 222.
Ньютон, епіскоп, цітат із него 36.

О.

Обплитє землі 120.
Обсерваторія в Севільлі 83.

Огляд нервових вражінь 98.
Ознака правди 149.
Олена поганить Християнство 34.
Омар, Єрусалим піддає ся єму 65; в медині 80.
Орґанізми, йіх переміна 182.
Охолода землі 181.

П.

Память, що таке вона 98.
Пандекти Юстініяна 156.
Папа безпохибний 165, 248; єго вибір 214.
Папір, єго винайденє 216.
Папство, єго переміна 200; єго централізація 201; Італіянське 252.
Папські доходи 199, 214.
Паральлякса сонця 126; звізд 128.
Парова машина 229.
Патріярхи, довгота йіх житя 138.
Патрістична фільософія 45; хронольоґія 136.
Пеляґій, єго доктріна й присуд 40.
Пеляйо, епіскоп, єго звіт 204.
Перґамум, бібліотека в нім 15, 75.
Перед-історичний чоловік 145.
Перехід з місця на місце 229.
Перзеполіс 8.
Персія 3; єі інтелєктуальний стан 9; єі релиґія 10; єі воєнний похід 53.
Перу, єго цівілізація 213; релиґійні ідеі Інкасів 263.
Печатанє, єго наслідки 100, 217.
Писанє, єго наслідки 100.
Піґафетті 119.
Пій IX, єго закиди 253.
Пікард міряє землю 120, 175.
Пітаґорейська сістема 114.
Плотін 90.
Плятонізм 18.
Позідоній міряє землю 113.
Поліґамія, єі практичний наслідок 72.
Помішанє язиків 138.
Потопа, єі час 138.
Привиди, йіх релиґійна причина 59.
Протестантізм, єго роспад 218; помиренє з Наукою 267.
Пруссія, єі боротьба с папою 249; єі церковні закони 251.
Птоломей, австроном 21; єго сістема 114.
Птоломей Сотер, єго народини 12; король Єгипта 12; автор 19.
Птоломеі, йіх політика 22.
Пусей, др. цітат перекладу 44.
Пятикнижіє, Тертуліян про него 29; єго критика 163.

Р.

Реформація 157, 218, 219, 264.
Рим, за Реформаціі 191; єго політичний стан 192; єго соціяльний стан 193; занятий італіянською армією 248.
Римські обряди приняті в Християнство 36; аристократичні фаміліі, поганські 37.
Ренан про Аверроізм 101.
Ріг Африки, єго обплитє 118, 517.
Романи. Арабські 82, 85.
Романус, єго зрада 63.

С.

Салєрно, колеґіі в нім 83.
Сарацени, добувають Єрусалим 65; Александрію 67; Картаґіну 68; нападають на Ішпанію 69; на Францію 70; знеславляють Рим, 70; незгоди серед них 71; йіх байдужність на Европейську опінію 71; йіх дінастіі 80.
Сервет, єго погляди і спаленє 160, 267.
Сикст V., єго Біблія 264.
Сила, єі незнищимість 92.
„Syntaxis“ Птольомея 21.
Сіллябус 245; єго аналіза 253.
Сірія, нападена Хозроесом 54; Сараценами 65.
Сіфіліс 199.
Смерть, єі заведенє у світі 41.
Собори означують правду 151; задля безпохибности 165.

Созіґен поправляє календар 22.
Сонце, єго віддаль 126.
Сотворінє тай еволюція 143.
Софроній піддає Єрусалим 65.
Спілка, Евангельська 260.
Спіноза 108.
Сповідь у вухо 153.
Степень, єго мірянє 120, 175.
Стоіцізм 16, 185.
Схід, єго спеціяльні релігійні погляди 50.
Схізма, Велика 206, 215.

Т.

Гарік нападає на Ішпанію 69.
Тейльора теорема 225.
Телеґраф, електричний 229.
Телєскоп винайдений 123.
Теодозій замикає святині 39.
Теорія про розвій 85, 183.
Теофіль розносить Александрійську Бібліотеку 39.
Терпимість 219.
Тертуліян, єго апольоґія 29-33.
Товариства, Італіянські наукові 221.
Торквемада, інквізітор 106; палить Східні рукописі 106.
Тридент, Собор у нім 158.
Тріґонометрія винайдена Сараценами 81, 84.
Трійця, св. Августин про неі 44; Плотін про неі 90.
Трінітаріянська суперечка 38.
Тягота, універсальна 174.

У.

Управа світа законом 169.

Ф.

Фавст, єго поклик до Августина 35.
Фаталізм, Арабський, 77.
Фернель міряє землю 120.
Филип Гарний 214.
Филип Македонський 4.
Фільо Жид 90.
Фільопонос, Іван, просить за Александрійську Бібліотеку 74.
Фільософія державний проступок 48.
Фльоґістон 222.
Фокас, єго повстанє 53.
Французька Революція 238.
Fratricelli, йіх погляди 210.
Фрауенгофер про спектра 178.
Фридерих II., єго „Сіцілійські Запити“ 110.

Х.

Халдейські обсервації 9; Церква встановлена 53.
Халід, Сараценський ґенерал 62.
Халіфати, три 71.
Хемія, єі початок 81, 84.
Хитаня компаса 118.
Хозроес нападає на Римську Імперію 54; здобуває Єрусалим 54; забирає хрест 55.
Християнство, єго початок 25; опоганенє 33; переміна в політичну сістему 37.
Хронольоґія, звичайна 136; патрістична 137.
Хронометер 230.

Ц.

Цензура 216.
Церква, Католицька, число єі вірних 242; єі претенсіі 243; доходи Італіі 251; єі домаганя 269.
Церковник, покликаний нагадати собі минувшину 265.
Цівілізація і Католицтво 210.

Ч.

Чародійство 234.
Чистилище 205.
Чоловік, єго давнота 145; розвій 184.
Чудеса-докази 47, 152.

Ш.

Шакія Муні 101.

Щ.

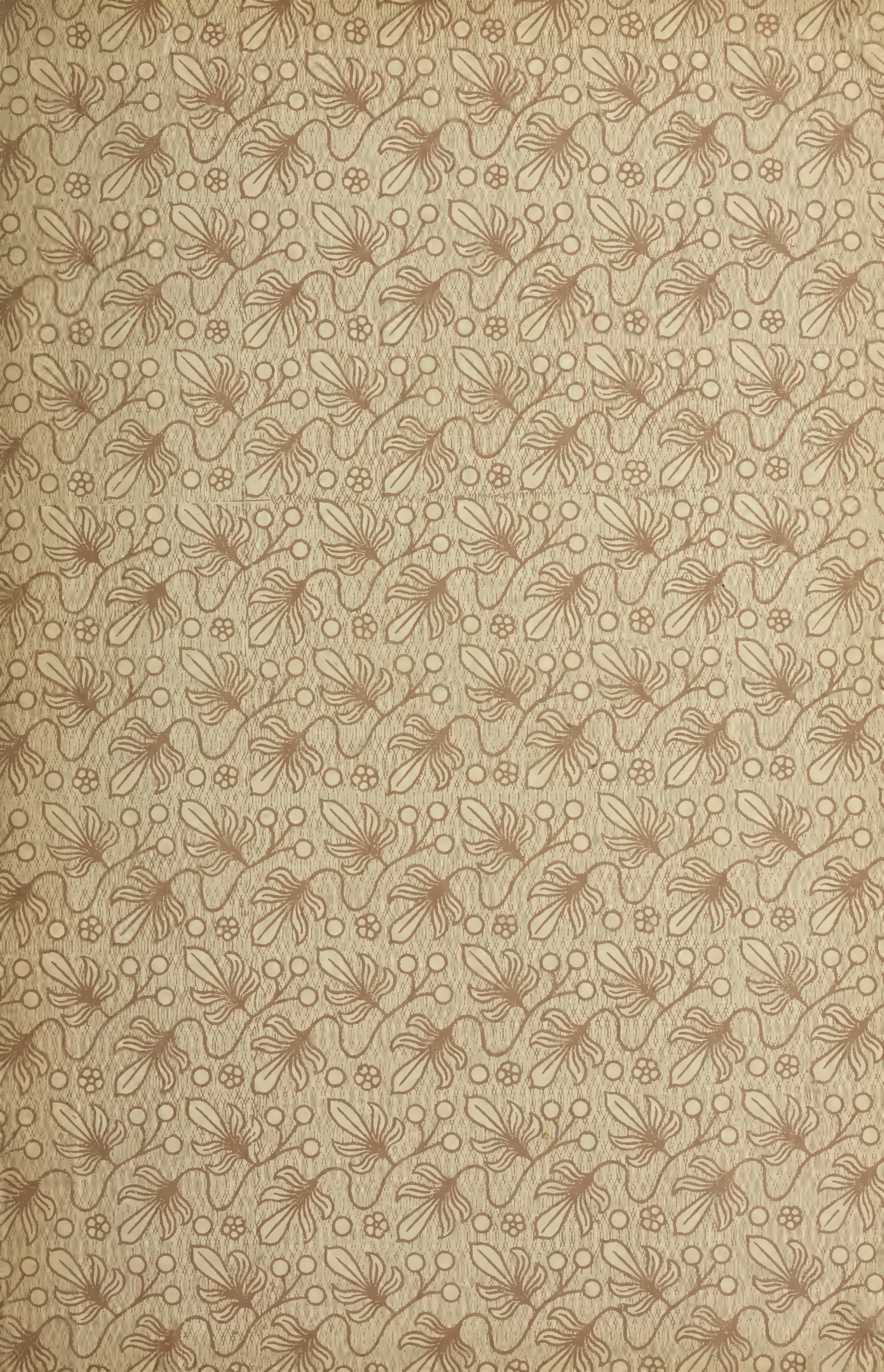
Щепленє 234.

Ю

Юстініян закриває поганські школи 40; єго Пандекти 156; наслідки єго Італіянських воєн 194.

КІНЕЦЬ.

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
3 0112 073230671